

СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

МАРТИРОСЯН МАРИНА ВІКТОРІВНА

УДК 159.944.4:347.965(043.5)

ДИСЕРТАЦІЯ
**КОПІНГ-СТРАТЕГІЇ ПРОФЕСІЙНОЇ СТІЙКОСТІ
ОСОБИСТОСТІ АДВОКАТА**

19.00.01 «Загальна психологія, історія психології»

Галузь знань 05 – Соціальні та поведінкові науки / 053 – Психологія

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

Науковий керівник: **Вірна Жанна Петрівна**, доктор психологічних наук,
професор

Луцьк – 2019

АНОТАЦІЯ

Мартіросян М.В. Копінг-стратегії професійної стійкості особистості адвоката. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук (доктора філософії) за спеціальністю 19.00.01 – загальна психологія, історія психології (053 – Психологія). – Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, м. Луцьк, 2019; Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, м. Луцьк, 2019.

У дисертаційній роботі обґрунтовано взаємозв'язок копінг-поведінки і професійної стійкості особистості адвоката. Деталізовано основні категоріально-понятійні контури поняття професійної стійкості в психолого-педагогічній літературі та теоретично узагальнено концептуальні позиції вивчення копінг-поведінки в сфері професійної реалізації особистості. Конкретизовано розуміння професійної стійкості особистості адвоката як властивості особистості, що відповідає за гармонійний розвиток інтелектуальних, емоційно-вольових й особистісно-професійних якостей, які забезпечують успішність професійних дій і поведінкових реакцій у процесі юридичної діяльності та загальної життєвої стратегії фахівця та дає змогу особистості протистояти життєвим труднощам, несприятливому тиску обставин, зберігати здоров'я та працездатність; та удосконалено наукові уявлення про копінг-стратегії як сукупність особистісно-інваріативних характеристик фахівця, які регулюють перебіг професійної стійкості у просторі юридично-психологічної сфери діяльності адвоката.

Зазначено, що правозахисна діяльність адвоката характеризується стресогенним характером, що потребує збалансованої і стійкої психіки, чіткої регуляції власного стану і контролю поведінки та мобілізації особистісних ресурсів задля успішного виконання посадових обов'язків. Наголошено, що основою професійної стійкості особистості адвоката, є внутрішні і зовнішні ресурси, які забезпечують успішність професійних дій і

поведінкових реакцій та сприяють виникненню та збереженню гармонійного настрою.

Запропоновано та верифіковано теоретичну модель особистісно-інваріативної зумовленості копінг-поведінки у переживанні професійного стресу в правозахисній діяльності адвоката. Серед особистісних інваріант виокремлено *морально-психологічні, емоційно-вольові, пізнавальні та інтелектуальні, комінукативні*. До переліку основних складових професійної стійкості входять такі домінанти активності як *домінанта пізнання і самопізнання, домінанта діяльності, домінанта інтерації*. Підґрунттям вибору копінг-поведінки є *професійно-психологічна готовність*, яка забезпечує динамічне включення працівника у діяльність та вибір подальшої ефективної стратегії її виконання, та вміщує такі складові як *мобілізаційна, орієнтаційна, операційна, вольова та оцінна*, які у комплексі дають змогу цілеспрямовано визначати копінг-стратегії ефективної професіоналізації, які допомагають збереженню професійного здоров'я і уникненню появи професійних деформацій. Форми реагування-відповіді вироблюються особистістю через процеси оцінки, передбачення, рішення, пристосування. Констатовано, що копінг-стратегії є сукупністю особистісно-інваріативних характеристик фахівця, які регулюють перебіг професійної стійкості у просторі юридично-психологічної сфери діяльності адвоката та зазначено їх основні функції – *мінімізація негативної дії, адаптація, підтримка позитивного «образу Я», підтримка емоційної рівноваги та підтримка взаємодії з іншими*.

На емпірико-діагностичному рівні засобом факторного аналізу отримано структуру особистісно-поведінкових характеристик адвокатів з різним стажем професійної діяльності. В групі адвокатів із стажем професійної діяльності до 2-ох років факторну модель складають: ригідність, психоемоційна втома, контроль соціальної взаємодії, раціоналізація поведінки, уникнення, соціальна зрілість, соціально-психологічна відчуженість, реактивна агресивність, емоційна визначеність; в групі

адвокатів із стажем роботи від 2-ох до 10-ти років факторну структуру їх особистісно-поведінкових характеристик складають показники: емоційно-поведінковий Я-образ, широта інтересів, позитивна переоцінка ситуації, когнітивна складність оцінки соціальної ситуації, невротичність, дифузія емоційних процесів, готовність до змін, депресивність, пошук соціальної підтримки; у групі адвокатів із стажем професійної діяльності понад 10-ти років за результатами факторного аналізу встановлено шість основних компонентів: позитивний образ Я, конструктивність соціальної взаємодії, депресивність, комунікабельність, невротичність, особистісне відчуження, дистанціювання, емоційна лабільність.

Зміни у наповненні факторів та у послідовності їх компонентної структури наочно продемонстрували нам специфіку такої трансформації від раціональної організації діяльності і відповідальності цих фахівців із стажем професійної діяльності до 2-ох років (вираженими є ознаки раціоналізації і контролю соціальної взаємодії), до професійної оперативності та продуктивності для адвокатів із стажем від 2-ох до 10-ти років (вираженими є широти інтересів і готовності до змін) та статусної визначеності для адвокатів із стажем більше роботи більше 10-ти років (вираженими є ознаки конструктивної соціальної взаємодії та позитивного образу Я).

Внаслідок застосування регресійного аналізу виокремлено такі найсуттєвіші прогностичні детермінанти організаційного стресу (як залежної змінної) у групі адвокатів із стажем професійної діяльності до 2-ох років: «раціоналізація поведінки (+)», «ригідність (-)», «емоційна визначеність (+)» та «соціальна зрілість (-); в групі адвокатів із стажем від 2-ох до 10-ти років: «широта інтересів (+)», «когнітивна складність оцінки соціальної ситуації (+)», «депресивність (-)» та «дифузія емоційних процесів (+); у групі адвокатів із стажем понад 10-ти років: «порушення орієнтації в соціальних очікування (+)», «конструктивність соціальної взаємодії (+)», «особистісне відчуження (-)» та «невротичність (-)».

Відмічено закономірність зміни активних і пасивних форм копінг-

стратегій у ході їх професійної реалізації, а саме: у адвокатів із стажем професійної діяльності до 2-ох років домінуючу позицію займають такі активні копінг-стратегії як «пошук соціальної підтримки», «планування рішення проблем», а також зафіксована пасивна форма «втечі – уникнення»; у адвокатів із стажем професійної діяльності від 2-ох до 10-ти років домінуючу позицію займають такі пасивні копінг-стратегії як «втеча–уникнення», «дистанціювання» і активна форма «самоконтролю»; у адвокатів із стажем професійної діяльності понад 10-ти років домінуючу позицію займають такі активні копінг-стратегії як «прийняття відповідальності», «планування рішення проблем» та пасивна форма «конфронтації».

Емпірично експлікований зміст професійної стійкості особистості адвоката на різних етапах його професійної реалізації, дав змогу окреслити основні функції копінг-стратегій: для раціонально-відповідального типу професійної стійкості особистості адвоката виокремлено функції адаптації, підтримки взаємодії з іншими та мінімізації негативної дії; для оперативно-продуктивного типу – функції мінімізації негативної дії та підтримки емоційної рівноваги; для статусно-конвенційного типу професійної стійкості властивими є функції мінімізації негативної дії, адаптації та підтримки позитивного «образу Я». Виявлено такі копінг-ефекти професійної стійкості особистості адвоката, а саме: ефект *атрибутивної співактивності*, що проявляється до 10-ти років професійного стажу і визначається інтенсивним набуттям професійного досвіду і виробленням індивідуального стилю діяльності і професійних компетенцій; ефект *автономної активності*, який знаходить прояв після 10-ти років професійного стажу і характеризується усвідомленим узагальненням професійного і життєвого досвіду адвоката та професійною творчістю і автономністю.

Зазначено практичне значення дисертаційного дослідження, що полягає у тому, що його результати успішно доповнять навчально-методичні заняття з підвищення кваліфікації адвокатів, спрямовані на їх професійне самовдосконалення; окремі розділи успішно можуть використовуватись у

викладанні навчальних дисциплін «Загальна психологія», «Диференціальна психологія», «Юридична психологія» та «Психологія праці». Результати цього дослідження можуть бути також використані у прикладних дослідженнях у галузі психології особистості, психології праці та професійної підготовки фахівців юридичної сфери.

Дисертаційна робота містить перспективи подальшого вивчення проблеми через впровадження системної діагностики показників взаємозв'язку копінг-поведінки і професійної стійкості фахівців правоохоронної діяльності, що дасть змогу своєчасно виявити ознаки їх професійного вигорання, професійної деформації і девіантної поведінки. Також вважаємо перспективним дослідження невротичних ознак професійної стійкості адвокатів. Потребують подальшого вдосконалення конкретні форми і методи психологічного супроводу професійного становлення адвоката.

Ключові слова: професійна стійкість, тип професійної стійкості, копінг-стратегії поведінки, копінг-ефекти професійної стійкості, адвокат.

ANNOTATION

Martirosian M.V. Coping strategies of professional stability of lawyer's personality. – Qualifying scientific work on the manuscript rights.

Dissertation paper for obtaining the degree of candidate of psychological sciences (philosophy doctor) in specialty 19.00.01 – general psychology, history of psychology (053 – Psychology). – Lesya Ukrainka Eastern European National University, Lutsk, 2019; Lesya Ukrainka Eastern European National University, Lutsk, 2019.

The interrelation of coping strategy and professional stability of lawyer's personality has been grounded in the dissertation paper. The main categorical and conceptual outlines of the concept of professional stability in psychological and pedagogical literature have been detailed and the conceptual positions of coping behavior studying in the sphere of professional realization of personality have been

theoretically generalized. The understanding of professional stability of lawyer's personality as personality's ability, responsible for the harmonious development of intellectual, emotional, volitional, personality and professional qualities has been concretized, which ensure the success of professional actions and behavioral reactions in the process of legal activity and general life strategy of a specialist, and enables personality to withstand the life difficulties and adverse pressure of circumstances, to maintain health and performance; the scientific understanding of coping strategies as totality of personality invariant characteristics of a specialist, which regulate the course of professional stability in the space of legal and psychological sphere of lawyer's activity.

It has been stated, that advocacy work of a lawyer is characterized by stresogenic character, which requires balanced and stable psyche, clear regulation of one's own state, control of behavior and mobilization of personality resources for successful fulfillment of official duties. It has been emphasized that the basis of professional stability of lawyer's personality are internal and external resources, which ensure the success of professional actions and behavioral reactions and contribute to the emergence and preservation of harmonious mood.

The theoretical model of personality invariant conditionality of coping behavior in professional stress experience of lawyer's legal activity has been proposed and verified. Among personality invariants, moral and psychological, emotional and volitional, cognitive and intellectual, communicative are distinguished. To the list of main constituents of professional stability belong such active dominants as dominant of cognition and self-knowledge, dominant of activity, dominant of interaction. The basis for coping behavior choice is professional and psychological readiness, which ensure the dynamic involvement of employee into activity and the choice of further effective strategy for its implementation, and contains such constituents as mobilizational, orientational, operational, volitional and evaluational, which in complex allows purposefully determine the coping strategies of effective professionalization, which help to preserve professional health and avoid occurrence of professional deformations.

Forms of reaction-respond are made by personality through the processes of evaluation, prediction, decision, adaptation. It is stated, that coping strategies are a totality of personality invariant characteristics of a specialist, which regulate the course of professional stability in the space of legal and psychological sphere of lawyer's activity and their main functions are defined - minimization of negative action, adaptation, support of positive "Self image", support of emotional balance and support of interaction with others.

On the empirical and diagnostic level by means of factor analysis, the structure of personality and behavioral characteristics of lawyers with different professional experience was obtained. In the group of lawyers with up to 2 years professional activity experience the factor model consists of: rigidity, psycho-emotional fatigue, control of social interaction, rationalization of behavior, avoidance, social maturity, social and psychological estrangement, reactive aggressiveness, emotional certainty; in the group of lawyers with work experience from 2 to 10 years, the factor structure of their personality and behavioral characteristics form the indicators: emotional and behavioral Self image, breadth of interests, positive reassessment of situation, cognitive complexity of assessment of social situation, neuroticism, diffusion of emotional processes, readiness for change, depressiveness, social support seeking; in the group of lawyers with more than 10 years of professional experience, according to the results of factor analysis, 6 main components were identified: positive Self image, constructiveness of social interaction, depressiveness, sociability, neuroticism, personal estrangement, distancing, emotional lability.

Changes in factors filling and in the sequence of their component structure clearly showed us the specificity of such transformations from rational organization of activity and responsibility of these specialists with professional activity experience up to 2 years (expressed are the features of rationalization and social interaction control), to professional efficiency and productivity for lawyers with 2-10 years of experience (expressed are the breadth of interests and readiness for change), and status certainty for lawyers with more than 10 years of work

experience (expressed are features of constructive social interaction and positive Self-image).

As the result of used regression analysis, the most significant prognostic determinants of organizational stress (as the dependent variable) were distinguished in the group of lawyers with up to 2 years of professional activity experience: “rationalization of behavior (+)”, “rigidity (-)”, “emotional certainty (+)” and “social maturity (-)”; in the group of lawyers with experience from 2 to 10 years: “breadth of interests (+)”, “cognitive complexity of assessment of social situation (+)”, “depressiveness (-)” and “diffusion of emotional processes (+)”; in the group of lawyers with more than 10 years of experience: “violation of orientation in social expectations (+)”, “constructiveness of social interaction (+)”, “personal estrangement (-)” and “neuroticism (-)”.

The regularity of change of active and passive forms of coping strategies in the course of their professional realization has been noted, namely: dominant positions have such active coping strategies as “social support seeking”, “problems solving planning”, and also the fixed passive form of “escape-avoidance” among lawyers with professional experience up to 2 years; such passive coping strategies as “escape-avoidance”, “distancing” and active form of “self-control” have dominant positions among lawyers with professional experience from 2 to 10 years; such active coping strategies as “taking responsibility”, “problems solving planning” and passive form of “confrontation” have dominant positions among lawyers with more than 10 years of professional experience.

The empirically explicated content of professional stability of a lawyer’s personality on different stages of its professional realization made it possible to outline the main functions of coping strategies: the functions of adaptation, support of interaction with others and minimization of negative action were distinguished for the rationally responsible type of professional stability of a lawyer's personality; the functions of minimization of negative action and support of emotional balance are distinctive for the operative and productive type; for the status and conventional type of professional stability typical are the functions of

minimization of negative action, adaptation and support of positive “Self image”. The following coping effects of professional stability of a lawyer's personality have been revealed, namely: the effect of *attributive co-activity*, which is manifested up to 10 years of professional experience and is determined by intensive acquisition of professional experience and development of individual style of activity and professional competences; the effect of *autonomous activity*, which is manifested after 10 years of professional experience and is characterized by conscious generalization of lawyer's professional and life experience and professional creativity and autonomy.

The practical significance of the dissertation research have been indicated, which notes that its results will be successfully supplement educational and methodological trainings for the advancement of lawyers' skills, aimed at their professional self-improvement; separate sections can be successfully used in teaching of educational subjects “General Psychology”, “Differential Psychology”, “Legal Psychology”, and “Psychology of Labor”. The results of this study can also be used in applied researches in the field of personality psychology, psychology of labor and professional training of specialists of legal sphere.

The dissertation paper contains the perspectives of further studying of the problem through the introduction of systemic diagnostics of indicators of interrelation of coping behavior and professional stability of law enforcement professionals, which would allow timely detection of signs of their professional burnout, professional deformation and deviant behavior. We also consider as promising the research of neurotic features of professional stability of lawyers. Specific forms and methods of psychological support of professional becoming of a lawyer need further improvement.

Keywords: professional stability, type of professional stability, coping strategies of behavior, coping effects of professional stability, lawyer.

Список публікацій здобувача за темою дисертації:

Праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Мартіросян М.В. Психологічна структура професійної діяльності юриста. *Актуальні проблеми психології* : зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / за ред. С.Д. Максименка, В.Д. Потапової. Київ, 2008. Т. XV. Ч. 2. С. 47-53.
2. Мартіросян М.В. Організаційний стрес в адаптаційному вимірі професійного здоров'я фахівця. *Area nauki*. Lublin, 2018. № 1(4). Р. 41-50.
3. Мартіросян М.В. Копінг-поведінка: особистісні інваріанти професійного стресу в юридичній діяльності. *Психологічні перспективи*. Луцьк : Східноєвроп. нац. ун-т імені Лесі Українки, 2018. Вип. 32. С. 182-192.
4. Мартіросян М.В. Копінг-стратегії поведінки адвоката: зміст і тенденції прояву. *Теорія і практика сучасної психології*. 2019. № 1. Т.1. С.67-71.
5. Мартіросян М.В. Емоційне вигорання в професійній діяльності адвоката. *Науковий вісник Херсон. держ. ун-ту ; серія «Психологічні науки»*. 2019. Вип. 2. С. 28-35.

Праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

6. Мартіросян М.В. Психологічний портрет адвоката. *Актуальні питання реформування правової системи України* : зб. наук. ст. за мат. IV міжнар. наук.-практ. конф. : у 2-х т. / уклад. Т.Д. Климчук, І.М. Якушев. Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. Т. 1. С. 76-78.
7. Мартіросян М.В. Проблема психологічної оцінки кадрів у системі сучасної адвокатури. *Волинь очима молодих науковців : минуле, сучасне, майбутнє* : мат. II міжнар. наук.-практ. конф. асп. і ст. : у 2-х т. Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. Т. 1. С. 131-133.
8. Мартіросян М.В. Психологічні особливості професійного спілкування адвоката. *Актуальні питання реформування правової системи*

України : зб. наук. ст. за мат. VI міжнар. наук.-практ. конф. / уклад. Т.Д. Климчук. Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2009. С. 56-59.

9. Мартіросян М.В. Специфіка професійної правосвідомості юриста. *Особистість у соціальному, віковому та клінічному вимірі сучасного життя* : зб. наук. ст. / [гол. ред. Ж.П. Вірна]. Луцьк : Вежа-Друк, 2016. С. 270-275.

10. Мартіросян М.В. Психологические координаты стресса человека. *Соціально-педагогическая и медико-психологическая поддержка развития личности в онтогенезе* : сб. междунар. науч.-практ. конф. / Брест. гос. ун-т им. А.С. Пушкина ; под ред. И.Е. Валитовой. Брест : БрГУ, 2016. С. 271-273.

11. Мартіросян М.В. Сучасні тенденції дослідження копінг-стратегій. *Психогенеза особистості: норма і девіація* : зб. наук. статей ; [гол. ред. Я. Гошовський]. Луцьк : Вежа-Друк, 2017. С. 184-189.

12. Мартіросян М.В. Копінг-стратегія як ментальна ознака професійної стійкості особистості. *Психічне здоров'я особистості у кризовому суспільстві* : зб. тез III Всеукр. наук.-практ. конф. ; / упоряд. Н.М. Бамбурак. Львів : ЛьвДУВС, 2018. С. 264-268 ; режим доступу:http://www.lvduvs.edu.ua/documents_pdf/biblioteka/nauk_konf/19_10_2018.pdf.

13. Мартіросян М.В. Копінг-поведінка і правова деструктивність особистості. *Проблеми оптимального функціонування особистості в сучасних умовах* : мат. міжнар. наук.-практ. конф. – Харків, 2018. С. 113-114 ; режим доступу: <https://drive.google.com/file/d/1DIJ2ZZW4n2mfAgF8hfBC5bLLRhMGoRgS/view>

14. Мартіросян М.В. Стресостійкість в понятійній системі професійної психології. *Актуальні проблеми психології особистості на європейському просторі* : мат. IV міжнар. наук.-практ. конф. / за ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. Кам'янець-Подільський : Медобори-2006, 2019. С. 108-112.

15. Мартіросян М.В. Готовність до ризику в ситуаціях невизначеності юриста. *Особистість у кризових умовах та критичних ситуаціях життя*: мат. V Міжнар. наук.-практ. конф. ; Сумський держ. пед. ун-т імені А.С.Макаренка. Суми : Вид-во СумДПУ імені А.С.Макаренка, 2019. С. 202-205.

16. Мартіросян М.В. Професійна стійкість як ознака соціальної безпеки фахівця. *Виклики та парадокси соціальної взаємодії в постмодерному світі: лінгвістичний та психологічний аспекти* : мат. I міжнар. наук.-практ. конф. / за заг. ред. О.В.Лазорко, В.А.Ущиної. Луцьк: Волиньполіграф, 2019. С. 132-135.

ЗМІСТ

ВСТУП	17
РОЗДІЛ 1. МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ КОПІНГ-ПОВЕДІНКИ І ПРОФЕСІЙНОЇ СТІЙКОСТІ ОСОБИСТОСТІ	
1.1. Професійна стійкість особистості: теоретико-емпіричні доробки сучасної психології	25
1.2. Копінг-стратегії професійної поведінки та межі адаптаційних можливостей особистості	41
Висновки до розділу 1	59
РОЗДІЛ 2. ПРОГРАМА ЕМПІРИЧНОГО ВИВЧЕННЯ КОПІНГ-СТРАТЕГІЙ ЯК ПОТЕНЦІЙНОЇ ДЕТЕРМІНАНТИ ПРОФЕСІЙНОЇ СТІЙКОСТІ ОСОБИСТОСТІ АДВОКАТІВ	
2.1. Концептуальні засади дослідження копінг-стратегій як диспозиції професійної стійкості особистості адвоката	64
2.2. Обґрунтування програми та методів дослідження	80
Висновки до розділу 2	96
РОЗДІЛ 3. ЕМПІРИЧНА ЕКСПЛІКАЦІЯ ЗМІСТУ ТА ЕФЕКТІВ ВПЛИВУ КОПІНГ-СТРАТЕГІЙ НА ПРОФЕСІЙНУ СТІЙКІСТЬ ОСОБИСТОСТІ АДВОКАТІВ	
3.1. Діагностична констатація результатів дослідження	99
3.2. Емпіричні референти конструктивних копінг-ефектів професійної стійкості адвоката на різних етапах його професійної реалізації	154
Висновки до розділу 3	171
ВИСНОВКИ	175
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	179
ДОДАТКИ	
Додаток А	
Таблиця А.1. Результати обрахунку форми розподілу даних за критерієм Колмогорова-Смірнова	198

ДОДАТОК Б

Таблиця Б.1. Результати обрахунку Н-критерію Крускала-Уоллеса для конкретизації особистісно-поведінкових характеристик адвокатів	201
--	-----

ДОДАТОК В

Таблиця В.1. Факторна структура особистісно-поведінкових характеристик адвокатів зі стажем професійної діяльності до 2-ох років	204
---	-----

ДОДАТОК Д

Таблиця Д.1. Факторна структура особистісно-поведінкових характеристик адвокатів зі стажем професійної діяльності від 2-ох до 10-ти років	206
---	-----

ДОДАТОК Е

Таблиця Е.1. Факторна структура особистісно-поведінкових характеристик адвокатів зі стажем професійної діяльності понад 10-ти років	208
---	-----

ДОДАТОК Ж

Таблиця Ж.1. Результати обчислення множинної регресії вимірюваних показників у вибірці адвокатів зі стажем професійної діяльності до 2-ох років	210
Таблиця Ж. 2. Модель множинного регресійного аналізу для адвокатів зі стажем професійної діяльності до 2-ох років	211

ДОДАТОК З

Таблиця З.1. Результати обчислення множинної регресії вимірюваних показників у вибірці адвокатів зі стажем професійної діяльності від 2-ох до 10-ти років	212
Таблиця З. 2. Модель множинного регресійного аналізу для адвокатів зі стажем професійної діяльності від 2-ох до 10-ти років	213

ДОДАТОК К

Таблиця К.1. Результати обчислення множинної регресії вимірюваних показників у вибірці адвокатів зі стажем професійної діяльності понад 10-ти років	214
Таблиця К. 2. Модель множинного регресійного аналізу для адвокатів зі стажем професійної діяльності понад 10-ти років	215
СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА	216
ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЇ	219
АКТИ ВПРОВАДЖЕННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЇ	220

ВСТУП

Актуальність теми. В сучасних реаліях українського суспільства важливою передумовою психологічного здоров'я професіонала є ефективне використання засобів подолання професійного стресу. Особливо це актуально для фахівців, які працюють в системі відносин «людина-людина», до яких і належить професія адвоката. У професійній діяльності адвоката важливого значення набуває не лише рівень професійної підготовленості, але й високорозвинена саморегуляція, вміння диференціювати свої стани, а також здатність використовувати адаптивні та ефективні психологічні захисти, де особливе місце відводиться копінгу як адаптивній формі поведінки, що зменшує психоемоційну напругу.

В психологічній літературі добре описані фактори нервово-психічного напруження (стрес-фактори), які детермінують виникнення багаточисельних стресових ситуацій (ситуацій невизначеності) в професійній діяльності (Л. Анциферова, Н. Водоп'янова, І. Корнієнко, Р. Лазарус, К. Муздибаєв, Н. Родіна, О. Тімченко, С. Фолькман, І. Шкуратова та ін.). В межах професійної психології важливо вивчати реагування фахівця на стресові ситуації, які зумовлюють резистентність або, навпаки, чутливість людини до стресу (В. Абабков, Ж. Вірна, Л. Дика, В. Зазикіна, Г. Зараковський, З. Кіреєва, Т. Крюкова, Г. Ложкін, В. Пономаренко, Ю. Постилякова та ін.) й активізують використання механізмів долаючої поведінки для забезпечення емоційної стійкості та рівноваги. Актуалізація копінгу як індивідуального способу взаємодії людини із ситуацією відповідно до її власної логіки, значущості та психологічних можливостей визначає рівень адаптації та професійної стійкості фахівця.

Важливість професійної стійкості особистості як своєрідного фундаменту ефективності й результативності фахівця в емоційно-напружених умовах діяльності підтверджена емпіричними фактами в дослідженнях Л. Дикої, Е. Євдокимова, О. Лазорко, В. Лебедева, В. Луньова,

В. Марищука, В. Смірнова, О. Тімченка, С. Яковенка та ін. Водночас ґрунтовного вивчення потребує проблема взаємозв'язку копінг-поведінки і професійної стійкості особистості адвоката з огляду на те, що правоохоронна діяльність пов'язана з підвищеною відповідальністю, високими психічними і фізичними перевантаженнями, роботою в емоційно-напружених і, часто, екстремальних умовах. Тривале перебування в психоемоційних стресових ситуаціях часто приводить до професійної деформації особистості адвоката, зокрема, до розвитку таких несприятливих психічних станів, як тривога, фрустрація, агресія, ригідність, депресія тощо (В. Бодров, Б. Карвасарський, Е. Кергандберг, В. Медведєв, Г. Нікіфоров, О. Тімченко, В. Христенко та ін.), що стимулює розвиток копінгу, головне психологічне призначення якого якраз і полягає в тому, щоб якнайкраще адаптувати людину до вимог ситуації, даючи змогу оволодіти нею, послабити або пом'якшити її напругу, уникнути її або звикнути до неї.

Таким чином, суспільно важлива значущість проблеми забезпечення психічної стійкості адвоката й відповідно максимальної ефективності правозахисної діяльності, а також нестача психологічних досліджень у цій сфері зумовили вибір теми дисертаційного дослідження «Копінг-стратегії професійної стійкості особистості адвоката».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане відповідно до наукової теми кафедри загальної і соціальної психології та соціології Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки «Методологія і практика дослідження особистості» та є складовою комплексної науково-дослідної теми «Психологія професіоналізму особистості: технології професійного самозбереження в практиці» (номер державної реєстрації 0113U002217), що координується Міністерством освіти і науки України. Тему дисертаційного дослідження уточнено і затверджено Вченою радою Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (протокол № 11 від 28 вересня 2017 р.).

Мета дослідження полягає в теоретико-емпіричному обґрунтуванні психологічного змісту копінг-стратегій та визначенні копінг-ефектів професійної стійкості особистості адвоката на різних етапах професійної реалізації.

Гіпотеза дослідження. Професійна стійкість особистості адвоката зумовлена релевантними копінг-стратегіями поведінки адвоката, які у комплексі особистісно-поведінкових характеристик фахівця визначають психологічний зміст копінг-ефектів його професійної стійкості на різних етапах професійної реалізації; особливості типологічної диференціації професійної стійкості особистості адвоката визначають можливості його регуляційно-адаптаційної ефективності в ході професіоналізації.

Відповідно до поставленої мети нам необхідно розв'язати такі **завдання:**

1. На основі теоретико-методологічного аналізу проблеми розробити концептуальні засади дослідження копінг-стратегій як диспозицій професійної стійкості особистості адвоката.

2. Розробити теоретичну модель особистісно-інваріативної зумовленості копінг-поведінки в переживанні професійного стресу в правозахисній діяльності адвоката.

3. Емпірично з'ясувати психологічний зміст взаємозв'язку проявів копінг-стратегій і професійної стійкості адвокатів та провести типологічну диференціацію їхньої професійної стійкості залежно від стажу професійної діяльності.

4. Обґрунтувати копінг-ефекти професійної стійкості особистості адвоката на різних етапах професійної реалізації.

Об'єктом дисертаційного дослідження є професійна стійкість особистості адвоката.

Предмет дослідження склали копінг-стратегії професійної стійкості особистості адвоката.

Методологічною основою дисертаційного дослідження є основні

положення теорії особистості та формування її в діяльності (Б. Ананьєв, Н. Анциферова, Г. Балл, Є. Климов, О. Леонт'єв, Б. Ломов, С. Максименко, С. Рубінштейн, В. Шадріков та ін.); положення вітчизняних дослідників стосовно структурно-функціонального змісту професійної стійкості фахівця (В. Бодров, Т. Бохан, Ж. Вірна, Н. Водоп'янова, С. Дружилов, Г. Дубчак, О. Кокун, Г. Нікіфоров, О. Саннікова та ін.); основні здобутки професійної психології щодо вивчення копінг-поведінки та прояву копінг-стратегій (В. Абабков, М. Василенко, В. Грандт, Дж. Грінберг, З. Кіреєва, Т. Крюкова, Є. Лібіна, В. Медведєв, Н. Родіна, О. Тімченко, С. Фолькман та ін.); комплексний підхід до вивчення копінг-поведінки за прямими та побічними показниками професійної стійкості і працездатності адвоката (О. Бандурка, В. Васильєв, Л. Воскобітова, Р. Гарріс, Г. Гребеньков, В. Луньов, Л. Скабеліна, І. Сорокотягін, Ю. Чуфаровський та ін.).

Методи дослідження: *теоретичні* (аналіз, синтез, порівняння, абстрагування, узагальнення, систематизація наукової літератури щодо вивчення копінг-стратегій професійної стійкості особистості адвоката); *емпіричні* (бесіда; тестування із застосуванням методик: опитувальник «Копінг-стратегії» (Р. Лазарус); шкала організаційного стресу (Н. Водоп'янова); опитувальник «Синдром вигоряння» (А. Рукавішніков); особистісний опитувальник FPI (модифікована форма В); опитувальник самооцінки психічних станів (Г. Айзенк); опитувальник оцінки рівня психологічної і фізіологічної професійної дезадаптації (Н. Родіна); опитувальник вивчення домінуючих станів (ДС-8) (Л. Куликов); типологічний особистісний опитувальник «Тип поведінкової активності» (Л. Вассерман і Н. Гуменюк); опитувальник вивчення міжособистісних відносин (В. Шутц); тест-опитувальник соціальної адаптивності (О. Саннікова і О. Кузнецова): *методи статистичної обробки даних:* *критерій нормальності Колмогорова-Смирнова* (для визначення міри відповідності емпіричного розподілу нормальному з метою адекватного вибору подальших методів обробки емпіричних даних); *непараметричний*

критерій Краскелла-Уоллеса (для встановлення міжгрупових відмінностей діагностичних показників окремо у вибірках адвокатів з різним стажем професійної діяльності); *факторний аналіз* (для мінімізації кількості змінних та концентрації інформації про основні особистісно-поведінкові характеристики особистості адвоката у формі невеликого масиву даних); *множинний регресійний аналіз* (для встановлення взаємозв'язку між залежною змінною (результуючою) та кількома іншими змінними (вихідними) з метою встановлення найбільш прогностичних детермінант загального показника організаційного стресу з урахуванням стажу професійної діяльності); *кореляційний аналіз* (для визначення статистично-достовірних кореляцій між базовими діагностичними даними домінуючих факторів та показниками копінг-стратегій адвокатів з різним стажем професійної діяльності). Статистична обробка даних здійснювалась за допомогою комп'ютерного забезпечення SPSS для Windows версія 13.0.

Організація і база дослідження. У вибірку дослідження включені практикуючі адвокати (n=166) віком від 23-х до 71-го року, стаж професійної діяльності яких становить від 1-го до 46-ти років. На основі теоретико-емпіричного вивчення проблеми вибірку було розділено на три групи відповідно до стажу професійної діяльності. Першу групу склали адвокати із стажем роботи до 2-х років (n=56), другу групу – адвокати із стажем роботи від 2-ох до 10-ти років (n=56), а третю групу – адвокати із стажем роботи більше 10-ти років (n=54).

Наукова новизна дисертаційної роботи полягає в тому, що:

вперше: емпірично експліковано психологічний зміст взаємозв'язку проявів копінг-стратегій і професійної стійкості особистості адвокатів та проведено типологічну диференціацію їхньої професійної стійкості залежно від стажу професійної діяльності (раціонально-відповідальний, оперативно-продуктивний, статусно-конвенційний); розроблено та верифіковано теоретичну модель особистісно-інваріативної зумовленості копінг-поведінки у переживанні професійного стресу в правоохоронній діяльності адвоката;

уточнено поняття професійної стійкості особистості адвоката як властивості особистості, що відповідає за гармонійний розвиток інтелектуальних, емоційно-вольових і особистісно-професійних якостей, які забезпечують успішність професійних дій і поведінкових реакцій у процесі юридичної діяльності та загальної життєвої стратегії фахівця й дає змогу особистості протистояти життєвим труднощам, несприятливому тиску обставин, зберігати здоров'я та працездатність; удосконалено наукові уявлення про копінг-стратегії як сукупність особистісно-інваріативних характеристик фахівця, які регулюють перебіг професійної стійкості в психологічно складних умовах професійної діяльності адвоката.

подальшого розвитку набули положення щодо обґрунтування копінг-ефектів професійної стійкості – атрибутивної співактивності й автономної самостійності та типологічної диференціації професійної стійкості особистості адвоката на різних етапах професійної реалізації.

Практична значущість дисертаційного дослідження полягає в тому, що його результати успішно доповняють навчально-методичні заняття з підвищення кваліфікації адвокатів, спрямовані на їхнє професійне самовдосконалення; окремі розділи успішно можуть використовуватись у викладанні навчальних дисциплін «Загальна психологія», «Диференціальна психологія», «Юридична психологія» та «Психологія праці». Результати цього дослідження можуть бути також використані в прикладних дослідженнях у галузі психології особистості, психології праці та професійної підготовки фахівців юридичної сфери.

Результати дослідження **впроваджено** в навчальний процес Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (№ 03-28/02/770 від 08.04.2019 р.), Національного університету «Острозька Академія» (№ 142 від 06.05.2019 р.), Університету імені Альфреда Нобеля (№ 320 від 07.05.2019 р.); Львівського державного університету внутрішніх справ (№ 26 від 07.05.2019 р.); Рівненського інституту Київського університету права НАН України (№ 06-38 від 07.05.2019 р.); Ради адвокатів

Волинської області національної асоціації адвокатів України (№ 129 від 14.05.2019 р.); Адвокатської приватної компанії «Конфідент» (№ 223 від 15.05.2019 р.).

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертації відображено в публікаціях автора, обговорено на засіданнях кафедри загальної і соціальної психології та соціології Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Результати проведеного дослідження доповідалися автором на міжнародних науково-практичних конференціях: «Актуальні питання реформування правової системи України» (Луцьк, 2007, 2009); «Волинь очима молодих науковців: минуле, сучасне, майбутнє» (Луцьк, 2015); «Особистісні та ситуативні детермінанти поведінки і діяльності людини» (Донецьк, 2008); «Особистість у соціальному, віковому та клінічному вимірі сучасного життя» (Луцьк, 2016); «Социально-педагогическая и медико-психологическая поддержка развития личности в онтогенезе» (Брест, 2016); «Проблеми оптимального функціонування особистості в сучасних умовах» (Харків, 2018); «Актуальні проблеми психології особистості на європейському просторі» (Кам'янець-Подільський, 2019); «Особистість у кризових умовах та критичних ситуаціях життя:» (Суми, 2019); «Виклики та парадокси соціальної взаємодії в постмодерному світі: лінгвістичний та психологічний аспекти» (Луцьк, 2019); всеукраїнській науково-практичній конференції «Психічне здоров'я особистості у кризовому суспільстві» (Львів, 2018); міжрегіональних науково-практичних семінарах: «Сучасні проблеми практичної психології у Волинському регіоні» (Луцьк, 2012-2015); «Психогенеза особистості: норма і девіація» (Луцьк, 2017).

Публікації. Основні результати дисертаційного дослідження висвітлено в 16 публікаціях, з яких 4 статті опубліковано у виданнях, що включені до переліку фахових у галузі психології, 1 стаття – в міжнародному періодичному виданні з психології, 11 – у збірниках наукових праць та матеріалів конференцій.

Обсяг та структура роботи. Дисертація складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (212 найменувань, з них 30 – іноземними мовами) та 8 додатків на 18 сторінках. Загальний обсяг дисертації складає 228 сторінок. Основний зміст роботи викладено на 166 сторінках. Робота містить 5 рисунків і 23 таблиці.

РОЗДІЛ 1

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ СТІЙКОСТІ ТА КОПІНГ-ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ

Розділ присвячено розкриттю поняття професійної стійкості в психолого-педагогічній літературі та теоретичному узагальненню концептуальних позицій вивчення копінг-поведінки в сфері професійної реалізації особистості.

1.1. Професійна стійкість особистості: теоретико-емпіричні доробки сучасної психології

Феномен професійної стійкості належить до сфери професійного здоров'я фахівця і визначає наявність такої його якості як опірність організму до стресових порушень відповідно до регламентації обсягу та виду професійної діяльності. Тому переважна більшість трактувань професійної стійкості стосується вивчення стресостійкості людини, вичерпне визначення якого супроводжується труднощами його розгляду з різних позицій залежно від розуміння його природи, сутності та способів аналізу.

Загалом у психологічній літературі поняття «стійкість» має кілька тлумачень. Так, слово «стійкий» у багатьох країнах світу означає «стабільний, стійкий, твердий, міцний». У словнику А. Ребера «стійкий» розуміється як характеристика індивіда, поведінка якого відносно надійна і послідовна [139]. В. Пеньков, аналізуючи поняття стійкості, виокремлює такі її ознаки: стійкість об'єкту чи системи визначається їх якісними характеристиками. Система може шляхом кількісних змін переходити з одного стану в інший, при цьому стійкість визначає цілісність, здатність системи до розвитку, стійкість проявляється як діалектична протилежність мінливості: стійкість властива тільки цілісним системам й характеризується

активністю самоорганізації, стійкість є результатом функціонування механізмів, що активно протидіють впливам, які порушують стан системи [130]. Г. Залевский наголошує на обов'язковому врахуванні міри стійкості системи, яка повинна зберігати свою якісну специфіку в потоці змін, і вводить поняття «фіксовані форми поведінки», пояснюючи, що відтворення життя, яке передбачає діалектику змін і збереження, повинно базуватися на конкретних психологічних механізмах, здатних таку діалектику забезпечити; тенденція до зміни може переважати над тенденцією до збереження, і навпаки, але на рівні конкретної людини ці обидві тенденції представлені однією цілісною системою із її мірою відкритості і стійкості [53]. Таким чином, стійкість можна розглядати як активність самоорганізації, яка виконується високорозвиненими системами шляхом самозміни у відповідності до оточуючих умов при наявності зворотного зв'язку [51].

У професійній діяльності, «стійкість» знаходить своє відображення у таких термінологічних сполученнях як «стійкість особистості», «стійкість поведінки», «стійкість професійної діяльності», «стійкість до навантажень», «емоційна стійкість», «вольова стійкість», «психічна стійкість», «емоційно-вольова стійкість», «моральна стійкість», «психологічна стійкість» [66; 93; 151; 175; 181 та ін.].

Така багатогранність поняття «стійкості» зумовлена, насамперед, тим, що використання даного терміну стосується процесів становлення, розвитку та формування особистості, використовується для опису різних аспектів її поведінки та діяльності. Загалом психологічна стійкість забезпечується низкою фізіологічних, особистісних та соціальних чинників. У будь-якому випадку, окрім фізичних та психічних характеристик особистості та здібностей до професійної діяльності, важливою умовою професійного здоров'я є стійкість до стресових факторів, можливість адаптуватись до них і обирати найменш шкідливі для здоров'я способи реагування на стресові фактори, які супроводжують професійну діяльність. При цьому основна суперечність, яка ускладнює постановку і вирішення проблеми стресу і

стресостійкості сучасної людини, на думку Т. Бохан, це гомеостатичне розуміння психіки та свідомості як регуляторів адаптаційного процесу, що відбувається між людиною і оточуючим середовищем і не відповідає психології сучасної людини, для якої є характерним прагнення до самореалізації як способу саморозвитку і головної умови її виживання [22].

Аналіз вітчизняної психологічної літератури показав, що дослідження стресостійкості здійснюється у трьох напрямках: традиційно-аналітичному [125; 167; 168 та ін.]; системно-регулятивному [48; 88; 177 та ін.]; системно-структурному [20; 78; 147 та ін.]. Останнім часом заявляють про себе напрямки дослідження стресостійкості за природою походження, а саме: стресостійкість розглядається як генетично успадкована здатність протистояти впливу негативних факторів [27; 152; 198 та ін.] або ж як здатність, сформована в процесі життєдіяльності [56; 85; 131 та ін.]. У зарубіжній літературі виокремлюється два підходи до аналізу стресостійкості: мікроаналітичний [208] та макроаналітичний [209]. Також в загально психологічному плані проблема стресостійкості представлена в рамках теорії гомеостазу [188], теорії стресу [152] та теорій особистості [3; 128; 141 та ін.].

Для зручності визначення характеристики стресостійкості людини можна дотримуватися аналізу теорій і моделей стресу, систематизований у наукові позиції її інтерпретації: з *позицій біологічного підходу* стресостійкість можна охарактеризувати як генотипно і фенотипно зумовлені захисні стратегії функціонування організму індивіда, резерви його адаптаційних можливостей, пов'язані з механізмами гомеостатичного і поведінкового реагування у відповідь на стресові впливи професійного середовища; з *позицій інтегративних підходів* стресостійкість можна розглядати як прагнення фахівця до комфортного рівня функціонування, тобто як здатність організму до саморегуляції, відновлення оптимального ставлення і рівня діяльності в мінливих зовнішніх професійних або внутрішніх умовах; з *позицій психодинамічного підходу* стресостійкість можна пов'язати із

спадковою зумовленістю оптимального рівня стресу і представити як емоційні і когнітивні можливості переживання індивідом травматичних подій; з *позицій різних версій психологічного підходу*, стресостійкість особистості являє собою ставлення до факторів зовнішнього середовища, реакцію тривоги на загрозу незадоволення основних потреб, випереджаючу реакцію і суб'єктивну пізнавальну оцінку загрози, вироблення стратегії уникання стресового впливу, вміння управляти емоціями, зберігати і швидко відновлювати затрачені ресурси; з *позицій соціального підходу* стресостійкість можна розглядати як використання особистих, соціальних і культурних засобів та способів боротьби із стресовою ситуацією і почуттями, що її викликають, як психологічні та фізіологічні здібності організму людини протистояти соціальним факторам; з *позицій теорій професійного стресу* стресостійкість можна охарактеризувати як поведінкові та особистісні властивості й здібності організму людини до вибору ефективної стратегії адаптації в професійних ситуаціях в конфліктах внутрішнього або зовнішнього походження, що забезпечує можливість протистояти факторам, які є джерелами професійного стресу [39].

Ознайомлення з різними точками зору і підходами на природу професійної стійкості і професійного стресу, дає змогу резюмувати, що стресостійкість людини є властивістю, яка впливає на продуктивність діяльності в стресонапруженій ситуації, тобто вона завжди пов'язана із стресом. Конкретизація базових положень в сучасній науковій літературі, дає змогу констатувати, що термін «стрес» використовується принаймні в трьох значеннях. По-перше, поняття стрес може визначатися як будь-які зовнішні стимули чи події, які викликають у людини напругу або збудження. У теперішній час в цьому значенні частіше вживаються терміни «стресор», «стрес-фактор». По-друге, стрес може відноситися до суб'єктивної реакції і в цьому значенні він відображає внутрішній психічний стан напруги і збудження; цей стан інтерпретується як емоції, оборонні реакції і процеси подолання (coping processes), що відбуваються в самій людині. Такі процеси

можуть сприяти розвитку і вдосконаленню функціональних систем, а також викликати психічну напругу. По-третє, стрес може бути фізичною реакцією організму на вимогу або шкідливий вплив. Функцією цих фізичних (фізіологічних) реакцій, імовірно, є підтримка поведінкових дій і психічних процесів з подолання цього стану [33].

Головним показником професійного здоров'я є професійна працездатність, що зумовлена багатьма факторами, серед яких провідне місце займають професійні стреси. У процесі виконання роботи людина проходить різні фази працездатності – мобілізації, входження, оптимальної працездатності (компенсації), нестійкості компенсації (або субкомпенсації), декомпенсації; під час продовження роботи фаза декомпенсації може перейти у фазу зриву (різко вираженої неадекватності реакцій організму, що може супроводжуватися порушенням діяльності внутрішніх органів) [19].

Питання стресостійкості у визначенні професійної працездатності тісно пов'язане із психофізіологічними дослідженнями, у яких стресостійкість переважно розглядається як властивість особистості, що сприяє продуктивності діяльності, а її вивчення будується на виявленні та диференціації зовнішніх і внутрішніх умов, визначенні різноманітних фізіологічних і психологічних факторів [44; 52; 57; 112; 167 та ін.]. Тобто стресостійкість є функціональною властивістю, яка впливає на продуктивність (працездатність) діяльності, і як характеристика забезпечує гомеостаз особистості як системи. Відповідно, стійкість виявляється не тільки в підтриманні окремих станів, вона охоплює збереження процесу загалом. В цьому контексті варто згадати визначення стресостійкості з позицій теорії інтегральності В. Мерліна [117], як індивідуальної психологічної властивості, яка полягає у специфічній взаємодії різноманітних властивостей інтегральної індивідуальності, яка забезпечує біологічний, фізіологічний та психологічний гомеостаз системи і веде до оптимальної взаємодії суб'єкта з оточуючим середовищем в різноманітних умовах життєдіяльності та діяльності [166]. Таким чином, є усі підстави розглядати

професійну стресостійкість як здатність людини протистояти негативному впливові стресових факторів професійної діяльності, зумовлену індивідуальним комплексом її вроджених і набутих властивостей і процесів, які забезпечують оптимальне успішне досягнення мети трудової діяльності в складній емоціогенній ситуації.

Класично виокремлюють три підходи до розгляду професійного стресу: 1 – акцент ставиться на детермінантах виникнення стресу та його наслідках для здоров'я і праці; 2 – характеризується вивченням суб'єктивної значущості ситуації, в якій діє людина, і тих стратегій поведінки, за допомогою яких людина намагається подолати труднощі, наприклад, використання людиною копінг-ресурсів або захисних механізмів у подоланні стресової ситуації; 3 – спрямований на деталізацію уявлень про зміну механізмів регуляції діяльності, а також аналіз внутрішніх витрат під впливом різноманітних чинників [36]. Також слід розрізняти два поняття стресу робочого простору – організаційний і професійний стрес. Поняття «професійний» і «організаційний стрес» перетинаються, але не збігаються повністю. У зарубіжній літературі, як правило, використовується поняття «стрес на роботі» або «трудоий стрес» без диференціювання стресорів, пов'язаних з організаційними проблемами та стресора з боку специфіки професійної діяльності. На думку А. Леонової, система оцінки професійного стресу – більш складна, ніж оцінка стресу на роботі [86]. Так професійний стрес, який виникає у відповідь на труднощі і спеціальні вимоги з боку професії, детермінований також особистими амбіціями, суб'єктивним образом професійного розвитку і самореалізацією особистості. Організаційний стрес – це психічна напруга, яка пов'язана з подоланням недосконалості організаційних умов праці, з високим навантаженням при виконанні професійних обов'язків на робочому місці в конкретній організаційній структурі (в організації чи в її підрозділі, фірмі, компанії, корпорації), а також з пошуком нових неординарних рішень при форс-мажорних обставинах [134].

Організаційний стрес проявляється у перевантаженні адаптаційних механізмів у відповідь на певну організаційно-виробничу ситуацію. При комплексному вивченні організаційного стресу варто виділяти три підструктури на особистісному рівні: роботу; кар'єру; життя. Загальною ознакою і причиною організаційного стресу є наявність внутрішнього конфлікту між вимогами з боку організації, привабливістю роботи в ній, очікуваннями і реальними можливостями працівника. Відсутність збігу між особистістю та організаційним середовищем може виявлятися на декількох рівнях: суб'єктивному; поведінковому; когнітивному; фізіологічному; організаційному [43].

Серед причин організаційного стресу виокремлюють: порушення почуття комфорту і безпеки праці; дефіцит часу для завершення планових завдань; важкі й раніше незнайомі виробничі завдання; надзвичайні події, стихійні лиха, нещасні випадки; конфлікти з вищестоящими керівниками, з підлеглими, втрата керівником свого авторитету і керуючого впливу на колектив; тривала робота без відпочинку, перевтома; несправедливі покарання, незаслужені засудження або упереджена критика, позбавлення винагороди [134]. Також знаходимо причини, що викликають організаційний стрес: інтенсивність роботи; домінування чинника часу; недостатність або висока інтенсивність спілкування; монотонність; різні зовнішні впливи; різке порушення звичайної системи (порядку) роботи [62].

Традиційно виділяють декілька видів стресу: фізіологічний – викликаний надмірними фізичними навантаженнями; психологічний – зумовлений важкими відносинами з оточуючими; інформаційний – зумовлений надлишком, недоліком або безсистемністю надходження життєво важливої інформації; управлінський – викликаний високою відповідальністю за наслідки рішень, які приймаються, особливо в умовах недоліку часу; емоційний – стрес, що проявляється в ситуаціях загрози, несподіваності тощо [150].

Основним джерелом стресових ситуацій прийнято вважати, по-перше особливості трудового процесу – ритм, напруга, одноманітність та ін. По-друге – статус індивіда в організації (високий зазвичай пов'язаний зі значними нервовими та фізичними перевантаженнями, великою відповідальністю; низький – з малою престижністю, поганими умовами праці та ін.). По-третє – службові конфлікти, несприятливий соціально-психологічний клімат у колективі. По-четверте – складності у погодженні службових та сімейних ролей. Професії, які мають високий ризик виникнення професійного стресу, зумовлюються соціально-економічними та соціально-психологічними чинниками: низьке фінансування, що позначається на матеріальному становищі та здійсненні успішної професійної кар'єри; психологічні й фізичні перевантаження робітників, які працюють у системі «людина – людина»; фемінізація системі «людина – людина», що впливає на соціально-психологічний клімат в колективі і дисгармонізує стосунки між працівниками та клієнтами.

В цьому контексті варто згадати дослідження з визначення таких чинників стресу, які розглядаються в контексті вигорання, а саме чинники соціально-психологічних взаємин в організації, як по вертикалі, так і по горизонталі. Зокрема у дослідженнях Л. Беннет [186], Е. Джеренгайс [193], Дж. Хілхаус [194] зазначається, що вирішальну роль в цьому процесі відіграє соціальна підтримка з боку колег та людей, що є вищими за професійним та соціальним статусом, а також інших осіб (сім'ї, друзів тощо). У дослідженнях Б. Берне [187] та Е. Гренглесс [192] наголошується негативна залежність між вигоранням і соціальною підтримкою у представників майже всіх професій, пов'язаних з наданням професійної допомоги людям.

Слід зазначити, що професійний стрес виникає й у співробітників, недостатньо завантажених роботою, а також у тих людей, які вважають, що не реалізують повною мірою свій професійний потенціал і здатні на більше. Причиною сильного нервового перенапруження можуть слугувати умови праці: погані освітлення і вентиляція, тісне приміщення і ін. До факторів, що

прямо або побічно сприяють професійним стресам, можна також віднести відсутність інформації і відсутність часу.

Останні два чинники є фоном, на якому стресом може стати будь-яке додаткове роздратування. Так виокремлюються робочі та організаційні характеристик, які можуть бути стресорами. Вони розділили їх на чотири категорії: а) професійні вимоги і характеристики вирішуваних завдань, б) рольові вимоги чи очікування, в) організаційні вимоги чи очікування, г) зовнішні вимоги або умови. Окрім чотирьох, зазначених вище категорій, виділяють – стрес можливості (можливості мати щось бажане), – стрес обмеження в досягненні і – стрес вимоги досягнення чогось бажаного, коли можливість цього досягнення невизначена. Встановлено також, що стресором може бути: – невідповідність між бажанням і тим, що робота може надати, і між тим, що робота вимагає від людини і можливостями або ресурсами людини відповідати цим вимогам; – організаційні особливості, – професійні вимоги та рольові характеристики, – індивідуальні особливості та очікування; – фізичні параметри навколишнього середовища: стресори групових процесів, стресори на організаційному рівні. В останні роки все більшу увагу дослідників приваблюють фактори, пов'язані безпосередньо з робочим процесом, з тими змінними, які визначають його складність, значущість, невизначеність, відображають небезпеку, шкідливість очікуваної або робочої ситуації, що розвивається. Неприятливий стан, екстремальні значення факторів (компонентів) організації, змісту, засобів та умов діяльності, їх надмірний вплив на конкретного індивіда, невідповідність його функціональних і професійних можливостей, уявлень і установок долати ці несподівані, інтенсивні, тривалі впливи може стати причиною розвитку професійного стресу.

З вище наведених характеристик професійного стресу, є усі підстави розглядати стресостійкість як функцію двох змінних – оточуючого середовища і внутрішньої структури системи, яка забезпечує максимально ефективно її функціонування. В цьому контексті П. Зильберман пропонує

визначення стресостійкості як інтегративної властивості особистості, яка характеризується такою взаємодією емоційних, вольових, інтелектуальних і мотиваційних компонентів психічної діяльності індивідуума, яка забезпечує оптимальне успішне досягнення мети діяльності в складній емотивній ситуації [55].

Головною причиною виникнення стресу є індивідуальні (психологічні, фізіологічні, професійні) особливості суб'єкта праці. Крім того, доцільно виділити велику групу додаткових факторів життя та діяльності індивіда, що супроводжують та обумовлюють причини, які призводять до виникнення і посилюють прояви професійного стресу. До них можна віднести: – невідповідність ряду організаційних характеристик діяльності уявленням і установкам конкретного індивіда (це стосується ухвалення рішень, просування по службі, наявності інформації про результати діяльності і т.д.), – наявність недоліків в ергономічних властивостях засобів діяльності і т.д. У цю ж категорію причин слід включити також як загальні (глобальні) соціальні та організаційні стресори (злочинність, економічні спади, екологічні зміни, політичні та військові кризи, зростання безробіття і т.п.), так і особистісні стресори (сімейні конфлікти, втрата близьких, юридичні й фінансові проблеми, зниження працездатності, вікові та життєві кризи і т.д.). Перелічені чинники визначають загальну організацію психічного і фізичного стану індивіда, зниження її стійкості до впливу безпосередніх та головних причин стресу, ослаблення можливостей до подолання стресового стану [124].

Зважаючи на виділені групи стресорів потрібно зазначити, що на характер розвитку стресу, глибину і наслідки його переживання, суттєво впливають індивідуальні особливості людини, серед яких основними є оптимізм, почуття гумору, вольові якості, доброзичливість, самоповага [58]. Особливо слід зазначити самовладання, яке функціонує через механізми самоконтролю і корекції. Отже зрозуміло, що в будь-якому випадку стрес, пов'язаний з роботою, відображається на людині загалом. Під час розробки

системи оцінки професійного стресу виділяються такі його рівні як соціокультурний, організаційний, робочий, міжособистісний, психологічний, біологічний та фізичний (навколишнє середовище) [196]. Різноманітні за природою стресори мають формальний і неформальний вплив на людину. Проте в цілому вид взаємодії зі стресорами на роботі є особистісною характеристикою.

В умовах професійної діяльності більш адекватним є регуляторний підхід до розуміння стресу, який описує поточний стан людини як «зріз» актуалізованих у конкретний момент часу внутрішніх засобів, залучених до розв'язання завдань, що стоять перед суб'єктом. Центральним поняттям у літературі з професійного стресу є поняття контролю (тобто оцінювання та корекції) способів і результатів діяльності. У роботах, присвячених створенню загальної теорії стресу робочого місця, на основі досліджень проблеми контролю, висунута гіпотеза, що переживання стресу виникає в результаті взаємодії між двома факторами – відповідальністю і контролем (обсяг роботи і психологічні вимоги) [197]. Високу напруженість має така робота (професія), у якій індивід при великій відповідальності має недостатній контроль за способами і результатами виконання завдань. Неможливо обійти увагою й дослідження особистісної витривалості особистості. У роботах К. Новак, С. Пьєрс і Дж. Моулоу особистісна витривалість визначається як здатність особистості бути високоактивною щодня, здійснювати контроль за життєвими ситуаціями і гнучко реагувати на різного роду зміни. Дослідники відзначають, що суб'єкти з високим ступенем витривалості мають низькі значення емоційного виснаження і деперсоналізації і високі значення за шкалами професійної стресостійкості і професійних досягнень [204; 205].

Дослідниками в галузі професійного стресу розроблений ряд моделей, які найповніше розкривають уявлення про нього. *Мічиганська модель професійного стресу* відбиває особливості сприйняття людиною факторів оточення і його реакцій, а також можливі наслідки впливу цього стану на

здоров'я індивіда. Інша відома *модель професійного стресу запропонована Дж. Битися*, у якій джерелом стресу, є об'єктивна ситуація, яка за допомогою механізму її оцінки сприймається як суб'єктивно відображена. Потім оцінка переходить до процесу ухвалення рішення про вибір певної реакції, якою є найчастіше свідомо поведінка. *Модель професійного стресу, розроблена М. Дж. Сміт і П. Карайон*, відображає зміст і характер взаємозв'язку основних її компонентів, серед яких фактори системи праці, як-от зміст роботи, організація праці, засоби і технології праці, умови праці, що можуть викликати прямі стресові реакції, що регулюються особистісними та когнітивними характеристиками. За умови, що короткострокові стресові реакції стають хронічними, вони можуть привести до психосоматичних і психічних захворювань, збоєм у професійній діяльності. *Модель професійного стресу Д. Хокей* включає декілька контурів, де перший контур складається з стратегій, як «працювати напруженіше» (у короткостроковому, оперативному плані) або «придбання нових навичок» (в довгостроковому плані) за умови посилення використання когнітивних ресурсів. Два інших контури спрямовані на зняття неузгодженості, але шляхом зміни оцінки рівня вимог і (або) цілей діяльності (другий контур) або управління зовнішніми умовами праці (третій контур) [72].

Прагнення вивчити психологічну природу стресу, реалізується через аналіз психологічних передумов і закономірностей прояву зовнішніх реакцій. Провідними ознаками стресу стають різноманітні психологічні змінні, як-от реакція тривоги, оцінка людиною погрози, адаптація до умов ситуації й до своїх почуттів тощо. До факторів соціально-виробничої природи, що впливає на стійкість індивіда до психоемоційного стресу відносяться: – соціальні переміни; – підвищена відповідальність за роботу; – значне переважання інтелектуальної праці; – постійний дефіцит часу; – хронічна втома; – порушення режиму праці та відпочинку; – падіння особистого престижу; – відсутність елементів творчості в роботі; – тривалі очікування в процесі роботи; – часта зміна робочого стереотипу; – нічні зміни і брак вільного часу

для задоволення особистих потреб, хронічна гіпокінезія і штурмівщина, що ведуть до скорочення часу парадоксальної фази сну; – нераціональне і незбалансоване харчування; – паління і систематичне вживання алкоголю. Всі ці фактори підсилюють фруструючий вплив стресорних впливів [134].

Ефекти, що виникають під впливом стресу дуже схожі з ефектами «вигорання». Так А. Абрумова виокремлює такі реакції на стрес, які схожі з ефектами «вигорання» [2]:

1. Реакція емоційного дисбалансу характеризується виразним превалюванням негативної гами емоцій;

2. Песимістична ситуаційна реакція виражена, в першу чергу, зміною світовідчуття, встановленням похмурого забарвлення світогляду, думок і оцінок, видозміною і переструктуруванням системи цінностей;

3. Ситуаційна реакція демобілізації відрізняється найбільш різкими змінами у сфері контактів: відмовою від звичних контактів або щонайменше значним їх обмеженням, що викликає стійкі, тривалі і болісні переживання самоти, безпорадності, безнадійності.

4. Ситуаційна реакція опозиції характеризується ступенем агресивності, що підвищується, за рахунок зростання негативних оцінок тих, що оточують та їх діяльності.

5. Ситуаційна реакція дезорганізації містить в основі своїй тривожний компонент, внаслідок чого спостерігаються виражені соматовегетативні прояви (гіпертонічний і судинно-вегетативний кризи, порушення сну тощо).

Зазначені особливості професійного стресу відображають два ракурси характеристик стресу: з одного боку, процесуальну й регулятивну, з іншого боку – предметну і причинно-наслідкову. Ці два аспекти між собою пов'язані – будь-яка професійна діяльність може породжувати психологічні причини стресу або відображення у психологічному статусі й в ефектах несприятливого впливу чинників фізичного і соціального середовища, так само, як будь-який психологічний стрес відображається в поведінковій, у тому числі і робочій, активності людини. Також тривале виконання

професійної діяльності може призвести до професійної деформації або емоційного вигорання.

Усе вище сказане дає підстави стверджувати, що стресостійкість можна розглядати як процес і як результат, що є невід'ємною частиною розвитку, частиною процесу адаптації. В останні два десятиріччя дослідження у сфері психології професійної адаптації були спрямовані на вивчення психологічних механізмів регуляції діяльності, обґрунтування принципів та методів формування професійної придатності, пошук шляхів і способів психологічного забезпечення працездатності людини тощо [10; 14; 63; 71; 146 та ін.]. При цьому, зазначається, що адаптація особистості до об'єктивних умов і вимог діяльності забезпечується такими засобами як вдосконалення або зміна в певних межах окремих властивостей суб'єкта праці; формування стереотипів дій при незмінних особистісних якостях; формування позитивної мотивації праці; вироблення індивідуального стилю діяльності.

Знаходимо такі три критерії оцінювання психічної адаптації в умовах певної професійної діяльності, а саме: успішність діяльності (виконання трудових завдань, ріст кваліфікації, необхідна взаємодія із членами групи й іншими особами, які впливають на професійну ефективність); здатність уникати ситуацій, які створюють загрозу для трудового процесу, й ефективно усувати цю загрозу (запобігання травмам, аваріям, надзвичайним подіям); здійснення діяльності без значних порушень фізичного й психічного здоров'я [173]. У цьому контексті В. Медведєв говорить про так звані стани «адекватної мобілізації» та «динамічної неузгодженості». Так «адекватна мобілізація» відображає поєднання високих енергетичних затрат з високою продуктивністю діяльності, а «динамічна неузгодженість». Друге свідчить про високу фізіологічну ціну діяльності (енергетичні затрати) разом з низькою продуктивністю, що є яскравим проявом дезадаптації [113]. Подібне бачення демонструє С. Дружилов, розглядаючи ефективність професійної психологічної адаптації як відношення успішної діяльності до психологічних

і психофізіологічних затрат і називаючи це «ціною» діяльності. Ця психологічна «ціна» діяльності виражається соматовегетативними порушеннями, погіршенням самопочуття та іншими ознаками дезадаптації [50]. У загальному визначенні критеріїв адаптованості до умов певної професійної діяльності знаходимо: а) успішність діяльності; б) здатність уникати ситуацій, що створюють загрозу для трудового процесу, і ефективно усувати навислу загрозу; в) діяльність без суттєвих порушень фізичного здоров'я [13].

Але найчастіше контекст вивчення нервово-психічної напруженості пов'язаний із розглядом так званого «адаптаційного потенціалу» особистості, який є найважливішою інтегральною характеристикою психічного розвитку індивіда і визначається ступенем розвитку певних психологічних характеристик особистості [92]. Особистісний адаптаційний потенціал дає змогу провести диференціацію за ступенем стійкості до впливу психоемоційних стресорів, що визначає доцільність використання даної інтегральної характеристики розвитку особистості в процедурах прогнозування здоров'я й ефективності професійної діяльності.

Ще одним досить важливим моментом у вивченні зазначеної проблеми є дослідження психологічних механізмів подолання важких ситуацій, що є важливим предиктором показників адаптації і здоров'я [40]. Саме вони знижують ризик виникнення дезадаптації. Адапованість особистості тісно пов'язана зі стійкістю до фруструючих ситуацій, здатністю до подолання стресогенних впливів на основі особистісних ресурсів і соціального досвіду, а також здатністю інтеріоризувати досвід інших та приймати соціальну підтримку. Копінг-поведінка – це динамічна характеристика, яка в сукупності з внутрішніми індивідуально-особистісними ресурсами відображає адаптаційний потенціал особистості. І. Малкіна-Пих зазначає, що долаюча поведінка реалізується за допомогою застосування різних копінг-стратегій на основі ресурсів особистості та середовища. Вона визначає одним із найважливіших ресурсів середовища соціальну підтримку. До

особистісних ресурсів науковець зараховує адекватну «Я-концепцію», позитивну самооцінку, низький нейротизм, інтернальний локус контролю, оптимістичний світогляд, емпатичний потенціал, афіліативну тенденцію, здатність до міжособистісних зв'язків тощо [93].

В разі недостатнього арсеналу копінг-ресурсів для того, щоб ефективно справитися з проблемною ситуацією одна й та ж сама людина здатна виявляти різні стани – від байдужості до психічного зриву. Так, у своїх дослідженнях О. Мікшік виділив різні межі «міцності» поведінки людини у критичних ситуаціях: один тип особистості «розпадається» вже на фізіологічному рівні (занурюється в сон від перевтоми, перестає реагувати на навколишнє середовище тощо); інший тип «ламається» на психічному рівні (втрачає силу волі, здатність думати, приймати рішення тощо); третій – демонструє порушення на соціально-психологічному рівні (зберігає фізичну і психічну змобілізованість, але зраджує своїм життєвим принципам і установкам) [цит. за 122]. Такі реакції на проблемну ситуацію призводять до порушення здоров'я особистості, і професійного зокрема. Так перший тип поведінки у вищезазначеній класифікації впливатиме на психофізіологічні показники професійного здоров'я, третій на соціально-психологічний компонент, а другий як на психофізіологічне та соціально-психологічне так і на морально-етичне здоров'я працівника.

Виникнення професійного стресу не зумовлюється однозначно у взаємозв'язку особистості й умов праці, – навіть хороша їх відповідність не гарантує стійкості до стресу, тому що є безліч інших факторів, що детермінують цей процес, та до того ж і умови роботи й деякі характеристики особистості досить мінливі, що порушує вихідну їх відповідність. На підтвердження можна навести дослідження феномену захопленості роботою, проведений У. Шауфелі і А. Баккер, у якому зазначено, що «згораючі» працівники відчувають виснаження і знецінення праці, а їх колеги, які захоплені роботою, переживають ентузіазм і прилив енергії [207]. Адже захопленість є позитивним станом, пов'язаний з роботою, який

характеризується бадьорістю (енергійністю), ентузіазмом і зануреністю у діяльність. Бадьорість характеризується високим рівнем енергії і стійким зосередженням, готовністю вкладати сили в роботу і наполегливістю у подоланні перешкод. Ентузіазм – це сильна захопленість роботою, відчуття значущості власної діяльності, гордості, натхнення, готовність прийняти виклик і пройти усі перешкоди. Зануреність у діяльність характеризується переживанням щастя, зміною сприйняття часу і відсутністю бажання відвернутися від роботи і/або припинити її. Захопленість роботою – показник, що відображає ступінь відповідності діяльності працівника «оптимальному переживанню», тобто співвідношення вимог роботи і здібностей працівника. Стан захопленості роботою є індикатором переважання внутрішньої мотивації, а відповідно й ознакою професійної стійкості.

Тому, виходячи з цього, можна стверджувати, що професійна стресостійкість є окремим проявом психічної стійкості, що виявляється під час дії професійних стресових факторів, а їх специфічність визначається конкретним видом професійної діяльності.

1.2. Копінг-стратегії професійної поведінки та межі адаптаційних можливостей особистості

Копінг-поведінка як проблема та як коло термінологічних дефініцій не є новим напрямком дослідження у сучасній психології, адже в психологічній науці є напрацьоване підґрунтя для глибокого опрацювання цього феномену. Аналіз наукових першоджерел дав змогу в якості методологічної основи дослідження копінг-поведінки, виокремити базові теоретичні конструкти тлумачення копінг-поведінки особистості та уявлення про їх структурно-функціональну організацію [1; 67; 73; 76; 81; 84; 120; 142; 160 та ін.].

Деталізація феномену копінгу (англ. *coping* – опанувувати) має давню історію наукової інтерпретації, починаючи з робіт Л. Мерфі, який розглянув копінг як прагнення індивіда вирішити певну проблему, шляхом активних дій, спрямованих на змінення ситуації на нову [201, с. 70] та класичних робіт Р. Лазаруса, який використовував поняття копінг для опису усвідомлених способів опанування стресу та інших подій, які викликають тривогу [81, с. 31], до сучасних трактувань копінгу як засобу психологічного захисту [135], як варіанта відповіді на стресові ситуації, зумовлений стійкими якостями особистості [200], як готовність індивіда вирішувати життєві проблеми шляхом пристосування до обставин, що передбачає сформованість вміння використовувати певні засоби для подолання стресу [149]. У кожному з цих визначень прослідковується зв'язок копінгу із переживанням психологічного стресу, а саме як форма і процес його подолання. Тому в межах наукового поля вивчення цього феномену зустрічаємо такі його варіанти як копінг-поведінка, копінг-механізми, копінг-ресурси, копінг-стратегії. Іншими словами, для того, щоб впоратись з важкою життєвою ситуацією людині потрібно задіяти весь свій потенціал, актуалізувати ті здібності, вміння та ресурси, застосування яких, не є актуальним у звичайних умовах.

Розгляд формовиявів копінгу розпочнемо з копінг-поведінки, яку Р. Лазарус і С. Фолькман визначають як сукупність гнучких, динамічних поведінкових і когнітивних зусиль людини, за допомогою яких індивід в одних випадках, головним чином, використовує захисні стратегії, а в інших – удається до стратегій вирішення проблеми шляхом зміни відношення «особистість – навколишнє середовище», мета яких – впоратися з важкими, напруженими ситуаціями, які перевершують наявні ресурси [198, с. 142]. Узагальнюючи емпіричний матеріал Л. Лазарус, виокремлює п'ять основних функцій копінг-поведінки: мінімізація негативної дії обставин (стресорів) і підвищення можливостей відновлення активності; терпіння, пристосування, або регулювання, перетворювання життєвих ситуацій; підтримка

позитивного «Образу Я», впевненості у своїх силах; підтримка емоційної рівноваги та внутрішнього балансу в цілому; підтримка та збереження достатньо сильної взаємодії з іншими людьми. Зниження дії стресових факторів, підтримка Я-образу, переосмислення та змінення ситуації, внутрішній баланс організму, збереження активної взаємодії з соціальним оточенням [там само].

Дещо інше визначення копінг-поведінки знаходимо у Т. Крюкової, яка визначила її як поведінку, що дає змогу суб'єкту за допомогою усвідомлених дій, засобами, адекватних особистісним особливостям і ситуації, справлятися зі стресом. Це усвідомлена поведінка, спрямована на активну взаємодію з ситуацією – зміна ситуації, якщо вона піддається контролю, або пристосування до неї, в разі відсутності можливості впливу на неї [76, с. 57]. Також дослідниця виокремила низку критеріїв, що визначають копінг-поведінку особистості, серед яких окрім усвідомленості, названо цілеспрямованість, контрольованість (сприяючі усуненню, перетворенню або пристосуванню до стресової ситуації); нерозривна зв'язаність і спрямованість на стресову ситуацію (своєчасність і адекватність дій ситуації); регуляція рівня стресу; значущість наслідків вибору даного виду поведінки для психологічного благополуччя суб'єкта; соціально-психологічна зумовленість подолання (належність як індивідуальному так і груповому суб'єкту); можливість навчання цьому виду поведінки [там само, с. 58].

О. Чазова виявив три типи копінг-поведінки: *адаптивну* (функціональну), яка відповідає адекватним копінг-стратегіям, спрямованим на вирішення проблеми і пошук соціальної підтримки; *пасивну* (дисфункціональну), пов'язану із переважанням пасивних копінг-стратегій; *нестійку* (ситуативно-зумовлену), яка виявляється в дисоціації між окремими достатньо розвинутими особистісно-середовищними копінг-ресурсами, базовими копінг-стратегіями та нездатністю людини самотійно, без активної допомоги керувати своєю поведінкою [174].

У будь-якому випадку, реалізація копінг-поведінки відбувається за допомогою *копінг-стратегій*, які на думку Е. Хайма локалізовані в емоційній, когнітивній та поведінковій сферах [за 122]. При цьому всі види копінг-стратегій поведінки розподіляються з урахуванням рівня їх адаптивних можливостей на адаптивні, частково (відносно) адаптивні і не адаптивні [33]. Зокрема Д. Амірхан вважає, що вибір певних стратегій подолання протягом усього життя є досить стабільною характеристикою. І незначною мірою залежить від типу стресора, що дало йому змогу виокремити базові стратегії поведінки, які він об'єднав у три групи: 1 – стратегії, спрямовані на вирішення проблеми; 2 – стратегії, спрямовані на пошук соціальної підтримки; 3 – стратегії, спрямовані на уникнення проблеми [183].

Зокрема копінг-стратегія *«вирішення проблем»* відображає здатність людини визначати проблему і знаходити альтернативні рішення, ефективно справлятися зі стресовими ситуаціями, що сприяє збереженню як психічного, так і фізичного здоров'я [180]. До цієї групи увійшли найбільш адаптивні копінг-стратегії: активний копінг – активні дії спрямовані на усунення джерела стресу; планування – планування своїх дій в конкретній стресовій ситуації; пошук активної соціальної підтримки – пошук поради серед соціального оточення; позитивне тлумачення та зростання – оцінка проблемної ситуації з позитивного погляду на неї; прийняття – визнання реальності ситуації [24, с. 103]. Що ж стосується копінг-стратегії *«пошук соціальної підтримки»*, то це активна поведінкова стратегія, при якій людина для ефективного вирішення проблеми звертається за допомогою і підтримкою до навколишнього середовища: родини, друзів, значущих інших, тобто, використовуючи зовнішні копінг-ресурси [184]. Копінг-стратегія *«уникнення»* – це поведінкова стратегія, при якій людина намагається уникнути контакту з навколишньою його дійсністю, піти від рішення проблем. До цієї групи копінг-стратегій увійшли ті, які не відносяться до

адаптивних, проте в деяких випадках саме ці стратегії допомагають людині справитися з життєвими труднощами.

І. Малкіна-Пих, проводячи класифікацію стратегій копінг-поведінки, виділяє такі критерії диференціації: 1) *емоційний або проблемний копінг* (емоційно-сфокусований копінг, який спрямований на врегулювання емоційної реакції; проблемно-сфокусований копінг, який спрямований на те, щоб впоратися з проблемою або змінити ситуацію, яка викликала стрес); 2) *когнітивний або поведінковий копінг* («прихований» внутрішній копінг визначає когнітивне вирішення проблеми, метою якого є зміна неприємної ситуації, що викликає стрес; «відкритий» поведінковий копінг, що орієнтований на поведінкові дії, в результаті чого використовуються копінг-стратегії, які спостерігаються в поведінці); *успішний або неуспішний копінг*: (успішний копінг характеризується використанням конструктивних стратегій, які в результаті призводять до подолання стресової ситуації; неуспішний копінг використовуються неконструктивні стратегії, що перешкоджають подоланню важкої ситуації) [93, с. 185-217].

Серед когнітивних копінг-стратегій можна виділити такі адаптивні варіанти копінг-стратегій: «проблемний аналіз», «встановлення власної цінності», «збереження самовладання» Ці форми поведінки, спрямовані на аналіз труднощів, що виникнули та на можливі шляхи виходу з них, підвищення самооцінки та самоконтролю, більш глибоке усвідомлення власної цінності як особистості, наявності віри у власні ресурси в подоланні важких життєвих ситуацій. Емоційні копінг-стратегії включають в себе такі прояви копінг-поведінки, як «протест» та «оптимізм». Дані прояви копінг-поведінки характеризуються емоційним станом з активним протестом по відношенню до труднощів, і впевненістю у наявності виходу з будь-якої, навіть самої складної, ситуації. Серед поведінкових копінг-стратегій можна виділити такі прояви копінг-поведінки, як «співробітництво», «звернення», «альтруїзм» [120, с. 6].

Частково адаптивну копінг-поведінку визначатимуть серед когнітивних копінг-стратегій: «відносність», «надання сенсу», «релігійність». Ці форми поведінки, спрямовані на оцінку труднощів у порівнянні з іншими, надання особливого сенсу їх подоланню, віру в Бога і стійкість у вірі при зіткненні зі складними проблемами. В групі емоційних копінг-стратегій виділяють «емоційну розрядку», «пасивну кооперацію», «придушення емоцій», «покірність», «самозвинувачення», «агресивність». Переважно це поведінка, яка спрямована або на зняття напруги, пов'язаної з проблемами та емоційним відреагуванням, або на передачу відповідальності за вирішення труднощів іншим особам. Серед поведінкових копінг-стратегій виділяють «компенсацію», «відволікання», «конструктивну активність», «активне уникання», «відступ». Це поведінка, що характеризується прагненням до тимчасового відходу від вирішення проблем за допомогою алкоголю, лікарських засобів, занурення в улюблену справу, подорожі, виконання своїх заповітних бажань [163].

Виходячи з перелічених характеристик копінг-стратегій, зазначимо, що критерієм ефективності обраної людиною стратегії є її відповідність ціннісно-смісловим якостям, які визначають її нові параметри розвитку як процесу подолання стресової ситуації. Тому у нас є усі підстави погодитися із М. Бохан, який встановив, що копінг-стратегії являють собою новоутворення як результат становлення багатовимірного світу людини, які включені в системну детермінацію стресостійкості людини [22].

Варто згадати ще одну класифікацію копінг-стратегій М. Перрез і М. Річертс: *копінг, орієнтований на саму ситуацію* (проблему): активний вплив на ситуацію; втеча або відхід з психотравмуючої ситуації; пасивність переживання; *копінг, орієнтований на репрезентацію* (прагнення краще пізнати ситуацію): пошук інформації; витіснення інформації: *копінг, орієнтований на оцінку*: переоцінка подій; переосмислення подій; зміна мети в житті [за 28]. У цій класифікації як найкраще відображено психологічне призначення копіngu, яке полягає в тому, щоб якісно адаптувати людину до

вимог ситуації, дозволяючи їй оволодіти собою, послабити чи то полегшити ці вимоги, постаратися уникнути або звикнути до них, і таким чином подолати стресову ситуацію. Таким чином, аналіз адаптації сфокусований на трьох аспектах: 1 – це співвідношення між суб'єктивним сприйняттям (когнітивною репрезентацією) певної ситуації і відповіддю на суб'єктивне сприйняття; 2 – співвідношення між суб'єктивними сприйняттям (оцінкою) і об'єктивними характеристиками ситуації; 3 – співвідношення між адаптивною відповіддю і об'єктивними вимогами ситуації [1].

У праці І. Нікольської та Р. Грановської знаходимо три великі групи копінг-стратегій, що реалізуються на таких рівнях: *поведінка, емоційна відпрацювання пригніченого стану і пізнання* [127]. Власне у цій класифікації копінг-стратегії набувають процесуальної якості, що визначається суб'єктивністю переживання ситуації та вибором адекватних, цілеспрямованих дій людини щодо подолання стресогенних впливів ситуації відповідно до своїх потреб та намірів у напрямку відновлення та збереження комфортного психологічного стану [153]. У продовження сказаному, варто згадати роботу І. Корнієнко, який виокремив п'ять компонентів копінг-процесу: орієнтація в проблемі; визначення і формулювання проблеми; генерація альтернатив; ухвалення рішення, виконання рішення з подальшою перевіркою його ефективності [73, с. 29].

Ще в одній науковій позиції виділяється три види емоційного подолання, де в основі класифікації покладено виокремлення об'єктів, на які спрямовані дії з подолання – на *регуляцію внутрішньої емоції; поведінки, пов'язаної з переживанням емоції; контексту, що викликає емоцію* [189]. Подана класифікація перегукується в положенням Р. Лазаруса, що адаптація до середовища визначається емоціями, адже на його думку, когнітивні процеси обумовлюють як якість, так й інтенсивність емоційних реакцій [80]. А з часом Р. Лазарус і С. Фолкман запропонували діхотичну класифікацію копінг-стратегій, виділивши таку їх спрямованість: *проблемно-сфокусовані*

стратегії (11 копінгових дій); *емоційно-фокусовані стратегії* (62 копінгові дії), які в свою чергу об'єднані у вісім типів копінг-стратегій [198].

В класифікації Г. Нікіфорова поведінкові копінг-стратегії поділяються на *емоційно-сфокусовані*, *поведінково-сфокусовані* та *когнітивно-сфокусовані* відповіді на стреси в залежності від того, яким чином, працівник долає труднощі на своєму професійному шляху, і які засоби використовує у боротьбі зі стресом [126, с. 36]. Наприклад, саморегуляцію відносять до емоційно-сфокусованих копінг-стратегій, аналіз і вибір варіанту виходу працівника зі стресової ситуації, скоріше можна віднести до когнітивно-сфокусованих копінг-стратегій. Виокремлені види копінг-стратегій спрямовані на задоволення вимог об'єктивних і суб'єктивних показників ситуації. При цьому оптимальна адаптація передбачає адекватне сприйняття і когнітивну репрезентацію, які відповідають психологічним характеристикам ситуації.

Л. Анцифорова запропонувала таку класифікацію стратегій подолання: *перетворювальні стратегії подолання* (це прийняття рішення про можливість позитивної зміни важкої ситуації і формування її як проблеми, тобто визначення кінцевої і проміжної мети, складання плану дій і способів досягнення цілі); *стратегії пристосування* (зміна власних характеристик і ставлення до ситуації переважно шляхом «позитивного тлумачення»); *допоміжні стратегії самозбереження в ситуаціях труднощів і невдач* («техніки» боротьби з емоційними порушеннями, які викликані негативними подіями, переважно шляхом відходу або втечі від ситуації) [9].

В праці І. Сізової та С. Філіпченкової знаходимо такі базові і функціонально-ситуативні стратегії подолання, до яких відносять: *конструктивні перетворюючі стратегії* («когнітивна репетиція», «корекція очікувань і надій», «спадаючі порівняння», «піднесені порівняння», «антиципаційні порівняння», «передбачувана печаль»); *конструктивні пристосувальні стратегії подолання* («позитивне тлумачення ситуації», «надання нетривіального смислу ситуації», «зміна особистісних

властивостей», «ідентифікація із щасливчиками»); неконструктивні стратегії подолання («фіксована на емоціях стратегія», «відхід або втеча зі складної ситуації», «стратегія заперечення») [155].

Ще одним критерієм розподілу копінг-стратегій є активність / пасивність. До активних стратегій відносять стратегію «вирішення проблем», як базову копінг-стратегію, яка містить в собі усі варіанти поведінки людини для вирішення стресової ситуації. Також до цієї групи стратегій відносять стратегію «пошук соціальної підтримки», спрямованої на одержання підтримки від оточуючих. До пасивної стратегії відносять базову копінг-стратегію «уникнення», але результати досліджень говорять про те, що певні форми уникнення можуть мати й активний характер [24, с. 102]. В. Ялтонський додає ще ситуаційно-специфічну копінг-стратегію дистанціювання і особливості соціально підтримуючої поведінки (сприйняття соціальної підтримки, її пошук та її надання [182]).

Важливу роль у подоланні стресу відіграє соціокультурне середовище, яке привертає людину до прояву реакцій на стрес. А саме особливості середовища визначають вибір способів поведінки для подолання стресу в залежності від характеру ситуації, соціального і професійного статусу людини, її демографічних, національних та інших особливостей. На цьому фоні П. Вонгом розроблено концепцію проактивного подолання стресу, яка вміщує *превентивні, самоперетворюючі, екзистенційні і духовні* стратегії – адаптивні реакції людини, які залежать від її здібностей до символізації, прогнозуванню, саморефлексії, духовного прояву, саморозвитку і самоудосконалення [212].

Цікавим доповненням вищенаведених класифікацій копінг-стратегій є дослідження, у яких деталізовано показники впливу на копінг-стратегії, серед яких локус контролю, тип вищої нервової діяльності, психічні і соматичні хвороби [206; 161; 157 та ін.]. Тому в межах клінічної психології Б. Карвасарський розглядає копінг-стратегію як індивідуальний спосіб опанування людиною важкої ситуації відповідно до її значущості в житті та

особистісно-середовищних ресурсів, які визначають поведінку людини [136]. Критерії ефективності подолання в основному пов'язані з психічним благополуччям суб'єкта і визначаються зниженням рівня його невротизації, що виражається в ситуативній зміні депресії, тривожності, психосоматичній симптоматиці та дратівливості [202].

Цікавими є спроби науковців довести, що суттєвою детермінантою вибору певної стратегії подолання є стабільні риси характеру особистості [5; 9; 65; 191 та ін.]. Зокрема, на думку А. Кобаса, найбільш універсальним чинником опору життєвим негараздам є стійкість особистості. Ним експериментально виявлено, що саме ця риса характеру стала основою у відкритому і енергійному протистоянні стресовим подіям. Нестійкі ж люди демонстрували відсутність енергії, безсилля, екстернальність локусу контролю, нігілізм і відчуженість від свого Я [цит. за 33]. Як показали дослідження, найбільш уразливим в людині є низька самоповага. Тому люди, які схильні применшувати свої здібності й успіхи, своє значення і гідність, вкрай болісно переносять життєві стресори. Надзвичайно цінним є також висновок, отриманий при дослідженні особистісних факторів. Більш уразливими стресовим ударам були ті, хто дотримувався ірраціональних переконань з приводу того, що сталося, тоді як раціональні переконання виступали в якості своєрідного буферу проти нещастя [34].

Таким чином, ми підійшли до проблеми індивідуальної стійкості до стресу, яка зумовлена певним симптомокомплексом особистісних властивостей, які й визначають особливості індивідуальних способів подолання стресових ситуацій. А саме, мова буде йти про копінг-ресурси, які допомагають впоратися зі стресогенними ситуаціями, а саме це ресурси особистості (Я-концепція, інтернальний локус контролю, ресурси когнітивної сфери, емпатія, ціннісна та мотиваційна структура особистості) та ресурси соціального середовища (оточення, в якому живе людини, а також її вміння знаходити, приймати і надавати соціальну підтримку) [80]. Тобто ресурси людини як індивіда, суб'єкта і особистості та індивідуальності – це засоби,

які використовуються нею для трансформації взаємодії із стресогенною ситуацією.

У цьому контекст варто згадати про *антиципаторний копінг*, який в контексті ресурсної теорії стресу розглядається як накопичення (консервація) ресурсів до того, як виникне стрес-ситуація. Центральний принцип «консервації» ресурсів (COR-теорія) полягає у тому, що людина прагне отримати, зберегти і захистити те, що цінне для неї, і при цьому вона прагне використати свої ресурси найкращим способом. Другим принципом «консервації» ресурсів є те, що людина прагне інвестувати свої зусилля у накопичення власних ресурсів для захисту їх від втрат, і тим самим відновлювати втрачені ресурси і набувати нові ресурси для підвищення впевненості в майбутньому («екзистенційна надійність») [195].

Якість взаємодії людини із стресогенними ситуаціями суттєво відрізняється від якості взаємодії із звичайними або звичними умовами життєдіяльності. Сила стресового реагування і тривалість пост-стресової симптоматики є похідною від внутрішньої (суб'єктивної) репрезентації об'єктивних і суб'єктивних вимог стресогенних ситуацій. Об'єктивні вимоги ситуації переломлюються через особистісні конструкти: диспозиції, життєві установки, систему відносин, ціннісні уявлення, смисло-життєві орієнтації, досвід, концепцію реального і ідеального Я тощо. Також сприйняття і оцінка ситуативних вимог пов'язані із станом здоров'я, реальним психічним станом, а також із само ставленням і рольовою позицією. В цьому контексті є досить цікавою наукова позиція О. Прохорова, який розглядаючи «енергетичну площину» психічних станів, критерієм загальної активності виділяє два стани – стани рівноваги і нерівноваги. «За точки відліку можуть бути прийняті стани відносної рівноваги (стани середньої або оптимальної психічної активності), до яких можуть бути віднесені стани спокою, емпатії, зосередженості, психічної адаптації, зацікавленості тощо. Стани, пов'язані з підвищеною психічною активністю (радість, захоплення, тривога тощо), а також стани заниженої психічної активності (марення, пригніченість, втома,

смуток тощо), які характеризуються відповідно більш високим або низьким рівнем активності, будуть віднесені до станів нерівноваги» [133, с.84]. При цьому важливою функцією станів нерівноваги є замовлення ними виникнення новоутворень в структурі особистісних властивостей.

На психофізіологічному рівні Г. Сельє запропонував розрізняти два види адаптаційних ресурсів людського організму при стресі – *поверхова адаптаційна енергія*, яка активізується в стресовій ситуації, але дуже швидко відновлюється і людина не потрапляє у стан перед хвороби) і глибока адаптаційна енергія, активізація якої розпочинається в ситуації довготривалого стресу, коли усі поверхові енергетичні ресурси вичерпано, і як наслідок це може привести до старіння і навіть загибелі організму [152]. У будь-якому випадку, потрібно враховувати «пристрасність, значущість ситуації, виокремлення в ній найбільш суттєвої обставини, фактору, який вносить найбільш дезорганізуюче начало» [133, с.89].

На психологічному рівні в якості критеріїв ефективності подолання розглядають психічне благополуччя, зниження рівня невротизації, чутливості до стресів. Зокрема, Х. Вебер вважає, що призначення копінгу полягає в адаптації людини до вимог ситуації, тобто людина повинна оволодіти нею, послабити або пом'якшити вимоги ситуації. Тобто йдеться про забезпечення і підтримку благополуччя людини, її фізичного і психічного здоров'я та задоволеності соціальними відносинами [211]. К. Масені доводить, що подолання стресу можна розглядати з позицій оперативних (що передбачає спроби ліквідації або зниження реакції на стресор) і превентивних (як попередження впливу стресора шляхом зміни когнітивної оцінки при сприйнятті вимог ситуації або підвищення опору, стійкості до впливу стресу) впливів на стресову ситуацію і реакції людини на неї. Таким чином ним було виокремлено чотири способи превентивного подолання: 1) уникнення стресорів шляхом регулювання умов життя і діяльності; 2) регулювання рівня вимог ситуації до людини; 3) зміна стратегій поведінки, які викликають стрес; 4) розвиток власних ресурсів для подолання стресів [199]. А. Е. Фром виокремив три основні психологічні ресурси, які допомагають людині

зберігати душевну рівновагу в важких життєвих обставинах: надія (спрямована на забезпечення готовності до зустрічі з майбутнім, особистісного саморозвитку тощо), раціональна віра (розуміння власних можливостей і усвідомлення необхідності їх вчасно виявити і використовувати), душевна сила (здатність опиратися спробам поставити під загрозу надію і віру, перетворивши їх на голий оптимізм або ірраціональну віру, «здатність сказати «ні» тоді, коли весь світ хоче почути «так» [172].

У вітчизняній психології проблема ефективності подолання стресу розглядалась Б. Ананьєвим, який відмітив, що стрес-толерантність особистості і витривалість по відношенню до фрустраторів залежить від наявності підтримки, моральної допомоги, співучасті, співчуття інших людей, солідарності групи [6]. Л. Куліков серед компонентів стресостійкості виокремив: здатність прогнозувати розвиток життєвих ситуацій; здатність контролювати емоції, розвинуті вольові якості особистості та володіння навичками саморегуляції; здатність витримувати більш сильну, ніж у звичайних умовах, напругу: здатність витримувати пікові навантаження в екстремальних умовах; активність у перетворенні стресової ситуації; досвід вирішення стресових ситуацій; гнучкість адаптаційних процесів; здатність до повноцінної самореалізації, особистісному росту із своєчасним і адекватним вирішенням внутрішньо особистісних конфліктів; задоволеність самореалізацією [78].

Вивчення поведінки людини в стресових ситуаціях призвело до виявлення копінг-механізмів, що визначають успішну або неуспішну адаптацію. За допомогою механізмів копінгу здійснюється контроль над здоров'ям, копінг-механізми є засобами прямого фізіологічного впливу на імунну та ендокринну системи [75]. В умовах стресу психологічна адаптація людини відбувається, головним чином, за допомогою двох механізмів: психологічного захисту і копінг-механізмів. У загальному континуумі психологічної регуляції копінг-механізми відіграють компенсаторну функцію, а механізми психологічного захисту в системі адаптації – функцію

декомпенсації. Л. Вассерман зі співавторами розглядають механізми психологічного захисту і копінг-механізми як способи адаптації до стресової ситуації, де копінг-поведінка визначається як стратегія дії особистості, спрямована на усунення ситуації психологічної загрози. Механізми психологічного захисту є інтрапсихічною адаптацією, яка спрямована на послаблення психологічного дискомфорту [59].

Механізми подолання стресу розвиваються на базі ресурсів, а також поведінкових стратегій подолання стресу, котрий постійно діє на людину, так як соціальне середовище і організм людини пред'являють до неї нові вимоги. Таким чином, розвиток тих або інших форм поведінки, залежить від рівня розвитку особистісних ресурсів, поведінкових стратегій і навичок.

Загалом з вищенаведеного матеріалу добре прослідковується думка, що психологічне призначення копінгу полягає у тому, щоб якнайкраще адаптувати людину до вимог ситуації, і, при цьому дати їй можливість оволодіти цією ситуацією, послабити чи пом'якшити її вимоги, уникнути чи звикнути до неї і таким чином погасити стресову дію ситуацію. Тому є усі підстави стверджувати, що адаптація являє собою послідовність психологічних реакцій на об'єктивну ситуацію, що відображає поведінку, необхідну для подолання специфічної стресової ситуації.

Для презентованого дослідження є важливим окреслення адаптаційних меж копінг-поведінки особистості, адже з одного боку, адаптація як феномен інтенсивно досліджувалась в межах природничо-наукової парадигми як процес пристосування індивіда до мінливих умов навколишнього середовища. (Р. Хенкі, Г. Сельє), і віднайшла своє загальнонаукове розуміння в рамках різних напрямків психологічної науки (біхевіористичного, необіхевіористичного, психодинамічного, когнітивістського, гуманістичного, інтеракціоністського (А. Адлер, Г. Айзенк, Е. Еріксон, А. Маслоу, К. Роджерс, Дж. Уотсон, Л. Філіпс, З. Фрейд, Х. Хартман, Д. Хейлі, К. Хорні, Т. Шибутані) [149], а з другого, феномен адаптації наділений специфічними особливостями, які визначають активну участь свідомості; вплив трудової

діяльності людини на природне середовище; активна зміна людиною результатів своєї адаптації відповідно до соціальних умов буття [121].

В межах цих підходів визрівають нові аспекти методології досліджень соціально-психологічної адаптації, і зокрема такого її підвиду як професійної адаптації, де особливе місце посідає психологічний феномен «копінгу». Зокрема, в дослідженнях В. Бодрова було встановлено, що професійний досвід може впливати на систему оцінки людиною стресу і стратегію його подолання. Робочі умови, зміст трудових завдань, виконання яких вимагає самостійних рішень, вибору способів їх рішення, реалізація нових трудових прийомів, а також підтримка співробітників по роботі сприяє активному подоланню стресу [18]. М. Дмитрієва наголошує, що професійна адаптація є процесом динамічної рівноваги в системі «суб'єкт праці – професійне середовище», що виражається в певному рівні оволодіння професійними навичками та вміннями, у формуванні професійно необхідних якостей особистості [49]. Л. Анциферова підкреслює досить важливий момент у вивченні професійної адаптації, а саме дослідження психологічних механізмів подолання важких ситуацій, що є важливим предиктором показників адаптації та здоров'я [9]. Також у дослідженні О. Лазорко, присвячений психології професійної безпеки, підкреслюється нерозривний зв'язок переживання безпеки особистості із адаптаційним виміром її функціонування [83].

Розвиток психологічних уявлень про адаптаційну природу копінг-поведінки відбувається в конкретних дослідженнях загальної та професійної психології, де можна виокремити значний пласт напрацювань, які стосуються головним чином аналізу зв'язків між поняттями професійної стійкості, психічної готовності, надійності та стресостійкості тощо.

Варто згадати дослідження Т. Рогінської, яка описала типологію індивідуальних стилів подолання ситуацій психоемоційного стресу на роботі стосовно вигорання: 1) «здоровий», або активний, тип – здібний до вирішення важких проблем, такий, що надає роботі великого значення,

контролюючий власні енергетичні витрати, відмічений конструктивним способом подолання ситуацій невдач і поразок, які розглядаються суб'єктом діяльності не як джерело фрустрації і негативних емоцій, а як стимул для пошуку активних стратегій їх подолання; 2) «економний» тип – з середнім рівнем мотивації, енергетичних витрат і професійних домагань, вираженою схильністю до збереження дистанції щодо професійної діяльності, задоволеністю результатами своєї праці; характерною рисою цього типу є загальна життєва задоволеність, джерелом якої можуть бути ситуації, не пов'язані з роботою; 3) «тип ризику А», що характеризується екстремально високим суб'єктивним значенням професійної діяльності, великим ступенем готовності до енергетичних витрат, низькою стійкістю до фрустрації і стресу; високий рівень негативних емоцій, що є наслідком психічного перевантаження, прагнення до досконалості і пов'язаної з цим незадоволеністю ефективністю своєї діяльності; 4) «вигораючий тип» відмічається низьким суб'єктивним значенням діяльності, низькою стресостійкістю, обмеженою здібністю до релаксації і конструктивного вирішення проблем, тенденцією до відмови у важких ситуаціях, постійним відчуттям неспокою і безпредметного страху [145].

Л. Александрова виокремлює власне психологічні характеристики, що підвищують стійкість людини до впливу психотравмувальних чинників, що запускають механізми інтрапсихічної адаптації та власне психологічні ресурси адаптації, які належать до особистісного, суб'єктного рівня. Серед найбільш згадуваних у дослідженнях рис особистості, відповідальних за успішність подолання нею важких життєвих ситуацій, дослідниця виокремлює: локус контролю особистості, або інтернальність–екстернальність, ступінь психологічної зрілості особистості, плани на майбутнє, здатність до переосмислення минулого у позитивних термінах, суб'єктивне ймовірнісне прогнозування, розуміння закономірностей поточних процесів [4].

Найважливішою складовою психологічної стійкості особистості, на думку Л. Куликова, є здатність до повноцінної самореалізації, особистісного

зростання зі своєчасним та адекватним вирішенням внутрішньоособистісних конфліктів (ціннісних, мотиваційних, рольових); відносна стабільність емоційного тону і сприятливого настрою; здатність до емоційно-вольової регуляції; здатність протистояти зовнішнім впливам, слідуючи власним намірам і цілям. Тобто підтримка стійкості передбачає збалансоване поєднання зовнішньої активності та адаптації [77].

Особистісна стійкість тісно переплітається з емоційним потенціалом особистості. Зокрема, О. Саннікова обґрунтувала вплив чотирьох базових емоцій, притаманних людині, на успішність її професійної діяльності. Авторка правомірно обґрунтовує емоційність як системоутворювальний фактор у структурі особистості і в структурі її властивостей, у тому числі професійно важливих [148]. Загалом емоційність розглядається нею як регулятор професійної діяльності і детермінанта її успішності. А. Реан вважає, що провідною характеристикою, яка впливає на перебіг процесу адаптації є емоційна стабільність-нестабільність, зауважуючи, що навіть конфлікт поза професійним середовищем може викликати серйозні зміни емоційного стану людини і тим самим вплинути на динаміку її адаптаційного процесу [138].

І. Малкіна-Пих виокремлює два основні типи стійкості: статичну й динамічну [93]. Статична стійкість передбачає жорсткіші зв'язки між елементами системи, відображає відносну, якісну постійність об'єкта. У динамічній стійкості наявний перехід у якісно інший стан. Вона зумовлена постійними змінами структури і функцій. Доцільно виокремити дослідження стійкості як здатності систем організму людини повертатися до колишнього порушеного обуреннями стану, збереження стабільності станів у часі та забезпечення стабільності адаптаційних реакцій.

Робота впливає на якість сприйняття і оцінки проблемних ситуацій шляхом періодичного «зіткнення» особистісних здібностей, можливостей, навичок із вимогами професійної діяльності. Якнайважливішою є ця проблема і при залученні людини у види праці, які потребують підвищеної відповідальності, мобілізації у критичних ситуаціях (до таких видів праці, на

наш погляд, відноситься і правозахисна діяльність адвоката). Крім того процеси подолання стресу, які використовуються для вирішення проблем на роботі, застосовуються і для подолання стресу в інших життєвих ситуаціях. Тому, на наш погляд, окреслюючи адаптаційні межі копінг-поведінки фахівця, необхідним є врахування положень суб'єктно-діяльнісно-системного підходів, що відображає процес активного пристосування до специфіки професійної діяльності. У ньому важлива роль належить не тільки зовнішнім чинникам, що задають умови адаптації і контролюють цей процес, але й особистісним аспектам, індивідуально-типологічним особливостям, здібностям і навичкам адаптації, які, своєю чергою, визначають рівень ефективності і темпи перебігу адаптаційного процесу.

Розвиток і подолання стресу є не тільки етапами цілісного адаптаційного процесу, але й специфічно у ньому відображаються. Так С. Шапкін запропонував модель, яка базується на розумінні адаптації як процесу формування суб'єктом різнорівневих стратегій подолання стресогенної ситуації та уявленні про залежність ефективності адаптації від специфічної взаємодії цих стратегій [178]. Автором зроблено висновок, що сама діяльність, і зокрема діяльність з подолання стресу, є унікальним способом адаптації, і включення в неї, незалежно від кінцевого результату створює передумови для якісних перебудов системи регуляції, завдяки яким резервується частина ресурсів, які використовуються при виконанні діяльності.

У завершенні проведеного аналізу мусимо наголосити на тісному взаємозв'язку проблеми стресу і його подолання у полі розкриття особливостей динаміки процесу адаптації, його гнучкості і багатofакторності регуляції. На думку Н. Мельникової, процес соціально-психологічної адаптації є особливим типом взаємодії, який має на меті координацію суперечливих систем і передбачає зміну їх вихідних характеристик в міру просування процесу [115]. Автор вважає, що на початку адаптивного процесу знаходяться дві рівновіддалені системи (наприклад, дві взаємодіючі особи, особистість і група, особистість і формальна організація, особистість і

суспільство), яким необхідно вступити у взаємодію (у нашому випадку це адвокат та його професійне середовище). Перед обома системами постає завдання: встановити несуперечливий контакт і зберегти свої основні властивості. Однак збереження контакту і його гармонізація можливі тільки за умови змін в обох системах. Оптимальне узгодження, на думку дослідниці, може досягатися тільки через об'єднання їх в новій системі більш високого порядку, де вони будуть функціонувати як відносно автономні системи. При цій побудові системи взаємодії людина реалізується в продуктивній діяльності, яка приймається середовищем (партнером, групою, організацією, соціумом). Зазвичай, це супроводжується ускладненням організації обох систем. У такому розумінні процесу адаптації, розкривається його розвивальна функція. Оскільки будь-яке соціально-психологічне явище виникає в результаті взаємодії людини і соціуму, то воно стає соціально-психологічним чинником розвитку особистості і самовияву сутнісного початку людини. Зрозуміло, що досягнення такої оптимальної адаптації є можливим тільки в ракурсі її суб'єкт-суб'єктного вивчення.

Проведений теоретичний аналіз проблеми копінг-стратегій професійної поведінки та меж адаптаційних можливостей особистості дає змогу зробити висновок, що копінг-поведінка перебуває в тісному зв'язку з адаптаційними процесами професійної реалізації особистості, а їх вивчення в форматі конкретної професійної діяльності, дасть змогу не тільки розкрити і поглибити особливості стрес-долаючих явищ, але й визначити динаміку і спрямованість професійного розвитку фахівця.

Висновки до розділу 1

1. В результаті теоретичного огляду проблеми в психологічній літературі розглянуто феномен професійної стійкості, який належить до сфери професійного здоров'я фахівця і визначає наявність такої його якості як опірність організму до стресових порушень відповідно до регламентації обсягу та виду професійної діяльності.

На фоні загального визначення «стійкості» як характеристики індивіда, поведінка якого відносно надійна і послідовна та як системної якості здатності до розвитку і самоорганізації особистості, зазначено термінологічне різноманіття у межах професійної психології як-от «стійкість особистості», «стійкість поведінки», «стійкість професійної діяльності», «стійкість до навантажень», «емоційна стійкість», «вольова стійкість», «психічна стійкість», «емоційно-вольова стійкість», «моральна стійкість», «психологічна стійкість» (В. Абабков, В. Бодров, Г. Дубчак, Л. Китаєв-Смик, І. Малкіна-Пих, О. Саннікова, Г. Сельє, Ю. Щербатих та ін.).

Виокремлено напрямки дослідження стресостійкості особистості (традиційно-аналітичний, системно-регулятивний, системно-структурний) та підходи до аналізу стресостійкості (мікроаналітичний та макроаналітичний). На основі аналізу теорій і моделей стресу, систематизовано основні наукові позиції інтерпретації стресостійкості (біологічна, інтегративна, психодинамічна, соціальна, професійна). Конкретизовано базові положення щодо визначення терміну «стрес» в сучасній науковій літературі (К. Гуревич, В. Євдокімов, О. Кокун, Л. Куліков, Ф. Лазарус, В. Маріщук, Г. Нікіфоров та ін.); окремо деталізовано специфіку професійних стресів (В. Бодров, Д. Грінберг, О. Лазорко, В. Медведєв, Л. Наугольник, О. Тімченко та ін.) та проаналізовано основні моделі професійного стресу (Мічиганська модель, модель Дж. Битися, модель М. Дж. Сміта і П. Карайон, модель професійного стресу Д. Хокей); і деталізовано підходи до розгляду стресу робочого простору (А. Леонова). На основі узагальнення системно-структурних особливостей організаційного стресу особистості, зазначено, що психологічні характеристики організаційного стресу містять аспекти впливу зовнішніх і внутрішніх факторів професійної соціалізації особистості; виокремлено риси особистості, які впливають на появу психосоматичних захворювань фахівців; зазначено необхідні компенсаторні та захисні механізми, які забезпечують професійну надійність і працездатність за будь-яких умов професійної діяльності особистості. Основний наголос зроблено на важливість

адаптаційних можливостей і стресостійкості організму при виконанні професійних обов'язків, а головним показником професійного здоров'я зазначено професійну працездатність, яка вміщує три групи статусів прояву (фізичний, психічний і соціальний). Описано специфіку переживання організаційного стресу в адаптаційному вимірі особистості, яке стосується основних питань входження працівника в професійне середовище для виконання певних професійних функцій і ролей; конкретизовано значення регуляції та саморегуляції психічних та функціональних станів («адекватної мобілізації», «динамічної неузгодженості», «психологічна ціна діяльності»); зазначено процесуально-результативні характеристики професійної адаптації особистості та окреслено умови і фактори ефективної професійної адаптації. Підкреслено важливість вивчення психологічних механізмів подолання важких ситуацій, що є важливим предиктором показників адаптації і здоров'я (А. Баккер, В. Грандт, О. Мікшік, С. Нартова-Бочавер, У. Шауфелі та ін.).

2. Теоретично узагальнено концептуальні позиції вивчення копінг-поведінки в сфері професійної реалізації особистості: деталізовано розгляд феномену копіngu та специфіки копінг-поведінки (Л. Мерфі, Т. Крюкова, Р. Лазарус, А. Маслоу, С. Фолькман О. Чазова та ін.); визначено роль стратегій у реалізації копінг-поведінки, які локалізовані в емоційній, когнітивній та поведінковій сферах; подано класифікацію копінг-стратегій (адаптивні і неадаптивні; стратегії, спрямовані на вирішення проблеми, стратегії, спрямовані на пошук соціальної підтримки та стратегії, спрямовані на уникнення проблеми; емоційний або проблемний копінг, когнітивний або поведінковий копінг, успішний або неуспішний копінг; копінг, орієнтований на саму ситуацію, копінг, орієнтований на репрезентацію, копінг, орієнтований на оцінку; емоційно-сфокусовані, поведінково-сфокусовані та когнітивно-сфокусовані; перетворювальні стратегії подолання, стратегії пристосування, домоміжні стратегії самозбереження в ситуаціях труднощів і невдач; конструктивні перетворюючі стратегії і конструктивні

приспосувальні стратегії подолання; превентивні, самоперетворюючі, екзистенційні і духовні стратегії); зазначено рівні реалізації копінг-стратегій (поведінка, емоційна відпрацювання пригніченого стану і пізнання); виокремлено показники впливу на копінг-стратегії (локус контролю, тип вищої нервової діяльності, психічні і соматичні хвороби тощо); окреслено чинники вибору стратегії подолання (стійкість особистості, стабільні риси характеру, висока енергійність тощо); окреслено специфіку виявлення копінг-механізмів (адаптація, контроль за здоров'ям, психологічний захист, послаблення психологічного дискомфорту); конкретизовано розуміння копінг-ресурсів (Я-концепція, інтернальний локус контролю, ресурси когнітивної сфери, емпатія, ціннісна та мотиваційна структура і диспозиції особистості тощо).

В контексті аналізу адаптаційних ресурсів особистості окремо розглянуто роль професійної стійкості, психічної готовності, надійності та стресостійкості особистості (Л. Куліков); презентовано типологію індивідуальних стилів подолання ситуацій психоемоційного стресу на роботі стосовно вигорання («здоровий», «економний», «тип ризику А», «вигоряючий тип») (Т. Ронгінська); зазначено власне психологічні характеристики, які підвищують стійкість людини до впливу психотравмувальних чинників (локус контролю особистості, ступінь психологічної зрілості особистості, плани на майбутнє, здатність до переосмислення минулого у позитивних термінах, суб'єктивне ймовірнісне прогнозування, розуміння закономірностей поточних процесів (Л. Александрова); визначено взаємозв'язок особистісної стійкості з емоційним потенціалом особистості (О. Саннікова).

У завершенні аналітичного огляду зазначено, що професійна стійкість особистості в межах реалізації адаптаційних ресурсів фахівця визначається його особливостями використання копінг-стратегій, що у комплексі окреслює рівень професійної придатності.

У першому розділі використані літературні джерела, що знаходяться у списку використаних джерел під номерами: [1; 2; 3; 4; 5; 6; 9; 10; 13; 14; 18; 19; 20; 22; 24; 27; 28; 33; 34; 36; 39; 40; 44; 48; 49; 50; 51; 52; 53; 55; 56; 57; 58; 59; 62; 63; 65; 66; 67; 71; 72; 73; 75; 76; 77; 78; 80; 81; 83; 84; 85; 86; 88; 92; 93; 112; 113; 115; 117; 120; 121; 122, 124; 125; 126; 127; 128; 130; 131; 133; 134; 135; 136; 138; 139; 141; 142; 145; 146; 147; 148; 149; 150; 151; 152; 153; 155; 157; 160; 161; 163; 166; 167; 168; 172; 173; 174; 175; 177; 178; 180; 181; 182; 183; 184; 187; 188; 189; 191; 192; 193; 195; 196; 197; 198; 199; 200; 202; 204; 205; 206; 207; 209; 211; 212].

Матеріали першого розділу дисертації висвітлено в публікаціях автора: [99; 100; 101; 102; 103; 104].

РОЗДІЛ II

ПРОГРАМА ЕМПІРИЧНОГО ВИВЧЕННЯ КОПІНГ-СТРАТЕГІЙ ЯК ПОТЕНЦІЙНОЇ ДЕТЕРМІНАНТИ ПРОФЕСІЙНОЇ СТІЙКОСТІ ОСОБИСТОСТІ АДВОКАТА

У розділі представлено концептуальні засади дослідження копінг-стратегій як диспозиції професійної стійкості адвоката; запропоновано теоретичну модель особистісно-інваріативної зумовленості копінг-поведінки у переживанні професійного стресу в юридичній діяльності адвоката; розроблено програму емпіричного дослідження та послідовність її реалізації; визначено вибірку дослідження та основні діагностичні прийоми.

2.1. Концептуальні засади дослідження копінг-стратегій як диспозиції професійної стійкості особистості адвоката

Розглянувши теоретичні позиції щодо вивчення професійної стійкості та теоретичного узагальнення концептуальних позицій вивчення копінг-поведінки та її основних формовиявів, які були висвітлені у першому розділі дисертації, спробуємо розглянути їх специфічність прояву у конкретній професійній діяльності, а саме правознавчій діяльності адвоката. Передусім, це стосується специфіки змісту юридичної діяльності адвоката, що визначається змістом, умовами і засобами її організації та особливостей особистості фахівця як суб'єкта професійної діяльності, з другого – це підвищена стресогенність перебігу професійної діяльності в умовах її емоційної напруженості, конфлікту, протидії і внутрішньої суперечливості, а з третього боку, йдеться про копінг-поведінку як відповідь фахівця на стресову ситуацію.

Суть будь-якого емпіричного дослідження передбачає здійснення аналізу. Емпіричний аналіз зводиться до пошуку інваріантного змісту

емпіричного факту [15]. Аналіз копінг-стратегій професійної стійкості адвоката в межах юридичної психології передбачає виокремлення закономірностей діяльності і психологічних особливостей особистості фахівця, що сприяє досягненню високій продуктивності праці і професіоналізму. У зв'язку з цим необхідним є обґрунтування загальних і часткових методологічних принципів дослідження.

Серед яких, базовим методологічним принципом визначимо *принцип системності*, який реалізує можливість об'єктивно вивчати особливості виникнення і протікання психологічного стресу та стресостійкості фахівця, професійна діяльність яких сповнена емоційно-напружених умов протікання, а отже передбачає всебічне врахування психологічних особливостей діяльності фахівців правоохоронних органів [64; 144; 169 та ін.].

Принцип єдності особистості і діяльності дає змогу вивчати професійно-особистісні характеристики фахівця, його професійно важливі якості, знання, навички, вміння, професійні позиції тощо у їх взаємозв'язку між собою та по відношенню до діяльності, комплексне врахування яких визначає особливості професійної стійкості особистості фахівця в умовах професійної діяльності [12; 41; 164 та ін.].

Наступний методологічний *принцип суб'єктності* полягає в необхідності вивчення особистості фахівця в процесі його розвитку як суб'єкта праці та індивідуальності в системі відносин «людина-людина» у комплексі специфічних рис, які відрізняють його від інших, властивостей самоорганізації, саморегуляції, самоконтролю, координації всіх психічних явищ з об'єктивними і суб'єктивними умовами активності [6; 69; 72 та ін.].

Принцип динамічності (етапності) передбачає раціональну послідовність проведення психодіагностичної процедури, що забезпечує не лише накопичення й уточнення інформації про досліджуване явище, та відповідно, підвищення надійності його прогнозу, але й можливість диференційного прогнозування на етапах професійного становлення. Реалізація цього принципу дає змогу зробити систему визначення копінг-

стратегій професійної стійкості у найоперативнішій формі, оскільки вона забезпечує можливість корекційного впливу на більш ранніх етапах власне професійної реалізації [19; 30; 54 та ін.].

Професійна діяльність – це процес взаємодії професії і людини у відповідності із посадою, яку вона займає. Становлення і функціонування суб'єкта праці завжди слід розглядати наближено до ідеалів культури у відповідності із закономірностями оточуючої дійсності і психіки особистості. Є. Климов з цього приводу наголошував, що трудову діяльність можна розглядати як «виробництво соціально цінних реальностей»: інформації, впорядкованості чогось, новоутворень в психіці, у внутрішньому світі інших людей і у своєму власному [69]. А професійна діяльність в межах установ і організацій складається з великої кількості видів поведінки, підкорених цілі, яка є затребувана суспільством, чітко окресленою та інституціонально закріпленою. На думку О. Анісімова професійна норма є соціальною вимогою, приписом, категоричним імперативом, який народжується в спілкуванні і праці [8]. Тому суб'єкт професійної діяльності повинен бути життє- і працездатним, а справжній спеціаліст-професіонал повинен володіти спеціальними професійними здібностями і знаннями, неухильно виконувати надані йому професійні норми. Усе це стосується професійної діяльності адвоката.

На користь сказаного можна навести такі основні характеристики юридичної діяльності як: правова регламентація (нормативність) професійної поведінки, рішень, що приймаються юристами; владний, обов'язків характер професійних повноважень посадових осіб правоохоронних органів; екстремальний характер правоохоронної діяльності багатьох юристів, особливо тих, які працюють в органах суду, прокуратури, податкової служби тощо; творчий характер роботи юриста, який вимагає прийняття нестандартних рішень (творчий підхід до вирішення професійних задач є важливим при виявленні пом'якшуючих винуватості обставин або обставин, що свідчать про невинуватість чи винуватість підозрюваного, підзахисного в

межах кримінального судочинства); процесуальна самостійність роботи, персональна відповідальність юриста, який працює у правоохоронних органах і державно-правових структурах; процесуальна регламентованість засобів та термінів виконання професійних завдань, що відповідно викликає дефіцит часу; наявність ситуацій та чинників професійного ризику [165]. Усі ці характеристики відбиваються на особистості юриста, і породжують різного роду конфлікти, стреси, і зрештою навіть й розчарування у самому змісті роботи [176].

У класифікації професій в системі відносин «людина-людина» (за критеріями визначення предмету, мети і знаряддя праці), запропонованій Р. Каверіною, професія адвоката належить до підтипу професій, яка за особливостями *об'єкту* праці містить нюанси відхилень в поведінці людей від очікуваної норми, за *метою* – діагностику (вивчення, з'ясування причин відхилень) в нестандартних ситуаціях, прийняття рішень, істотних для долі людини, а *особливості спілкування* цієї професійної групи визначається нетривалістю, але й не одноразовістю, інтенсивністю, емоційною насиченістю та соціальною значущістю [60].

Професія адвоката визначається вираженою специфікою, адже вона відноситься до складних видів творчої праці, відрізняється різноманітністю вирішуваних завдань та високим пізнавальним характером. Такий високий рівень складності цієї професійної діяльності не дозволяє однозначно віднести її до певного типу професій (якщо йдеться про типологію, запропоновану Є. Клімовим), адже праця адвоката включає елементи декількох професій типу «людина-людина», «людина-знак», а також певною мірою й «людина-художній образ» і «людина-техніка». Тому професію адвоката одночасно відносять як до інтерактивних, так й рефлексивних професій [37].

Висока складність та яскраво виражений творчий характер праці адвокатів, різноманітність його цілей і задач, визначають необхідність аналізу структури професії на ієрархічно вищому рівні – рівні власне

діяльності, оскільки унікальна своєрідність праці адвоката задається саме цьому рівні. Недарма у професіограмі адвоката виокремлюється *соціальний аспект* його діяльності, який визначається його гуманним призначенням, яке покладає на нього суспільство – здійснювати правовий захист звинувачуваного для досягнення справедливого вирішення конфлікту між особистістю і суспільством, керуючись принципом презумпції невинності. На фоні *організаційного* (підготовка до процесу (складання плану, продумування лінії захисту) на основі знання особистості підзахисного, його психології, мотивів злочину, причин і умов його скоєння); вміння коректувати план по ходу виявлення нових обставин; використання в судовому процесі прийомів і методів, вироблених адвокатською практикою і професійним досвідом; наявність власної думки і вміння її відстоювати, прояв самостійності, наполегливості та рішучості) і *реконструктивного* (складання загальної концепції, що реалізується через такі якості як пам'ять, мислення і увага; розробка тактики захисту; та проведення захисту, у яких задіяні попередні якості) аспектів діяльності, по-особливному виокремлюється й *комунікативний аспект*, який знаходить вияв при психологічному контакті із підзахисним, психологічному (переважно ораторському) контакті із складом суду та іншими учасниками судового процесу, та збереженні адвокатської таємниці, встановленої законом для нормального проходження правосуддя та збереження довірливості відносин між адвокатом і клієнтом) [159].

У професійній діяльності адвоката найважливіше місце посідають мисленнєві процеси, які, по суті, охоплюють отримання та перероблення специфічної інформації. З огляду на це видається за можливе виокремити такі особливості професійного мислення адвокатів, які, на нашу думку, впливають на успішність їх процесуальної діяльності: 1) поліспрямованість – уміння оцінювати широке коло питань і фактів з використанням максимального обсягу знань з минулого досвіду, здатність до одночасного висунення та аналізу декількох стратегій діяльності; 2) гнучкість – уміння

змінювати свою діяльність та прийняті раніше рішення залежно від нової інформації, здатність діяти нешаблонно; 3) сприйнятливість – чутливість до змін обставин, розвитку ситуації; 4) критичність – співвідношення задумок з об'єктивними умовами того, що відбувається, обґрунтованість задумів, що виділяються як першочергові; 5) оперативність як уміння визначати правильне рішення в стислі строки, швидка орієнтація у змінних умовах діяльності; 6) вибірковість як уміння знайти в тому, що відбувається, найсуттєвіше, відрізнити головні зв'язки та закономірності від неіснуючих і другорядних; 7) прозорливість як уміння розбиратись у мотивах, що рухають людьми, здатність розуміти та передбачати їх вчинки.

Загалом у дослідженнях із результативності праці відмічається, що юридичну працю і професію оцінити дуже складно [185]. При цьому Н. Нікольсон підкреслює, що у складних видах професійної діяльності дуже багато залежить від особистісних характеристик працюючого [203]. А в праці Ю. Ведернікова та В. Грекула наголошується, що правосвідомість людей, які професійно займаються юридичною діяльністю має свою специфіку, що обумовлено специфікою тих завдань, прав та обов'язків, які вони виконують. Від рівня правосвідомості та правової культури цих працівників залежить правомірна поведінка населення та забезпечення особистої безпеки кожної людини. Їх правосвідомість відображає правову реальність крізь призму належного, з позицій принципів і норм права, які склалися в суспільстві. Тому професійна правосвідомість – оцінне явище, причому оцінці підлягає не стільки саме право, скільки правові вчинки з позиції їх відповідності законослухняності та правомірності [26].

В цьому контексті варто згадати специфічні особливості юридичної діяльності, які вимагають включення до її аналізу моральну складову, що зумовлюється такими причинами: недосконалість кримінально-процесуального законодавства; підзаконні нормативні акти, що регламентують діяльність юристів не містять вичерпних приписів їх поведінки; необхідність спілкування юристів у процесі практичної діяльності

з людьми далеко не бездоганної моральності; часте виникнення гостро конфліктних ситуацій, протидія зацікавлених осіб, психічні та фізичні перенавантаження; можливість виникнення моральних суперечностей між «благими» цілями (боротьба з злочинністю) на «низькими» засобами її досягнення: конспіративність проведення оперативно-розшукових заходів, введення слідчим обвинуваченого чи допитуваного в оману, замовчування деяких відомостей адвокатам тощо; яскраво виражений публічний характер діяльності юристів, який породжує підвищену відповідальність кожного юриста, його рішень і дій, оскільки будь-яке незадоволення громадян призводить до підриву авторитету правоохоронних органів і представників влади (достатньо порушення прав одного з тисячі громадян, допущення необ'єктивності лише в одному випадку, як кількість людей, незадоволених діями юриста, досягає величезної цифри) [42; 119; 156 та ін.].

З наведених характеристик визначення професії адвоката добре прослідковується «поєднаність предмета праці» (Є. Климов) і представленість в їх змісті взаємодії між людьми (суб'єкт-суб'єктних відносин).

Саме в юридичній професії специфічним чином поєднуються і співвідносяться суб'єкт-суб'єктний і суб'єкт-об'єктний принцип організації діяльності. Суб'єкт-об'єктний принцип передбачає наявність суб'єкт-об'єктних відносин, які розуміють як цільові відносини [46]. Тобто це «засіб», що визначається як «все те, що необхідно для реалізації цілі». Смысл предмета як цілі означає, що предмет повинен усвідомлюватися людиною по відношенню до певної цілі як службовий предмет, який в безпосередньому акті діяльності має сенс не сам по собі, а як посередник між людиною та її предметом праці. В якості засобу можуть бути знання, уміння, дії, досвід людини, сама людина в цілому; будь-яка трудова діяльність. Остання стає засобом, якщо вона має смисл і цінність не сама по собі, «не в своєму внутрішньому змісті, а в співвіднесенні з якоюсь зовнішньою ціллю і цінністю, яка бачиться як більш висока». Якщо засобом є уміння, знання,

досвід людини, то вони повинні бути спеціально сформованими саме такими й для того, щоб слугувати саме цій цілі [46, с.257-258]. Суб'єкт-об'єктний принцип організації юридичної діяльності можна пов'язати також із значною формалізованістю роботи юриста. Останній має справу з достовірними фактами та нормами права, реалізує право в установленому процесуальним законодавством порядку. Предметом його праці слугує інформація, зібрана та закріплена в установленому порядку в документах. Точність, акуратність, суворе дотримання законності часто вимагають від юриста власноручної фіксації та засвідчення фактів, дій, прийнятих рішень. Цим пояснюється те, що в роботі юриста значне місце належить канцелярській роботі, яка є не досить привабливою, але абсолютно необхідною.

Суб'єкт-суб'єктний принцип в юридичних професіях конституюється в системах «людина-людина», «людина-соціальна група», «людина-колектив», «людина-суспільство». До основних суб'єкт-суб'єктних відносин в юридичній діяльності можна віднести такі: одночасна представленість в якості основного предмета суб'єкт-суб'єктної взаємодії як суб'єкта впливу, так і змісту взаємодії, відповідно суб'єкт впливу виступає не тільки в якості мети, але й засобу для отримання відчуженого продукту в результаті сумісної взаємодії (отримання інформації для розкриття злочину, підписання угоди тощо); суб'єкт-суб'єктна взаємодія відбувається в умовах правового регулювання, що надає професійному спілкуванню специфічного відтінку, наділяє його учасників особливими процесуальними правами і обов'язками; перебіг спілкування часто в специфічних емоційно-насичених умовах, з людьми різних соціальних статусів, в умовах протидії, конфлікту, напруженості, внутрішньої суперечливості (розв'язання численних психологічних дилем та ін.).

Професія має сильний вплив на людину, який може призводити до професійної деформації як деструктивних змін її якостей, які негативно впливають на продуктивність діяльності і якість міжособистісного спілкування. До числа деформацій, які проявляються у адвокатів, можна

віднести: правовий нигілізм; емоційну холодність, цинизм, що може доходити до байдужості у долі довірчої особи; зниження рівня культури спілкування; формалізм, стеретипний підхід до вирішення професійних задач; підозрілість [175].

Окрім того виокремлюються й специфічні професійні деформації адвоката, серед яких: установка «всіх жалко, всіх ображають, всім потрібно допомогти»; завищена самооцінка, позиція «завжди правий», надмірна самовпевненість, спритність, невміння визнавати свої помилки; протиставлення себе довірчій особі, позиція «клієнт – мій ворог» [179]. Але слід пам'ятати, що вплив професії на особистості є неминучим, але професійна деформація виникає не у кожного адвоката. Усе залежить від сформованої у нього системи професійної стійкості.

Виходячи з специфіки юридичної діяльності, що визначається її масовою соціальною спрямованістю у вирішенні життєво важливих проблем (у цій сфері соціальної діяльності вирішуються життєво важливі проблеми, задовольняються потреби, створюються широкі можливості для реалізації здібностей та творчого потенціалу багатьох суб'єктів); елітністю щодо реалізації здібностей та творчого потенціалу; особливою відповідальністю юриста за свої поради і рішення, від яких залежить доля людини, її майновий стан, економічний розвиток суспільства тощо; конфліктністю юридичної діяльності, яка часто здійснюється на стику протилежних інтересів в умовах протидії або відкритої боротьби у діаді відносин «позивач-відповідач», «правопорушник-співробітник правоохоронного органу», «обвинувачений-потерпілий» тощо; інтелектуальною привабливістю роботи, що передбачає прийняття відповідного рішення з метою прогнозування подальшого розвитку подій, моделювання можливих ситуацій, визначення засобів для їх запобігання тощо; колективністю праці, що визначається значною кількістю прийняття рішень не від імені конкретного виконавця, а від імені органу держави або всієї держави, що потребує колективного вироблення, прийняття

та забезпечення реалізації рішення [45], простежується загальний фон напруженості професійної діяльності юриста.

На підставі професіографічного аналізу в літературі виокремлюють п'ять основних факторів професійної придатності адвокатів, які охоплюють комплекси професійно важливих якостей [16; 25; 38; 90; 116; 158 та ін.]:

1-й фактор – високий рівень соціальної (професійної) адаптації, який безпосередньо пов'язаний з нормативністю поведінки юриста і розглядається як один з головних факторів професійної придатності адвоката. До якостей особистості, що утворюють цей фактор, належать: високий рівень правосвідомості, чесність, порядність, принциповість, добросовісність.

2-й фактор – нервово-психічна (емоційна) стійкість особистості адвоката, що передбачає витривалість до стресу, високий рівень контролю за емоціями та поведінкою, працездатність у критичних, таких, що викликають фрустрацію, ситуаціях і в стані втоми, здатність адекватно реагувати на різні події.

3-й фактор – високий рівень інтелектуального розвитку, пізнавальна активність, зумовлена такими якостями особистості: високий освітній рівень, розвинений інтелект, широкий світогляд, творче мислення, аналітичний склад розуму, прогностичні здібності, вміння виділяти головне, активність, рухливість психічних пізнавальних процесів, інтуїція, здатність до абстрагування, рефлексії.

4-й фактор – комунікативна компетентність, яка включає такі особистісні якості: здатність встановлювати емоційні контакти з різними учасниками спілкування та підтримувати достатньо довірливі відносини з ними, прозорливість, здатність розуміти внутрішній світ співрозмовника, вільне володіння вербальними та не вербальними засобами спілкування, здатність до співробітництва, розвинений контроль над емоціями.

5-й фактор – організаційні здібності, що дістають вияв у вмінні впливати на різних суб'єктів, з якими необхідно контактувати. Тому крім знань та досвіду необхідні такі особисті якості, як активність, ініціативність,

креативність, рішучість, наполегливість, цілеспрямованість, самостійність, відповідальність, організованість.

Успішність діяльності юриста в межах його посадових обов'язків переважно визначається здатністю діяти в емоційно-напружених умовах, що знаходить відображення у сформованій стресостійкості різноманітними копінг-засобами. Переживання професійного стресу в юридичній діяльності знаходить вияв у надмірній відповідальності фахівців цього профілю, а також специфіки переживання внутрішньої конфліктності. Це проявляється в тому, що юристові потрібно поєднувати у своїй роботі протилежні вектори ставлення до людини, як-от одночасно боротися «за» і «проти»: відстоюючи інтереси свого клієнта, юрист (адвокат) реалізує конструктивну установку на досягнення конкретного результату, тобто бореться «за», але одночасно бореться «проти» інтересів протилежної сторони, що призводить до складної боротьби морально-етичних установок професіонала. Хоча деструктивності цієї боротьби «проти..» надає, на наш погляд, відсутність сформованих морально-етичних установок професіонала, що задають певні межі цієї боротьби. Юристові досить часто доводиться у вирішенні професійних завдань реалізовувати дві протилежні цілі – *досягти чогось* (перемогти опонента, отримати додаткові матеріальні вигоди) й *уникнути чогось* (уникнути юридичної відповідальності, небажаних витрат). Напевно, меншою мірою, професія юриста орієнтована на суб'єктне ставлення професіонала до людини, підтримку її розвитку, а більшою мірою на «нормування», підведення під норму [61, с. 97-98].

Тому в такому контексті, врахування сформованої копінг-поведінки у прояві професійної стійкості адвоката відіграє велику роль. Якщо виокремити основні функції копінг-поведінки, то їх можна звести до: мінімізація негативної дії обставин і підвищення можливостей відновлення активності та діяльності; терпіння, пристосування, або регулювання, перетворювання проблемних ситуацій; підтримка позитивного «Образу Я»,

впевненості у своїх силах; підтримка емоційної рівноваги; підтримка та збереження достатньо сильної взаємодії з іншими людьми [73].

Зазначимо, що ефективність подолання несприятливих професійних ситуацій залежить не тільки від вдалого вибору копінг-стратегії, але й від індивідуальних особливостей особистості: демографічні фактори, особистісні характеристики, професійні очікування, переваги і задоволеність, фактори здоров'я (фізичний статус, вправи, шкідливі звички тощо), здібності, професійна підготовленість, навички соціальної взаємодії і організаційної поведінки [20]. Зрозуміло, що вік, стать, інтелект, сила характеру відіграють чималу роль у виборі стратегії та способу її реалізації, але особистісними інваріантами професійного стресу в юридичній діяльності є комплекс особистісних якостей фахівців (морально-психологічні, комунікативні, емоційно-вольові, пізнавальні та інтелектуальні), які забезпечують психологічний потенціал і ефективність виконання складних професійних завдань адвоката.

З метою узагальнення основних теоретичних позицій щодо обґрунтування особистісних інваріант професійного стресу в юридичній діяльності, нами розроблено модель особистісно-інваріативної зумовленості копінг-поведінки у переживанні професійного стресу в правозахисній діяльності адвоката (рис. 2.1).

Особистісні інваріанти у комплексі якостей фахівців відображають зобов'язання та етичні норми їх поведінки, гуманне ставлення до інших людей та високу відповідальність (*морально-психологічні*); самовладання і витримку, наполегливість і витривалість (*емоційно-вольові*); швидкість переключення уваги та прийняття рішень, спостережливість, кмітливість, критичність, прогностичність та евристичність мислення (*пізнавальні і інтелектуальні*); ефективність взаємодії у складних професійних ситуаціях, емпатійність, толерантність, розсудливість (*комунікативні*).

Підґрунтям вибору копінг-поведінки є *професійно-психологічна готовність*, яка забезпечує динамічне включення працівника у діяльність, та

вибір подальшої ефективної стратегії її виконання. Завдяки особистісним інваріантам саме професійно-психологічна готовність працівника зумовлює стан змобілізованості психіки, налаштованість на більш доцільні, активні та рішучі дії у складних чи небезпечних для життя і здоров'я умовах діяльності.

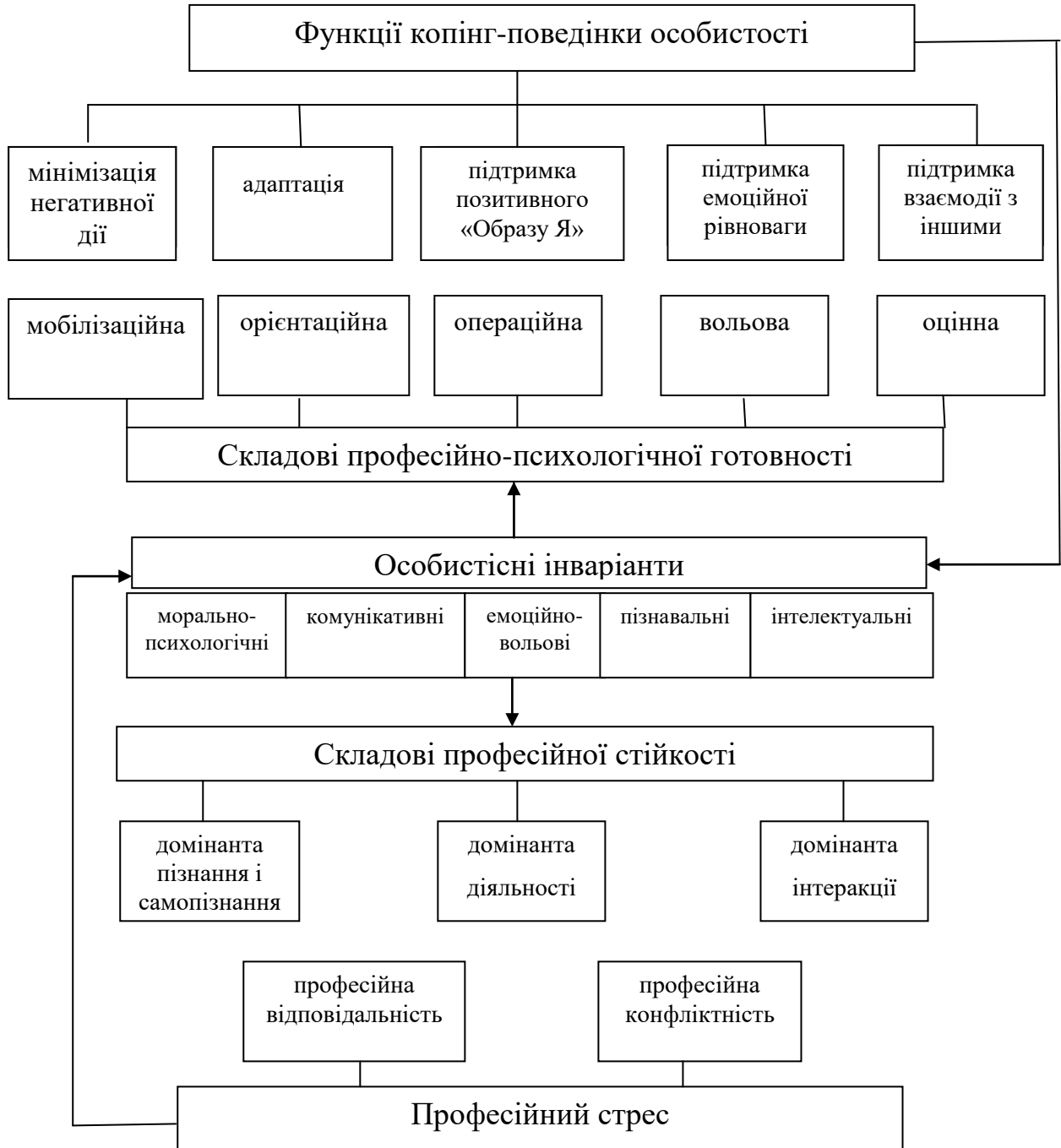

Рис. 2.1. Модель особистісно-інваріативної зумовленості копінг-поведінки у переживанні професійного стресу в правозахисній діяльності адвоката

Тому такі її складові як *мобілізаційна* (установка не тільки на найбільш доцільні, активні та рішучі дії, але й на власну безпеку); *орієнтаційна* (знання про умови і особливості діяльності, способи можливих дій при різних варіантах розвитку події необхідні для цього властивості та якості особистості); *операційна* (навички та вміння реалізації професійних дій); *вольова* (самоконтроль, самомобілізація та керування своїми діями, саморегуляція); *оцінна* (об'єктивна оцінка ступеня небезпеки ситуації і своєї підготовленості до її розв'язання, прогнозування можливих результатів, внесення відповідних коректив), дають змогу цілеспрямовано визначати копінг-засоби ефективної професіоналізації, які допомагають збереженню професійного здоров'я і уникненню появи професійних деформацій.

Для професійної діяльності юриста дуже важливо віднайти адекватні копінг-стратегії подолання стресових ситуацій, адже з одного боку, у цій діяльності виокремлюється упередженість, психологічна «сліпота» до позитивного і перебільшення негативного в людині, звинувачувальний нахил, абсолютизація карно-примусових заходів, а з другого – фіксована орієнтація на власний досвід, включаючи презумпцію своєї непогрішності, хвороблива реакція на критику чи контроль, перевірку своєї діяльності тощо [114].

Загалом у професійній сфері можна виокремити специфічні модули психологічного копінгу (раціональний і емоційний), які проявляються у різноманітних формах адаптованості особистості як динамічної рівноваги в системі «людина – середовище», та проявляються в ефективній діяльності з оптимальними енергетичними та нервово-психічними витратами, задоволеністю професіонала. До основних критеріїв оцінки професійної адаптації в умовах професійної діяльності можна віднести: успішність діяльності; здатність уникати ситуації загрози; здійснення діяльності без значимих порушень фізичного здоров'я; здійснення діяльності та прийняття рішень в оптимальних часових межах. Також тут треба обов'язково взяти до уваги фактор очікуваної соціальної підтримки – в залежності від міцності

психологічного тилу людина може діяти більш рішуче, або навпаки починати уникати зіткнення з реальністю [210].

Основою *професійної стійкості* фахівців юридичного профілю, а в нашому випадку, адвоката, є внутрішні (особистісні) і зовнішні (міжособистісна, соціальна підтримка) ресурси, які забезпечують успішність професійних дій і поведінкових реакцій та сприяють виникненню та збереженню гармонійного настрою.

До переліку основних складових стійкості входять домінанти активності: *домінанта пізнання і самопізнання, домінанта діяльності, домінанта інтерації*. Як уже зазначалося, в професійній діяльності адвоката специфічним чином поєднуються і співвідносяться суб'єкт-об'єктний (цільові відносини) і суб'єкт-суб'єктний (відносини взаємодії) принцип організації діяльності. Виокремлені складові професійної стійкості більшою мірою стосуються суб'єкт-суб'єктних відносин в силу конституювання професії адвоката в системі «людина-людина», «людина-соціальна група», «людина суспільство» і дають змогу фахівцю визначити оптимальний рівень здорової працездатності як здатності зіставляти рівень напруження з ресурсами своєї психіки й організму. У професійній діяльності адвоката суб'єкт-суб'єктна взаємодія відбувається в умовах правового регулювання, що надає професійному спілкуванню специфічного відтінку, а перебіг спілкування в специфічних емоційно-насичених умовах з людьми різних соціальних статусів, в умовах протидії, конфлікту, напруженості, внутрішньої суперечливості, вимагає відповідної адекватної суб'єктивної інтерпретації і оцінки. Тому є зрозумілим, що юрист як суб'єкт діяльності при виконанні професійних обов'язків повинен узгоджувати її із змістом власних психічних процесів (мислення, пам'яті, уваги), станів (сну, втоми, працездатності), темпераментом, віком (специфіки часу юності та старості), з рівнем особистісних цілей та домагань, рівнем ідеальних цілей і програм.

Дуже важливим для професійної діяльності адвоката є вироблення адекватної адаптації до стресових ситуацій від різноманітних форм набуття

нових навичок, які посувають конфлікт, до вольового придушення чи то неприйняття інформації в особистісному плані (психологічний захист особистості). Форми реагування-відповіді вироблюються особистістю через процеси оцінки, передбачення, рішення, пристосування. Вони відрізняються за швидкістю і тривалістю розвитку і знаходяться в залежності від індивідуальних психологічних характеристик особистості. Усім цим й визначається індивідуальний характер психологічного реагування різних індивідів в стандартних емоційно-стресових ситуаціях.

Таким чином професійну стійкість адвоката будемо розглядати як основний базис професійної готовності до виконання дій в емоційно-напружених умовах професійної діяльності. Забезпечення професійної стійкості полягає в пошуці психологічних, психофізіологічних та інших чинників, які сприяють досягненню стабільно високої ефективності професійної діяльності. Також професійну стійкість варто розуміти як помірність, рівновагу сталості й мінливості особистості. Йдеться про сталість головних життєвих принципів і цілей, домінуючих мотивів, способів поведінки, реагування в типових ситуаціях. Мінливість виявляється в динаміці мотивів, появі нових способів поведінки, пошуку нових способів діяльності, виробленні нових форм реагування на ситуації. У разі такого розуміння в основі професійної стійкості особистості є гармонійна (розмірна) єдність сталості особистості та динамічності, які доповнюють одна одну.

Професійна стійкість – це властивість особистості, окремими аспектами якої є стійкість, врівноваженість, опірність. Вона дає змогу особистості протистояти життєвим труднощам, несприятливому тиску обставин, зберігати здоров'я та працездатність у різних випробуваннях. Психологічна стійкість залежить від врівноваженості як здатності зіставляти рівень напруження з ресурсами своєї психіки й організму. Рівень напруження завжди зумовлений не лише стресорами і зовнішніми обставинами, а й їхньою суб'єктивною інтерпретацією, оцінкою.

Професійну стійкість особистості підтримують внутрішні (особистісні) ресурси і зовнішні (міжособистісна, соціальна підтримка). Ресурси особистості, які підтримують її професійну стійкість та адаптованість і, таким чином, сприяють виникненню та збереженню гармонійного настрою. Професійна стійкість є гармонійним розвитком інтелектуальних, емоційно-вольових й особистісно-професійних якостей, які забезпечують успішність професійних дій і поведінкових реакцій у процесі юридичної діяльності та життєвої стратегії. Без урахування або чіткого розуміння цих характеристик психіки людини неможливо забезпечити її необхідну стійкість для продуктивної професійної діяльності, забезпечення психологічного захисту, і загалом психічного здоров'я.

Отже, важливим є визначення копінг-стратегій, які визначають не тільки зміст якості професійної діяльності адвоката, але й впливають на мотивацію праці і ефективність виконання складних професійних завдань в ознаках професійної стійкості. Тобто копінг-стратегії є сукупністю особистісно-інваріативних характеристик фахівця, які регулюють перебіг професійної стійкості у просторі юридично-психологічної сфери діяльності адвоката.

Виходячи з вищесказаного, маємо усі підстави для ствердження, що запропонований теоретичний конструкт особистісно-інваріативної зумовленості копінг-поведінки у переживанні професійного стресу в юридичній діяльності адвоката, є схематичним орієнтиром у складанні програми емпіричного дослідження.

2.2. Обґрунтування програми та методів дослідження

Організація та проведення дослідження копінг-стратегій професійної стійкості адвоката здійснювалися з дотриманням основних принципів психодіагностики [74]:

1. Принципу професійної компетенції. Адекватна діагностика копінг-стратегій професійної стійкості особистості адвокатів спирається на наукову інтерпретацію досліджень у цій галузі, результати комплексного вивчення особистості адвоката, глибокий аналіз змісту одержаних психодіагностичних даних.

2. Конфіденційність дослідження. Нерозголошення результатів тестування, які не відносяться безпосередньо до цілей і задач обстеження є загальним та непорушним правилом роботи психолога з досліджуваними. Неправильне суб'єктивно інтерпретоване тлумачення може нанести шкоду репутації та кар'єрі працівника, тому психолог повинний дотримуватися індивідуального підходу до вибору форми та обсягу інформації, яку можна розповісти, дотримуючись деонтологічних та психогігієнічних принципів.

3. Об'єктивність дослідження. Дослідження копінг-стратегій професійної стійкості особистості адвокатів повинне бути цілком неупередженим. На психолога, який проводить діагностику, не повинні впливати враження про особистість досліджуваного, симпатія чи антипатія, власний психічний стан чи настрої, заангажованість на отримання певного результату та ін.

4. Принцип психопрофілактичного викладення матеріалу. При повідомленні результатів проведеного дослідження працівнику, психолог повинний дотримуватися певних запобіжних заходів, спрямованих проти їх неправильного використання, неправильної інтерпретації чи можливої появи у досліджуваного невротично-депресивних реакцій. Тобто, результати обстеження не повинні травмувати психіку і самооцінку адвоката.

Процедура організації та проведення дослідження копінг-стратегій професійної стійкості особистості адвокатів була спрямована на вирішення таких завдань емпіричного змісту:

1. Укладення та апробація оптимального комплексу психодіагностичних методик, які реалізують системний підхід до

багаторівневого і багатофункціонального явища професійної стійкості особистості;

2. Діагностика основних особистісних властивостей досліджуваних, які входять у загальний конструкт особливостей копінг-поведінки професійної стійкості особистості адвоката;

3. Складання типології професійної стійкості особистості адвоката на різних етапах професійного становлення.

Сформульовані предмет і завдання дослідження дали змогу визначити такі його етапи: підготовчий, власне діагностичний, інтерпретаційний, які реалізовувалися протягом 2016-2019 років.

Під час *першого етапу* дослідження (2016-17 р.), на основі попереднього знайомства з проблемою та результатів попереднього її вивчення, основна увага була зосереджена на виборі напряму дослідження, опрацюванні мети та завдань, визначенні об'єкту, предмету та методів дослідження, виборі можливих джерел інформації.

Цей етап передбачав аналіз теоретичних джерел вітчизняних та зарубіжних авторів стосовно проблеми дослідження. Таким чином було з'ясовано стан досліджуваності проблеми взаємозв'язку копінг-поведінки і професійної стійкості особистості, проаналізовано основні наукові позиції вивчення феномену професійної стійкості та узагальнено концептуальні позиції вивчення копінг-поведінки в сфері професійної реалізації особистості, окреслено перспективи його подальшого вивчення. Отримані при цьому результати стали підставою для висунення гіпотези дослідження та дали змогу провести відповідні організаційні заходи щодо подальшого планування дисертаційної роботи (визначення завдань, розробки програми дослідження і збору матеріалу, визначення етапів дослідження, вибір методів, адекватних меті та завданням дослідження, кількісного та якісного аналізу отриманих даних тощо).

Для досягнення мети і реалізації поставлених завдань дослідження було використано комплекс психодіагностичних методик:

Опитувальник «Копінг-стратегії» (Р. Лазарус) [33], в якому автор виділяє вісім шкал: 1 – конфронтаційний копінг, складається з агресивних зусиль людини, спрямованих на зміну ситуації, прояву ворожості і гніву на адресу того, що створило проблему; 2 – дистанціювання, що включає в себе спроби індивіда відокремити себе від проблеми, забути про неї; 3 – самоконтроль, що полягає в намаганні регулювати власні почуття і дії; 4 – пошук соціальної підтримки, що полягає у пошуку індивідом у суспільстві інформаційної, матеріальної та емоційної допомоги; 5 – прийняття відповідальності як визнання своєї ролі в появі проблеми і намагання не повторювати старих помилок; 6 – втеча-уникнення як уявне прагнення і поведінкові зусилля, спрямовані на те, щоб позбутися від проблемної ситуації, вийти з неї; 7 – планування вирішення проблеми, що пояснює довільні проблемно-сфокусовані зусилля у зміні ситуації, що включають аналітичний підхід до проблеми, виробленні плану дій і послідовного його виконання; 8 – позитивна переоцінка, що полягає у наданні людиною позитивного значення тому, що відбувається, намагання впоратися з труднощами шляхом інтерпретації обстановки в позитивних термінах; це зусилля зі створення позитивного значення з фокусуванням на особистісному зростанні, включаючи також релігійний вимір.

Метою даного опитувальника є виявлення базових копінг-стратегій, які людина використовує у складних, стресових ситуаціях. Учасникові дослідження пропонується 51 твердження, в якому необхідно за допомогою шкал: «ніколи», «рідко», «іноді», «часто», оцінити яким чином найчастіше розв'язуються важкі життєві ситуації.

Обробка та інтерпретація тесту відбувається в 2 етапи. На першому етапі підраховується кількість балів по кожній субшкалі. На другому етапі ведеться обчислювання за формулою: $X = \text{сума балів} / \text{max бал} * 100$.

Шкала організаційного стресу Н. Водоп'янової [33] вимірює сприйнятливість до організаційного стресу, пов'язану з недостатнім вмінням спілкуватися, приймати цінності інших людей, адекватно оцінювати

ситуацію без збитку для здоров'я і працездатності, негнучкістю поведінки і пасивністю щодо активних форм відпочинку та відновлення життєвих сил. Шкала містить п'ять додаткових показників: здатність самопізнання; широта інтересів, прийняття цінностей інших; гнучкість поведінки та активність і продуктивність діяльності. Досліджуваним пропонується оцінити твердження за рівнем погодження з ними за шкалою від «абсолютно вірно» до «абсолютно невірно». Чим вище показник організаційного стресу, тим більше виражена чутливість до робочих стресів (найчастіше дистресів). Високий рівень організаційного стресу пов'язаний із схильністю до поведінки типу «А» (більше 50 балів). Показники організаційного стресу в інтервалі 49-40 балів демонструє середню стрес-толерантність і схильність до поведінки типу «АБ» (проміжний тип поведінки); показники менше 39 балів демонструють високу толерантність до організаційного стресу і схильність до поведінки типу «В» («іммунний тип поведінки»).

Опитувальник «Синдром вигоряння» А. Рукавішнікова [33] визначає сукупність симптомів синдрому вигоряння за допомогою трьох субшкал:

- психоемоційне виснаження – процес вичерпання емоційних, фізичних, енергетичних ресурсів професіонала, що працює з людьми, що проявляється у хронічній емоційній і фізичній втомі, байдужості і холодності у ставленні до людей з ознаками депресії та роздратованості;

- особистісне віддалення як специфічна форма соціальної дезаптації професіонала, що працює з людьми, характеризується зменшенням кількості контактів з оточенням, підвищенням роздратованості і нетерплячості в ситуаціях спілкування, негативізмом стосовно до інших;

- професійна мотивація визначає рівень робочої мотивації і ентузіазму щодо роботи альтруїстичного змісту; стан емоційної сфери оцінюється таким показником, як продуктивність професійної діяльності, оптимізм та зацікавленість у роботі, самооцінка професійної діяльності і ступеня успішності в роботі з людьми.

Учасникові дослідження пропонується 72 твердження, які необхідно оцінити за допомогою шкал: «зазвичай» (3 бала), «часто» (2 бала), «рідко» (1 бал), «ніколи» (0 балів). Обробка проводиться за «сирим» сумарним балом, а потім переводиться у нормативні бали за кожною шкалою.

Особистісний опитувальник FPI (модифікована форма B) [132]. Шкали опитувальника сформовані на основі результатів факторного аналізу та відображають сукупність взаємопов'язаних факторів. Опитувальник FPI містить 12 шкал та включає в себе 114 тверджень, які описують стиль поведінки, особливості спілкування, відношення до себе та інших людей, погляди життя: шкала I (невротичність) характеризує рівень невротичності особистості; шкала II (спонтанна агресивність) дозволяє виявити та оцінити психопатизацію інтротенсивного типу; шкала III (депресивність) дає можливість діагностувати ознаки, властиві для психопатологічного депресивного синдрому; шкала IV (дратівливість) дозволяє робити висновки стосовно емоційної стабільності особистості; шкала V (комунікативність) характеризує як потенційні, так і реальні прояви соціальної активності; шкала VI (врівноваженість) відображає стресостійкість особистості; шкала VII (реактивна агресивність) засвідчує наявність ознак психопатизації екстратенсивного типу; шкала VIII (сором'язливість) відображає схильність до стресового реагування на звичайні життєві ситуації, що здійснюється за пасивно-захисним типом; шкала IX (відкритість) характеризує відношення до соціального оточення та рівень самокритичності; шкала X (екстраверсія-інтроверсія); шкала XI (*емоційна лабільність*) визначає стабільність / нестабільність емоційного стану особистості.

Обробка отриманих результатів за цією методикою здійснюється у два етапи: перша процедура стосується отримання первинних («сирих») оцінок згідно ключа опитувальника, а друга – пов'язана з переводом первинних оцінок у стандартні оцінки 9-бальної шкали. До низьких показників відносяться оцінки у діапазоні 1-3 бала, до середніх – 4-6 балів, до високих – 7-9 балів.

Опитувальник самооцінки психічних станів Г. Айзенка [132] вміщує опис психічних станів – тривожність, фрустрація, агресивність та ригідність. Респондентам пропонується 40 питань: якщо опис запропонованого стану підходить досліджуваному, то відповідь оцінюється у 2 бали; якщо не дуже підходить, то отримується 1 бал; і якщо зовсім не підходить – 0 балів. В результаті слід підрахувати суму балів в кожній з 4-х груп питань: *тривожність* (0-7 балів – не тривожні; 8-14 балів – середній показник тривожності; 15-20 балів – висока тривожність); *фрустрація* (0-7 балів – висока самооцінка; 8-14 балів – середній показник самооцінки; 15-20 балів – висока самооцінка); *агресивність* (0-7 балів – витриманий; 8-14 балів – середній показник агресивності; 15-20 балів – високий показник агресивності); *ригідність* (0-7 балів – не ригідний; 8-14 балів – середній показник ригідності; 15-20 балів – ригідний).

Опитувальник оцінки рівня психологічної і фізіологічної професійної дезадаптації Н. Родіної [134], за допомогою якого можна оцінити такі ознаки психофізіологічної професійної дезадаптації: погіршення самопочуття, яке проявляється в емоційних зрушеннях, особливостях змін окремих психічних процесів, зниженні загальної активності та відчутті втомлюваності; сомато-вегетативних порушеннях; порушеннях циклу «сон – активність»; особливостях соціальної взаємодії; зниженні мотивації до діяльності.

Дезадаптація до професійної діяльності або професійного середовища може виникнути внаслідок короткочасних і сильних впливів середовища на людину або під впливом менш інтенсивних, але тривалих впливів. Дезадаптація проявляється в різних порушеннях діяльності: у зниженні продуктивності праці та її якості, у порушеннях дисципліни праці, у підвищенні аварійності й травматизму. Критеріями психофізіологічної адаптації вважаються стан здоров'я, настрої, тривожність, ступінь втомлюваності, активність поведінки. Стійкі порушення психічної

адаптації проявляються в клінічно виражених психопатологічних синдромах і (або) відмові від діяльності.

Респондентові пропонуються опитувальник, який складається із 64 тверджень, які він має оцінити, наскільки вони відповідають його стану: цілком, частково або не відповідають. Аналіз результатів здійснюється за допомогою зіставлення відповіді випробуваного з «ключем». Кожна відповідь, що співпадає, оцінюється в 2 бали, відповідь «відповідає частково» – 1 бал. Максимально можлива кількість балів – 128. Підрахунок кількості балів за окремими ознаками здійснюється за допомогою дешифратора. Оцінка рівня дезадаптації здійснюється за такими правилами: 96 балів і більше – високий рівень дезадаптації, що вимагає вживання невідкладних заходів (психологічних і медичних); від 65 до 95 балів – виражений рівень дезадаптації; від 32 до 64 балів – помірний рівень дезадаптації; до 32 балів – низький рівень. Кількість балів за окремими ознаками указує на джерела дезадаптації.

Опитувальник вивчення домінуючих станів (ДС-8) (Л. Куликов) [134] спрямований на визначення характеристик настроїв і деяких характеристик особистісного рівня психічних станів за допомогою суб'єктивних оцінок досліджуваного. Домінуючий стан – це те, що переживається в часі, поглинаючи найбільшу його частину. Такі стани характерні не стільки в цей конкретний момент, залежать від особливостей певної ситуації, скільки загалом для справжнього періоду життя людини. Вони меншою мірою зумовлені актуальною, поточною ситуацією, а більшою – соціально-психологічними особистісними факторами.

Опитувальник містить 42 запитання. Серед діагностичних шкал методики – шкала Ак (активне-пасивне ставлення до життєвих ситуацій); шкала То (тонус високий чи низький); шкала Сп (спокій-тривога); шкала Ст (стійкість – нестійкість емоційного тону); шкала За (задоволеність – незадоволеність життям загалом (її ходом, процесом самореалізації)); шкала По (позитивний – негативний образ самого себе).

Типологічний особистісний опитувальник «Тип поведінкової активності» Л.І. Вассермана і Н.В. Гуменюк [140] призначений для діагностики типів поведінки людини, рівня її загальної активності, і особливостей особистості.

Стимульний матеріал представлений у вигляді 61 питань з 3-ма фіксованими варіантами відповідей. Кожна відповідь має різне вагове навантаження від 1 до 13 балів. У залежності від загальної суми набраних балів випробуваний може бути віднесений до того чи іншого типу поведінкової активності (прямо пропорційно до кількості набраних балів, починаючи від мінімальної – тип А, до максимальних значень – тип Б).

Авторами-розробниками тесту виділені такі 5 типів:

1. Виражена поведінкова активність – тип А. Гіперактивна, енергійна, нетерпляча, імпульсивна особистість.

2. Тенденція до поведінкової активності типу – А (умовно – тип А 1). Енергійна людина, яка прагне до змагальності, без амбітності й агресивності, з підвищеною діловою активністю.

3. Проміжний (перехідний) тип особистісної активності – тип АБ. Збалансована, з неявною схильністю до домінування, впевнена, емоційно-стабільна особистість.

4. Тенденція до поведінкової активності типу – Б (умовно – Б 1). Раціональна, обережна, некваплива, з помірною активністю особистість.

5. Виражений поведінковий тип особистісної активності – тип Б. Невпевнена, уникаюча відповідальність, пасивна особистість.

Опитувальник вивчення міжособистісних відносин В. Шутца [170]. Опитувальник спрямований на діагностику різних аспектів міжособистісних відносин у діадах і групах, а також на вивчення комунікативних особливостей особистості. Він може з успіхом використовуватися в консультативній та психотерапевтичній роботі. Опитувальник призначений для оцінки поведінки людини в трьох основних областях міжособистісних потреб: «включення» (І), «контроль» (З) і «афект» (А). У середині кожної

області беруть до уваги два напрямки міжособистісного поведінки: виражене поведінка індивіда (e), тобто думка індивіда про інтенсивність власного поведіння в даній області; і поведінку, необхідну індивідом від оточуючих (w), інтенсивність якого є оптимальною для нього.

Опитувальник складається з шести шкал, кожна з яких, по суті, містить твердження, які дев'ятикратно повторюються з деякими змінами. Всього опитувальник містить 54 твердження, кожне з яких вимагає від респондента, щоб він вибрав один з відповідей у рамках шестибальною оціночною шкали.

Опитувальник призначений для оцінки поведінки в трьох основних областях міжособистісних потреб: «включення» (I), «контроль» (C) «афект» (A). У середині кожної області беруть до уваги два напрямки міжособистісної поведінки: виражена поведінка індивіда (e), тобто думку індивіда про інтенсивність власної поведінки в цій області, і поведінка, яку потребує індивід від оточуючих (w), інтенсивність якої є оптимальною для нього.

Опитувальник складається з шести шкал, кожна з яких, по суті, містить твердження, яке дев'ятикратно повторюється з деякими змінами. Всього в опитувальнику міститься 54 твердження, кожне з яких вимагає від респондента, щоб він вибрав один з відповідей в рамках шестибальною оціночною шкали. У результаті оцінювання отримуються бали за шістьма основними шкалами: Ie, Iw, Ce, Cw, Ae, Aw, на основі яких потім складається характеристика особливостей міжособистісної поведінки особистості.

Результати опитування оцінюються за допомогою «ключа». Кожній відповіді, що збігається з «ключем», присвоюється 1 бал. Сума балів складає первинну оцінку, отриману за відповідною шкалою. Таким чином, бали отримуються за всіма основними шістьма шкалами (Ie, Iw, Ce, Cw, Ae, Aw), які представляють собою цілі числа в інтервалі від 0 до 9.

«Тест-опитувальник соціальної адаптивності» О. Саннікової і О. Кузнецової [147] призначена для діагностики формально-динамічних і якісних ознак адаптивності. Тест-опитувальник містить низку тверджень, кожне з яких потрібно оцінити за мірою відповідності його змісту

звичайному способу поведінки, образу думок, особливостей переживання досліджуваних. Для цього потрібно обрати один з чотирьох варіантів відповідей («безумовно так», «мабуть так», «мабуть ні», «безумовно ні»).

Методика діагностує такі показники адаптивності особистості:

Широта охоплення сигналів соціуму (ШОСС) – здатність повноцінно орієнтуватися в актуальній адаптаційній ситуації, «прочитуючи» максимально широке поле стимулів. Цей параметр характеризує особливості сприйняття людиною нової або неочікуваної соціальної ситуації, готовність до адаптаційної ситуації струнко помічати широкий спектр реально присутніх і впливаючих на особистість елементів середовища, нюанси їх змін (поява нових, зникнення кількісних і якісних параметрів); загалом ця якість забезпечує адекватне уявлення про адаптаційну ситуацію.

Легкість розпізнавання та ієрархізації сигналів соціуму (ЛІСС) – здатність виокремлювати серед різноманітних стимулів, що діють в конкретній адаптаційній ситуації, головні, смислоутворювальні, найбільш об'єктивно значущі, що забезпечує когнітивну оцінку соціальної адаптаційної ситуації, її розуміння та інтерпретацію.

Точність орієнтації в соціальних очікуваннях (ТОСО) – зданість коректно відображати вимоги і очікування соціального оточення з приводу спільної взаємодії, що виражається в розумінні і правильній оцінці особистістю змін у станах і поведінці інших людей.

Стійкість емоційного переживання (СЕП) – схильність особистості зберігати емоційний баланс в переживаннях, що виникають як реакція на нову або неочікувану ситуацію, і тривало його утримувати без суттєвих змін в характеристиках домінуючих емоцій: їх знака і модальності, сили, інтенсивності, глибини і широти переживання.

Готовність змінюватися (ГЗ) – відкритість особистості новому досвіду, потреба особистості в змінах, здатність засвоювати новий досвід, асимілювати його.

Готовність до здійснення конструктивних дій, спрямованих на подолання невдач (ГПН) – готовність особистості активно впливати на розвиток подій у новій і змінювальній ситуації з метою досягнення успіху, здатність долати перешкоди і труднощі, що виникають в адаптаційній соціальній ситуації.

Готовність до здійснення дій, спрямованих на досягнення цілі (ГДЦ) – стійка готовність діяти активно в реалізації значущих цілей із урахуванням змін, що відбуваються в ситуації, а також умовах невизначеності розвитку подій.

Також у тест-опитувальник включена додаткова шкала, яка діагностує *стан загальної задоволеності життям (ПЗУ)* як суб'єктивний показник адаптованості особистості.

Кожна з методик, на основі попередньої апробації, була оцінена на валідність, надійність, позитивні результати якої дали змогу застосувати їх у цьому дослідженні.

Також на підготовчому етапі сформульовані критерії виокремлення груп досліджуваних адвокатів і здійснений їх безпосередній відбір.

Зокрема, визначаючи вибірку досліджуваних, ми прагнули, щоб склад вибірки був репрезентативним по відношенню до популяції (всіх можливих досліджуваних адвокатів), тобто тих, на кого з повною підставою можна розповсюдити отримані результати. Як відомо з психодіагностичної практики, репрезентативність вибірки досягається декількома способами (наприклад, технікою рандомізації, попарного відбору, реально існуючих груп і т.д.). Проте, точнішим способом досягнення репрезентативності все ж таки вважається стратометричний відбір, який припускає розглядати вибірку досліджуваних як об'єднання страт – груп людей, схожих за статтю, соціальному статусу або іншими показниками.

У вибірку дослідження включені практикуючі адвокати (n=166), віком від 23-х до 71 року, стаж професійної діяльності яких становить від 1-го до 14-ти років. На основі теоретико-емпіричного вивчення проблеми вибірку

було розділено на три групи відповідно до стажу професійної діяльності. Першу групу склали адвокати із стажем роботи до 2-х років (n=56), другу групу – адвокати із стажем роботи від 2-ох до 10-ти років (n=56), а третю групу – адвокати із стажем роботи більше 10-ти років (n=54). Поділ вибірки на такі три групи зумовлений особливостями професійного становлення, запропонований Е. Зеєр [54] та специфіки діяльності адвоката.

Для адвоката найбільш типовим варіантом фахового становлення є прискорений розвиток на початкових стадіях професіогенезу з подальшою стагнацією [31; 113]. З огляду на основні новотвори стадії професійної адаптації, як-от освоєння соціальної ролі, набуття досвіду самостійного виконання професійної діяльності та основних професійно-важливих якостей, і, те, що діяльність адвоката є чітко регламентованою та визначається певними правилами та нормативами, то етап адаптації відбувається у прискореному форматі і триває 1-2 роки здійснення діяльності.

Адвокати із стажем роботи від 2-ох до 10-ти років, які оформлені у групу 2, увібрали ознаки етапів первинної і вторинної професіоналізації, де відбувається формування професійної позиції, інтегративних професійно значущих констеляцій, індивідуального стилю діяльності, професійного менталітету, ідентифікації з професійним співтовариством та вироблення професійної мобільності, корпоративності і гнучкого стилю діяльності. Тобто при перебуванні на посаді наступні 2-10-ти років ефективність професійної діяльності адвокатів збільшується. Пов'язано це з тим, що у цей період трудової діяльності фахівець, на основі набутих знань і досвіду, здатний самостійно приймати рішення, нести відповідальність за них, конструктивно вирішувати професійні задачі, кваліфіковано виконувати професійні обов'язки та отримувати задоволення від власних досягнень. Таким чином, професійна діяльність адвокатів зі стажем роботи за фахом від 2-х до 10-ти років характеризується наявністю ознак, властивих інтернальній стадії професійного становлення фахівця.

Адвокати із стажем професійної діяльності більше 10-ти років, увібрали ознаки етапу професійної майстерності, що визначається творчою професійною діяльністю, рухливими інтегративними психологічними новотворами, самопроекуванням своєї діяльності. В той же час у цей період можуть виникати різні негативні реакції – агресія, депресія, невротичність, погіршення психічного і фізичного здоров'я, тому важливим є дотримання таких вимог в організації професійної діяльності, щоб фахівець повернувся на якісно нову стадію адаптації, де набуті знання, вміння і професійний досвід дозволять відчувати реальне підтвердження його професійних досягнень. Якщо цього не відбувається, то з'являється емоційний дискомфорт, незадоволеність діяльністю, професійне перенапруження, втома, і як наслідок – зниження інтересу до професійного розвитку, незацікавленість процесом та результатом діяльності, виникнення професійних деформацій [31; 114; 126; 145; 150 та ін.]. В цьому контексті варто наголосити, що загальнопрофесійні деформації адвокатів визначаються формуванням таких якостей як прагнення до домінування, авторитарність, владність, надмірна критичність тощо [116; 158; 169; 176 та ін.].

Тому є усі підстави щодо врахування певних ефектів впливу копінг-стратегій на професійну стійкість адвокатів на різних етапах їх професіогенезу.

Протягом *другого етапу* дослідження (2017 р.) було проведено емпірико-діагностичне дослідження. Цей етап включав у себе підготовку до проведення діагностичного дослідження, розробку та уточнення інструкції для респондентів, попередню її перевірку на простоту й зрозумілість та діагностику респондентів. Власне діагностичний етап за своєю структурою та завданням припускав безпосередній збір психодіагностичного матеріалу.

Проводився даний етап традиційно, включаючи такі стадії:

- 1) підготовку до проведення дослідження – забезпечення належної кількості роздаткового матеріалу, вибір часу і місця проведення психодіагностичної процедури;

2) первинну роботу з досліджуваними – встановлення психологічного контакту, уточнення інструкцій, певну мотивацію і подолання тривоги і негативного настрою на процедуру тестування;

3) безпосереднє здійснення психодіагностичного опитування.

При проведенні психодіагностичного опитування для всіх досліджуваних застосовувалися одноманітні, уніфіковані вимоги, за єдиним стандартом проведення і обробки результатів. Оскільки дослідження копінг-стратегій професійної стійкості особистості адвоката носить оцінний характер, з метою якнайбільшої ефективності психодіагностичного опитування, ми проводили його таким чином, щоб досліджувані не могли зрозуміти, яка риса їхньої особистості вивчається, і як будуть інтерпретуватися результати. Інакше, відповіді досліджуваних адвокатів могли б відображати їх власну точку зору на виразність у себе професійної стійкості, а не на реальну картину її прояву.

Інструкції пред'являлися письмово, нікому не давалися персональні пояснення, індивідуальні коментарі; дослідження проводилося в одних і тих же умовах (у зручний для фахівця час); відстежувалися і усувалися чинники, які могли впливати на перевтому, перезбудження досліджуваних адвокатів. Такими діями ми прагнули забезпечити нівелювання ситуаційних чинників, здатних поставити одних досліджуваних у вигідніше положення в порівнянні з останніми і нівелювати погрішність помилки вимірювання.

Метою *третього етапу* (2018-2019pp.) дослідження стала інтерпретація отриманих результатів. Відомості, отримані відповідно до заповнених респондентами методик, були використані для подальшого їх статистичного аналізу. На цьому етапі були підтверджені статистичні припущення на користь доказу емпіричної гіпотези нашого дослідження, зіставлені емпіричні висновки з висновками і результатами інших авторів, теоретично пояснені і описані результати, отримані у власному дослідженні.

За результатами емпіричного дослідження було отримано надзвичайно великий масив числових даних, що зумовило використання різносторонніх

методів математичної статистики для їх аналізу та узагальнення: *методи статистичної обробки даних: критерій нормальності Колмогорова-Смирнова* (для визначення міри відповідності емпіричного розподілу нормальному з метою адекватного вибору подальших методів обробки емпіричних даних); *непараметричний критерій Краскелла-Уоллеса* (для встановлення міжгрупових відмінностей діагностичних показників окремо у вибірках адвокатів з різним стажем професійної діяльності); *факторний аналіз* (для мінімізації кількості змінних та концентрації інформації про основні особистісно-поведінкові характеристики особистості адвоката у формі невеликого масиву даних); *множинний регресійний аналіз* (для встановлення взаємозв'язку між залежною змінною (результуючою) та кількома іншими змінними (вихідними) з метою встановлення найбільш прогностичних детермінант загального показника організаційного стресу з урахуванням стажу професійної діяльності); *кореляційний аналіз* (для визначення статистично-достовірних кореляцій між базовими діагностичними даними домінуючих факторів та показниками копінг-стратегій адвокатів з різним стажем професійної діяльності). Статистична обробка даних здійснювалась за допомогою комп'ютерного забезпечення SPSS для Windows версія 13.0 [23].

Інтерпретація результатів та висновки за темою дисертаційного дослідження завершили дослідницький цикл проведеної роботи. Результати такого аналізу представлені у вигляді схем, таблиць, діаграм та рисунків.

Окрім того, протягом всього періоду дослідження проводилася апробація основних результатів роботи на науково-практичних конференціях, а також опублікування основних матеріалів дослідження у провідних наукових фахових вітчизняних та зарубіжних виданнях.

Отже, розроблена на системно-комплексній основі програма вивчення копінг-стратегій професійної стійкості особистості, використана низка методів та психодіагностичних методик дослідження, чіткість планування та конкретизація етапів дослідження дають право стверджувати, що результати

наукової роботи є вірогідними у вивченні професійної стійкості особистості адвоката.

Висновки до розділу 2

1. Проведений теоретичний аналіз дає змогу узагальнити концептуальні позиції вивчення копінг-поведінки та її основних формовиявів в межах специфічної професійної діяльності адвоката, що визначається змістом, умовами і засобами її організації та особливостями особистості фахівця, що працює в умовах емоційної напруженості, конфлікту, протидії і внутрішньої суперечливості.

Окреслено основні характеристики юридичної діяльності (правова регламентація професійної поведінки, рішень, що приймаються юристами; владний, обов'язків характер професійних повноважень посадових осіб правоохоронних органів; екстремальний характер правоохоронної діяльності; творчий характер роботи юриста; процесуальна самостійність і персональна відповідальність юриста; процесуальна регламентованість засобів та термінів виконання професійних завдань); проаналізовано професіограму адвоката із виокремленням соціального, реконструктивного і комунікативного аспектів діяльності та виокремлено основні фактори професійної придатності адвоката та специфічні професійні деформації адвоката; особливу увагу приділено аналізу моральної складової професійної діяльності адвоката; наголошено на поєднанні суб'єкт-суб'єктного і суб'єкт-об'єктного принципів організації діяльності адвоката. Окремо зазначено, що успішність діяльності юриста в межах його посадових обов'язків переважно визначається здатністю діяти в емоційно-напружених умовах, що знаходить відображення у сформованій стресостійкості різноманітними копінг-засобами.

Розроблено теоретичну модель особистісно-інваріативної зумовленості копінг-поведінки у переживанні професійного стресу в юридичній діяльності адвоката. Серед особистісних інваріант виокремлено *морально-психологічні, емоційно-вольові, пізнавальні та інтелектуальні, комінукативні. Професійно-*

психологічна готовність забезпечує динамічне включення працівника у діяльність та вибір подальшої ефективної стратегії її виконання, та вміщує такі складові як *мобілізаційна, орієнтаційна, операційна, волюва та оцінна*, які у комплексі дають змогу цілеспрямовано визначати копінг-стратегії ефективної професіоналізації, які допомагають збереженню професійного здоров'я і уникненню появи професійних деформацій. Констатовано, що копінг-стратегії є сукупністю особистісно-інваріативних характеристик фахівця, які регулюють перебіг професійної стійкості у просторі юридично-психологічної сфери діяльності адвоката та зазначено їх основні функції – *мінімізація негативної дії, адаптація, підтримка позитивного «образу Я», підтримка емоційної рівноваги та підтримка взаємодії з іншими*.

Визначено *професійну стійкість* адвоката як властивість особистості в ознаках врівноваженості і опірності, що дає змогу протистояти життєвим труднощам і несприятливому тиску обставин, та сприяти збереженню професійної працездатності та здоров'я. Основою *професійної стійкості* особистості адвоката, є внутрішні (особистісні) і зовнішні (міжособистісна, соціальна підтримка) ресурси, які забезпечують успішність професійних дій і поведінкових реакцій та сприяють виникненню та збереженню гармонійного настрою. До переліку основних складових стійкості входять домінанти активності: *домінанта пізнання і самопізнання, домінанта діяльності, домінанта інтеракції*.

2. Обґрунтовано програму дослідження копінг-стратегій професійної стійкості особистості адвоката; визначено загальні методологічні принципи дослідження (принцип системності, принцип єдності особистості і діяльності, принцип динамічності (етапності), принцип суб'єктності) та часткові принципи організації емпіричного дослідження (принципи професійної компетенції, конфіденційності, об'єктивності та психопрофілактичного викладення матеріалу); описано характеристику психодіагностичного інструментарію, який використано у дослідженні; конкретизовано

використання різносторонніх методів математичної статистики для аналізу та узагальнення отриманих психодіагностичних даних.

У другому розділі використані літературні джерела, що знаходяться у списку використаних джерел під номерами: [6; 8; 12; 15; 16; 19; 20; 23; 25; 26; 30; 31; 33; 37; 38; 41; 42; 45; 46; 47; 54; 60; 61; 64; 69; 72; 73; 74; 90; 113; 114; 116; 119; 123; 126; 132; 134; 140; 144; 145; 147; 150; 156; 158; 159; 164; 165; 169; 170; 175; 176; 179; 185; 203; 210].

Матеріали другого розділу дисертації висвітлено в публікаціях автора: [96; 105; 106; 108; 109; 110; 111].

РОЗДІЛ 3

ЕМПІРИЧНА ЕКСПЛІКАЦІЯ ЗМІСТУ ТА ЕФЕКТІВ ВПЛИВУ КОПІНГ-СТРАТЕГІЙ НА ПРОФЕСІЙНУ СТІЙКІСТЬ ОСОБИСТОСТІ АДВОКАТА

У розділі представлено результати емпіричного вивчення психологічного змісту копінг-стратегій професійної стійкості особистості адвокатів та проведено типологічну диференціацію їх професійної стійкості залежно від стажу професійної діяльності; обґрунтовано копінг-ефекти професійної стійкості (атрибутивної співактивності і автономної самостійності) та типологічної диференціації професійної стійкості особистості адвоката (раціонально-відповідальний, оперативно-продуктивний, статусно-конвенційний) на різних етапах професійної реалізації.

3.1. Діагностична констатація результатів дослідження

Для емпіричного підтвердження теоретичних положень викладених у першому розділі роботи та визначення правомірності використання запропонованих діагностичних методик та шкал було проведено дослідження на вибірці практикуючих адвокатів (всього 166 осіб). Під час формування вибіркової сукупності було дотримано вимог до її змістовності шляхом підбору вибірки, що відповідає предмету дослідження та основним дослідницьким гіпотезам.

Гіпотези дослідження: професійна стійкість особистості адвоката зумовлена релевантними копінг-стратегіями поведінки адвоката, які у комплексі особистісно-поведінкових характеристик фахівця, визначають психологічний зміст копінг-ефектів його професійної стійкості на різних етапах професійної реалізації; особливості типологічної диференціації професійної стійкості особистості адвоката визначають можливості його регуляційно-адаптаційної ефективності в ході професіоналізації.

Робота з отриманими емпіричними матеріалами передбачає визначення типу розподілу діагностичних даних для визначення певної групи методів (параметричних або непараметричних), що дозволять коректно встановити відмінності між морально-психологічними, комунікативними, емоційно-вольовими, пізнавальними та інтелектуальними характеристиками (як детермінантами застосування різних копінг-стратегій) представників усіх трьох груп адвокатів (1 група – стаж професійної діяльності до 2-ох років, 2 група – стаж від 2-ох до 10-ти років, 3 група – стаж понад 10-ти років). Для цього ми використали Z-критерій нормальності Колмогорова-Смирнова (дод. А, табл. А.1). Значення $Asymp. Sig$ Z-критерію (ймовірність того, що розподіл відповідає нормальному) використаних діагностичних критеріїв менше або рівне $p \leq 0,05$ у майже 80 % шкал, що свідчить про те, що розподіл істотно відрізняється від нормального. Зазначимо, що, як правило, основною причиною відхилення результатів емпіричної діагностики від нормального розподілу є особливості процедури вимірювання: шкали, що використовуються можуть володіти нерівномірною чутливістю до характеристики, що вимірюється в різних частинах діапазону її мінливості. Варто зазначити, що суворі відповідності даних емпіричного дослідження нормальному розподілу необхідна, переважно, під час розробки нової вимірювальної процедури або тестової шкали.

У нашому випадку, така специфіка розподілу даних вказує на те, що при подальшій обробці емпіричних матеріалів (зокрема, при порівнянні виділених груп між собою за відібраними діагностичними критеріями), нам варто використовувати непараметричні методи математичної статистики. Саме тому, для перевірки гіпотези про відмінність між групами респондентів з різним стажем професійної діяльності нами використано непараметричний H-критерій Крускала-Уоллеса. Це аналог однофакторного дисперсійного аналізу для незалежних вибірок, що призначений для перевірки гіпотези про відмінності у вираженні певних психологічних характеристик одночасно між трьома і більше вибірками ($k > 2$).

Основна ідея Н-критерію Крускала-Уоллеса ґрунтується на відображенні усіх значень вибірок, що порівнюються у вигляді однієї загальної послідовності упорядкованих (прорангованих) значень з подальшим обрахунком середнього рангу для кожної вибірки. Чим менше збігів між ранговими показниками, тим більше відрізняються вибірки (без конкретизації напрямку відмінностей).

Емпіричне значення критерія Н обраховується за формулою:

$$H_{\text{эмп}} = \frac{12}{N(N+1)} \cdot \sum_i \frac{T_j^2}{n_j} - 3(N+1)$$

де, N – загальна кількість досліджуваних (N=264), T_j – сума рангів в j-у рядку, n_j – кількість досліджуваних в j-ій групі. Базовими статистичними показниками достовірності обрахунків для цього критерію є емпіричне значення показника χ^2 -, число ступенів свободи та p-рівень значимості отриманих даних.

Результати застосування непараметричного критерію Н Крускала-Уоллеса до сформованої нами матриці емпіричних даних подано у дод. Б., табл. Б.1.

Результати використання непараметричного критерію Н Крускала-Уоллеса для опитувальника «Копінг-стратегії» Р. Лазаруса подано у табл. 3.1.

Таблиця 3.1

Результати обрахунку критерію Н Крускала-Уоллеса для показників прояву копінг-стратегій респондентів дослідження

Діагностичні показники	Адвокати (стаж до 2-ох років)	Адвокати (стаж від 2-ох до 10-ти років)	Адвокати (стаж більше 10-ти років)	Хі-квадрат	Ст. св.	Р-рівень значимості
Конфронтація	81,545	64,277	105,463	20,620	2	.000***
Дистанціювання	76,688	103,741	69,574	15,807	2	.000***
Самоконтроль	62,205	93,616	95,093	16,814	2	.000***
Пошук соціальної підтримки	101,482	92,170	55,861	27,894	2	.000***
Прийняття відповідальності	64,393	75,643	111,463	29,002	2	.000***

продовження табл. 3.1

Втеча-уникнення	98,089	108,616	42,324	60,399	2	.000***
Планування рішення проблем	91,196	49,446	110,833	47,574	2	.000***
Позитивна переоцінка	66,268	88,143	96,556	11,802	2	.003**

Примітка: рівень достовірності: ** – $p \leq 0,01$; *** $p \leq 0,001$.

Так, у адвокатів із стажем професійної діяльності до 2-ох років домінують виражені показники таких копінг-стратегій як «пошук соціальної підтримки», «втеча-уникнення» і «планування рішення проблем», що загалом дає змогу охарактеризувати цих респондентів як залежних від інформаційної, дієвої та емоційної підтримки, тому часто вони прагнуть уникати проблем або докладають великих аналітичних зусиль для зміни проблемної ситуації; у групі адвокатів із стажем від 2-ох до 10-ти років знаходимо вираження «втечі-уникнення», «дистанціювання» та «самоконтролю», що у комплексі характеризує цих респондентів, які схильні уникати проблем, докладаючи при цьому когнітивні зусилля на виокремлення від ситуації та зменшення її значимості, а також докладати зусилля з регулювання своїх почуттів та конкретних дій; у групі адвокатів із стажем роботи більше 10-ти років домінуючі позиції займають «прийняття відповідальності», «планування рішення проблем» та «конфронтація», що характеризує їх як фахівців, які визнають свою роль у вирішенні реальної проблеми, орієнтовані на сфокусовані (і навіть, агресивні) зусилля щодо зміни проблемних ситуацій.

Зафіксовані статистично значущі відмінності за усіма шкалами методики, дають змогу констатувати психологічний факт домінування таких копінг-стратегій у групах досліджуваних адвокатів: у групі 1 – «пошук соціальної підтримки»; у групі 2 – «дистанціювання» і «втеча-уникнення»; у групі 3 – «конфронтація», «самоконтроль», «прийняття відповідальності», «планування рішення проблем» та «позитивна переоцінка».

Виходячи з предмету дослідження, необхідним є визначення професійної стійкості цих фахівців. З цією метою проведено аналіз показників переживання організаційного стресу досліджуваними адвокатами.

Результати використання непараметричного критерію Н Крускала-Уоллеса для шкали організаційного стресу Н. Водоп'янової подано у табл. 3.2.

Таблиця 3.2

Результати обрахунку критерію Н Крускала-Уоллеса для показників переживання організаційного стресу респондентів дослідження

Діагностичні показники	Адвокати (стаж до 2-ох років)	Адвокати (стаж від 2-ох до 10-ти років)	Адвокати (стаж більше 10-ти років)	Хі-квадрат	Ст. св.	Р-рівень значимості
Здатність до самопізнання	103,955	79,152	66,796	17,392	2	.000***
Широта інтересів	104,839	60,071	85,667	24,782	2	.000***
Прийняття цінностей інших	107,429	84,911	57,222	30,447	2	.000***
Гнучкість поведінки	116,482	84,589	48,167	56,786	2	.000***
Активність продуктивність діяльності	109,938	59,804	80,657	31,209	2	.000***

Примітка: рівень достовірності: *** $p \leq 0,001$.

Так найвищими показниками вирізняється гнучкість поведінки, активність і продуктивність діяльності та прийняття цінностей інших людей у групі адвокатів із стажем до 2-ох років (група 1), що дає змогу охарактеризувати цих фахівців як таких, які при виникненні проблем, відразу починають активно діяти, відповідно вони легко (без особливого напруження) знаходять вихід із проблемних ситуацій; у досягненні поставлених завдань їм допомагає емоційна витривалість та вміння працювати з різними людьми, а не тільки з тими, хто є близький по духу чи то за інтересами; у цій групі досить виразною є активність і продуктивність діяльності, що виражається у переживанні задоволення від роботи; їх вміння приймати цінності інших людей посилює інтерес і повагу до почуттів і думок клієнтів з різними світоглядами і переконаннями, ці фахівці вміють прислухатися до порад і рекомендацій вищестоящих керівників.

У групі адвокатів із стажем роботи від 2-ох до 10-ти років так само спостерігаємо виражене прийняття цінностей інших людей і сформовану гнучкість поведінки, також працівники цієї групи не втрачають здатності до самопізнання, що виражається в тому, що у роботі, вони можуть покладати на себе багато обов'язків, раціонально визначаючи пріоритетні задачі, а також чітко визначають для себе шлях вирішення спірних питань; в організації у них складені теплі і довірливі відносини, що впливає на вміння гармонійного розподілу уваги до людей і часу для роботи.

Щодо групи адвокатів із стажем роботи більше 10-ти років, то для цих фахівців, на фоні вираженої активності і продуктивності діяльності та здатності до самопізнання, властивою є розвинена широта інтересів, що дає змогу охарактеризувати їх як таких, що вміють організувати свій час і простір професійного життя (і поза його межами) за рахунок відданості професійній справі і вмінню встановлення довірливих відносин з людьми.

Загалом зафіксовані статистично значущі відмінності за усіма показниками методики, дають змогу вирізнити групу адвокатів із стажем професійної діяльності до 2-ох років (група 1), у якій загальний показник організаційного стресу характеризується його високою сприйнятливістю та схильністю до поведінки типу «А»; у решти груп (група 2 і група 3) відмічається середня стрес-толерантність і схильність до поведінки типу «АБ» (проміжний тип поведінки).

Цікавим доповненням став аналіз результатів опитувальника «Синдром вигорання» О. Рукавішнікова. Результати використання непараметричного критерію Н Крускала-Уоллеса для даних цього опитувальника подано у табл. 3.3.

Так, у групі адвокатів із стажем професійної діяльності до 2-ох років домінуючу позицію займають показники професійної мотивації, які визначають загальний рівень мотиваційної активності та альтруїстичного ентузіазму щодо професійної діяльності. Цікавим виявився факт, що показники професійної мотивації є достатньо вираженими і в решти

досліджуваних груп (група 2 і група 3), що не показало статистично значущих відмінностей, і, в свою чергу, дає змогу стверджувати, що усі досліджувані адвокати є вмотивованими працівниками, адже вони задоволені професією, яку обрали та сповнені оптимізму щодо професійних справ; вони вважають, що своєю працею приносять користь іншим людям; почуття компетентності і впевненості допомагає їм у вирішенні проблемних ситуацій.

Таблиця 3.3

Результати обрахунку критерію Н Крускала-Уоллеса для показників синдрому вигорання респондентів дослідження

Діагностичні показники	Адвокати (стаж до 2-ох років)	Адвокати (стаж від 2-ох до 10-ти років)	Адвокати (стаж більше 10-ти років)	Хі-квадрат	Ст. св.	P-рівень значимості
Психоемоційне виснаження	74,652	79,946	96,361	6,141	2	.046*
Особистісне відчуження	87,152	95,036	67,750	9,409	2	.009**
Професійна мотивація	88,286	87,473	74,417	2,891	2	.236

Примітка: рівень достовірності: * – $p \leq 0,05$; ** – $p \leq 0,01$.

Психологічна деталізація показників емоційного вигорання у адвокатів із стажем роботи від 2-ох до 10-ти років показала високі показники особистісного відчуження, яке супроводжується частими думками про те, що робота не приносить задоволення, адже мало залишається часу для сім'ї і особисте життя; знижений фон професійного оптимізму сприяє втомлюваності від дискусій на професійні теми і бажанню ізолюватися від колег; переживання відчуття невдоволення своїм станом на роботі і в суспільстві, загострює відчуття некомпетентності у вирішенні професійних проблем, і, як результат, переживання емоцій, що втратив вміння і навички допомагати людям.

В групі адвокатів із стажем більше 10-ти років заявляє про себе психоемоційне виснаження, ознаками якого є легке роздратування з будь-

якого приводу, емоційна втомлюваність, відчуття великого напруження при виконання робочих функцій та переживання внутрішньої емоційної незахисності.

Зафіксовані статистично значущі відмінності за вказаними показниками, дають змогу виокремити досліджуваних адвокатів групи 1 і групи 2 у групу осіб, які за сукупність виражених у них синдромів вигорання, складають проблему зону розгортання професійного вигорання.

Своєрідне підтвердження вище отриманих результатів знаходимо при аналізі особистісних характеристик досліджуваних адвокатів за допомогою використання непараметричного критерію Н Крускала-Уоллеса для опитувальника FPI (табл. 3.4).

Таблиця 3.4

Результати обрахунку критерію Н Крускала-Уоллеса для особистісних характеристики респондентів дослідження

Діагностичні показники	Адвокати (стаж до 2-ох років)	Адвокати (стаж від 2-ох до 10-ти років)	Адвокати (стаж більше 10-ти років)	Хі-квадрат	Ст. св.	Р-рівень значимості
Невротичність	57,893	93,857	99,315	24,891	2	.000***
Спонтанна агресивність	109,955	66,688	73,500	29,144	2	.000***
Депресивність	35,295	113,446	102,435	98,309	2	.000***
Роздратованість	60,411	104,518	85,648	24,331	2	.000***
Комунікабельність	99,170	81,348	69,481	10,986	2	.004**
Врівноваженість	99,616	79,125	71,324	10,974	2	.004**
Реактивна агресивність	54,545	96,518	100,028	32,026	2	.000***
Сором'язливість	85,268	77,027	88,380	1,689	2	.430
Відкритість	62,598	95,598	92,630	16,614	2	.000***
Екстра-інтернальність	102,429	72,455	75,324	13,603	2	.001***
Емоційна лабільність	56,616	95,938	98,481	27,525	2	.000***

Примітка: рівень достовірності: ** – $p \leq 0,01$; *** $p \leq 0,001$.

Так адвокати із стажем роботи до 2-ох років на фоні вираженої інтернальності, виявилися врівноваженими та комунікабельними, що

підтверджує їх відкритість, уважність і невимушеність у відносинах; вони натхненно працюють з людьми, досить активні в усуненні правових конфліктів, довірливі і вміють переживати різноманітний фон емоцій, що час від часу знаходить прояв у спонтанній агресивності.

Адвокати із стажем роботи від 2-ох до 10-ти років так само демонструють відкритість, що характеризує їх витриманими, працездатними і емоційно зрілими фахівцями, але високі ознаки депресивності і роздратованості загострюють інтолерантне ставлення до подій професійного життя, схильність до зміни інтересів, втомлюваність і апатичні синдроми, що фактично й призводить до синдрому вигорання «особистісного відчуження», відміченого за результатами попередньої методики.

У групі адвокатів із стажем роботи більше 10-ти років заявляють про себе ознаки невротичності, реактивної агресивності і емоційної лабільності, які у комплексі прояву характеризуються агресивним ставленням до соціального оточення та вираженим прагненням до домінування; виражений невротичний синдром астеничного типу, ймовірно пов'язаний з наявними психосоматичними порушеннями, а також з нестабільністю емоційного стану особистості, що проявляється у частих змінах настрою, підвищеній збудливості і дратівливості. Усі виявлені характеристики чітко вкладаються у синдром «психоемоційного виснаження», відмічений у попередніх результатах.

Результати самооцінки психічних станів за даними опитувальника Г. Айзенка показали своєрідну полярність між фахівцями-початківцями (група адвокатів із стажем роботи до 2-ох років), які характеризуються вираженими проявами тривожності, заниженої самооцінки, агресивності та поведінкової ригідності та фахівцями з досвідом роботи (групи адвокатів із стажем роботи до 10-ти років і більше 10-ти років), які демонструють вищу витриманість, адекватну самооцінку та поведінкову активність. Результати використання непараметричного критерію Н Крускала-Уоллеса для опитувальника самооцінки психічних станів Г. Айзенка подано у табл. 3.5.

**Результати обрахунку критерію Н Крускала-Уоллеса для показників
самооцінки психічних станів респондентів дослідження**

Діагностичні показники	Адвокати (стаж до 2-ох років)	Адвокати (стаж від 2-ох до 10-ти років)	Адвокати (стаж більше 10-ти років)	Хі-квадрат	Ст. св.	Р-рівень значимості
Тривожність	107,366	72,491	70,167	21,739	2	.000***
Фрустрація	108,830	83,063	57,685	31,651	2	.000***
Агресивність	110,518	68,652	70,880	28,140	2	.000***
Ригідність	111,000	57,464	81,981	36,092	2	.000***

Примітка: рівень достовірності: *** $p \leq 0,001$.

Адвокати із стажем роботи до 2-ох років продемонстрували високий середньогруповий розподіл показників за усіма шкалами опитувальника. Так тривожність як індивідуально-психологічна особливість, полягає у підвищеній схильності щодо переживання стурбованості у різноманітних життєвих ситуаціях, знаходить вияв у втраті впевненості і страхові подолання труднощів; фрустрація як стан переживання невдачі, що виникає за умов реальних або уявних непереборних перешкод на шляху до певної мети і як одна з форм психологічного стресу, проявляється у частих звинуваченнях себе без достатніх на це причин, переживаннях безвихідності положення, розгубленості, беззахисності та у відмові від боротьби; агресивність як ознака імпульсивної активності поведінки, часто супроводжується гнівом, злістю і ненавистю, продемонструє позицію цих досліджуваних як таких, що прагнуть до визнання власного авторитету, вони знаходять привід зайняти позицію керівника, а не підлеглого, і тому часто вони схильні до швидкого гніву і, навіть грубості; ригідність як інертність психіки є результатом стереотипності поведінки, звички до завчених операцій, форм і способів дій, і проявляється вона у цих досліджуваних у їх настороженності, важкості переконання в чомусь, і впертості. У фахівців з досвідом роботи (групи адвокатів із стажем роботи до 10-ти років і більше 10-ти років), таких самооцінювальних характеристик не зафіксовано.

Результати використання непараметричного критерію Н Крускала-Уоллеса для опитувальника оцінки рівня психологічної і фізіологічної професійної дезадаптації Н. Родіної подано у табл. 3.6.

Таблиця 3.6

Результати обрахунку критерію Н Крускала-Уоллеса для показників психологічної і фізіологічної професійної дезадаптації респондентів дослідження

Діагностичні показники	Адвокати (стаж до 2-ох років)	Адвокати (стаж від 2-ох до 10-ти років)	Адвокати (стаж більше 10-ти років)	Хі-квадрат	Ст. св.	Р-рівень значимості
Емоційні зсуви	116,893	95,598	36,324	84,751	2	.000***
Особливості окремих психічних процесів	82,563	97,500	69,954	9,372	2	.009**
Зниження загальної активності	112,125	89,107	48,000	51,152	2	.000***
Погіршення самопочуття, втома	106,491	98,679	43,917	55,825	2	.000***
Соматовегетативні порушення	65,875	94,830	90,028	11,694	2	.003**
Порушення циклу «сон-активність»	93,545	86,000	70,491	6,665	2	.036*
Особливості соціальної взаємодії	107,348	86,161	56,009	32,457	2	.000***
Зниження мотивації до діяльності	108,268	80,063	61,380	27,447	2	.000***
Загальний рівень дезадаптації	112,250	92,500	44,352	57,871	2	.000***

Примітка: рівень достовірності: * – $p \leq 0,05$; ** – $p \leq 0,01$; *** $p \leq 0,001$.

Слід зазначити, що досліджувані адвокати із стажем роботи більше 10-ти років за середньогруповими показниками загального рівня дезадаптації продемонстрували помірний рівень ($X_{\text{сер}}=54,5$), на відміну від груп адвокатів

із стажем до 2-ох та від 2-ох до 10-ти років, які потрапили в зону вираженого рівня адаптації (відповідно $X_{сер}=75,1$ і $X_{сер}=71,9$).

Однак, найбільш вираженим фоном дезадаптації вирізняється група 1 (стаж роботи до 2-ох років): чітко простежується порушення самопочуття за ознаками наявності емоційних зсувів (переважно поганий настрій, який хочеться постійно виправити, роздратованість, яка чередується з млявістю, пасивність тощо); зниження загальної активності (відчуття напруження, пошук вольового зусилля і концентрації уваги, забудькуватість і втрата оперативності запам'ятовування тощо); погіршення самопочуття, втота (загальне недомагання, бажання відпочити, відчуття розбитості тощо); порушення циклу «сон-активність» (важке засинання в ночі, тяжке просинання, бажання поспати вдень тощо); специфіка соціальної взаємодії (на інтереси після роботи не вистачає часу, важко контактувати з різними людьми, часте бажання усамітнення тощо); та зниження мотивації до діяльності (часте бажання не думати про робочі питання, швидше хочеться завершити роботу, відчуття, що робочий день тягнеться досить довго тощо).

У групі адвокатів із стажем роботи від 2-ох до 10-ти років вирізняються такі дезадаптаційні прояви як специфіка функціонування окремих психічних процесів (часте відволікання на сторонні думки під час роботи, заставляння себе зосередитися на робочих питаннях, забудькуватість тощо) та соматовегетативні порушення (різноманітні порушення зору, болі в голові, шиї та спині, відчуття нудоти, відчуття шуму у вухах, пітливість тощо).

Слід додати, що отримані результати є дещо суперечливими щодо показників прояву синдрому професійного вигорання у досліджуваних адвокатів, особливо це стосується групи адвокатів із стажем роботи до 2-ох років. А саме йдеться про виражений у них симптом «професійної мотивації», який з своїм «альтруїстичним» змістом відданості справі і професії, є не сумісним із показниками такої розлогої професійної дезадаптації.

Результати використання непараметричного критерію Н Крускала-Уоллеса для опитувальника *вивчення домінуючих станів (ДС-8) Л. Кулікова* подано у табл. 3.7.

Таблиця 3.7

Результати обрахунку критерію Н Крускала-Уоллеса для показників домінуючих психічних станів респондентів дослідження

Діагностичні показники	Адвокати (стаж до 2-ох років)	Адвокати (стаж від 2-ох до 10-ти років)	Адвокати (стаж більше 10-ти років)	Хі-квадрат	Ст. св.	Р-рівень значимості
Активне-пасивне ставлення до життєвої ситуації	56,982	81,973	112,583	37,119	2	.000***
Бадьорість-смуток	58,089	81,366	112,065	35,082	2	.000***
Тонус низький-високий	61,821	80,955	108,620	26,871	2	.000***
Розкутість-напруженість	90,446	81,232	78,648	1,864	2	.394
Спокій-тривога	50,830	88,884	111,796	46,256	2	.000***
Стійкість нестійкість емоційного тону	50,179	87,679	113,722	49,107	2	.000***
Задоволеність-незадоволеність життям в цілому	53,259	88,411	109,769	39,172	2	.000***
Позитивний-негативний образ самого себе	53,304	88,259	109,880	39,198	2	.000***

Примітка: рівень достовірності: *** $p \leq 0,001$.

Психологічний профіль домінуючих станів (за однойменною методикою Л. Кулікова) досліджуваних адвокатів зі стажем роботи більше 10-ти років демонструє виражене активне ставлення до життєвих ситуацій, що проявляється в активному і оптимістичному ставленні до життєвих ситуацій, готовності до подолання перешкод та вірі в свої можливості; бадьорість як домінування позитивного емоційного фону, зацікавленість і очікування радісних подій в майбутньому; високий тонус у вирішенні і

переживанні ситуацій стресу, що дуже важливо для цих фахівців, адже це це гарною ознакою підвищеної готовності до роботи, в тому числі й тривалої; спокій як велика впевненість в своїх силах і можливостях, чим у інших людей; розвинутість загального емоційного тону, що проявляється у рівному емоційному тоні протікання психічних процесів та вмінні ефективної психічної саморегуляції, поведінки та діяльності; задоволеність життям в цілому як здатність брати на себе відповідальність і можливість робити правильний вибір; та врівноваженість і самокритичність в оцінці самих себе.

У цьому випадку знову отримуємо полярні результати щодо показників прояву синдрому професійного вигорання, а саме у такій його формі як психоемоційне виснаження, що на нашу думку, підштовхує на роздуми щодо врахування додаткових параметрів визначення стресостійкості адвокатів, до яких можна віднести тип їх поведінкової активності в стресових ситуаціях.

Результати використання непараметричного критерію Н Крускала-Уоллеса для опитувальника «Тип поведінкової активності» Л. Вассермана і Н. Гуменюк подано у табл. 3.8.

Таблиця 3.8

Результати обрахунку критерію Н Крускала-Уоллеса для показників поведінкової активності респондентів дослідження

Діагностичні показники	Адвокати (стаж до 2-ох років)	Адвокати (стаж від 2-ох до 10-ти років)	Адвокати (стаж більше 10-ти років)	Хі-квадрат	Ст. св.	Р-рівень значимості
Тип поведінкової активності	69,982	76,670	104,602	15,972	2	.000***

Примітка: рівень достовірності: *** $p \leq 0,001$.

Типологія поведінкової активності досліджуваних адвокатів демонструє прояв проміжного (перехідного) типу поведінкової активності (АБ) у адвокатів із стажем до 2-ох років роботи ($X_{сер}=411,7$) і адвокатів із стажем роботи від 2-ох до 10-ти років ($X_{сер}=423,7$). Їх загальною характеристикою поведінкової активності є активна і цілеспрямована діловитість, різнобічність

інтересів, вміння збалансовувати ділову активність, напружену роботу із зміною занять і вдало організованим відпочинком; їх мовна експресія є помірно вираженою; вони не схильні до домінування, але в певних ситуаціях і обставинах впевнено беруть на себе роль лідера; вони емоційно стабільні і передбачувані в поведінці; відносно стійкі до дії стресогенних факторів та вміють добре прилаштовуватися до різних видів діяльності.

У адвокатів із стажем роботи більше 10-ти років продіагностовано тенденцію до поведінкової активності типу (Б1) ($X_{сер}=465,5$), якому властива раціональність, обережність, неквапливість, загалом це особистість з помірною активністю, яка усе ретельно обдумує перед діями, визначає пріоритети і чіткі координати діяльності.

У підтвердження отриманих даних представляємо результати використання непараметричного критерію Н Крускала-Уоллеса для опитувальника вивчення міжособистісних відносин В. Шутца (табл. 3.9).

Таблиця 3.9

Результати обрахунку критерію Н Крускала-Уоллеса для показників міжособистісних відносин респондентів дослідження

Діагностичні показники	Адвокати (стаж до 2-ох років)	Адвокати (стаж від 2-ох до 10-ти років)	Адвокати (стаж більше 10-ти років)	Хі-квадрат	Ст. св.	Р-рівень значимості
Необхідна поведінка включення	75,268	95,348	79,750	5,646	2	.059
Виражена поведінка включення	79,473	98,116	72,519	8,636	2	.013*
Необхідна поведінка контролю	91,295	93,696	64,843	12,539	2	.002**
Виражена поведінка контролю	73,491	77,875	99,713	9,684	2	.008**
Необхідна поведінка афекту	84,652	94,643	70,750	7,133	2	.028*
Виражена поведінка афекту	84,518	86,786	79,037	0,772	2	.680

Примітка: рівень достовірності: * – $p \leq 0,05$; ** – $p \leq 0,01$.

Аналіз результатів цієї методики важливий тим, що дає змогу визначити рівень міжособистісних потреб адвоката, адже налагодження контакту з людьми сприяє вибудовуванню довірливих стосунків з ними, а отже й ефективності професійної діяльності. Цікавим виявився факт, що серед трьох чинників міжособистісної взаємодії (включення, контроль і афектація), в групі адвокатів із стажем роботи від 2-ох до 10-ти років зафіксовано їх комплексних прояв; в групі адвокатів із стажем роботи більше 10-ти років домінуючу позицію займає лише чинник контролю; в групі адвокатів із стажем до 2-ох років зазначені чинники виявили нижчий рівень прояву.

Деталізація психологічного змісту міжособистісної взаємодії в групі адвокатів із стажем роботи від 2-ох до 10-ти років демонструє його різноплановість, а саме: щодо їх включення як потреби створювати і підтримувати позитивні відносини з іншими людьми, на основі яких виникає взаємодія і співпраця, то воно розгортається в діапазоні тенденції знаходитися серед інших людей (Ie – виражена поведінка включення), від «індивіда до інших людей» (вони прагнуть приймати інших людей, підтримують їх інтерес до них і участь у спільній діяльності; прагнуть активно належати до різних соціальних груп і як найчастіше бувати серед людей); потреба контролю, яка передбачає спостереження за перебігом взаємодії, спілкування, знаходить вияв у діапазоні тенденції підкорення іншим під час спілкування (Cw – необхідна поведінка контролю), від «інших людей до індивіда» (вони прагнуть, щоб інші люди контролювали їх дії, впливали і говорили, що потрібно робити); потреба афектації, завдяки якій вдається створювати й утримувати позитивні відносини з людьми з акцентом на емоційну складову, проявляється у діапазоні тенденції бажання індивіда, щоб інші встановлювали відносини з ним (Aw – необхідна поведінка афекту) від «інших людей до індивіда» (вони прагнуть, щоб інші люди були більш емоційно близькими і ділилися з ними своїми інтимними почуттями).

У групі адвокатів із стажем роботи більше 10-ти років виражена потреба контролю, завдяки якій створюються і зберігаються позитивні відносини з

людьми з опорою на контроль і силу, знаходить вияв у діапазоні тенденції контролю відносин над іншими (Се – виражена поведінка контролю від «індивіда до інших людей» (вони контролюють інших людей і впливають на них; прагнуть керувати і приймати рішення).

Результати використання непараметричного критерію Н Крускала-Уоллеса для «Тест-опитувальника соціальної адаптивності» О. Саннікової і О. Кузнецової подано у табл. 3.10.

Таблиця 3.10

Результати обрахунку критерію Н Крускала-Уоллеса для показників соціальної адаптивності респондентів дослідження

Діагностичні показники	Адвокати (стаж до 2-ох років)	Адвокати (стаж від 2-ох до 10-ти років)	Адвокати (стаж більше 10-ти років)	Хі-квадрат	Ст. св.	Р-рівень значимості
Широта охоплення сигналів соціуму	90,813	52,196	108,380	39,725	2	.000***
Легкість розпізнавання ієрархічних сигналів соціуму	51,357	93,321	106,648	40,049	2	.000***
Точність орієнтації у соціальних очікуваннях	56,063	87,464	107,843	32,542	2	.000***
Стійкість емоційного переживання	44,652	118,027	87,981	66,187	2	.000***
Готовність змінюватися	99,545	96,732	53,139	32,150	2	.000***
Готовність здійснення конструктивних змін щодо подолання невдач	70,152	86,473	94,259	7,307	2	.026*
Готовність до досягнення цілей	76,339	77,902	96,731	6,124	2	.047*
Показник загальної задоволеності	84,063	58,607	108,731	30,043	2	.000***
Загальний показник соціальної адаптивності	50,071	94,670	106,583	42,599	2	.000***

Примітка: рівень достовірності: * – $p \leq 0,05$; ** – $p \leq 0,01$; *** $p \leq 0,001$.

Психологічний профіль соціальної адаптивності досліджуваних адвокатів показує високий рівень ($X_{сер}=29,0$) прояву у адвокатів із стажем роботи більше 10-ти років, який межує з високим показником їх загальної задоволеності ($X_{сер}=32,8$). Особливо виокремлюються такі показники як «широта охоплення сигналів соціуму», що дає змогу охарактеризувати цих фахівців як досить уважних і спостережливих, їм достатньо небагато часу для спілкування, щоб надати розгорнуту характеристику людині, їм подобається «бути в курсі усіх справ», а також вони можуть одночасно вирішувати питання з декількома людьми одночасно без збитків для справи; «легкість розпізнавання ієрархічних сигналів соціуму», коли у будь-якій бесіді ці фахівці завжди вловлюють головну суть, не відволікаючись на дрібниці, навіть у складних і несподіваних ситуаціях вони завжди знають чого хочуть та приймають правильні рішення, вони вміють «розкласти усе по поличкам», а також ніколи не діють під впливом спонтанних бажань; «точність орієнтації у соціальних очікуваннях», що визначає поведінку цих адвокатів, які вміють добре орієнтуватися у будь-якій ситуації, а саме йдеться про вміння передбачати розвиток подій, по зовнішньому вигляду здогадатися про думки іншої людини, адже вони добре відчують настрій та справжні наміри оточуючих; «готовність до здійснення конструктивних дій, спрямованих на подолання невдач», завдяки чому ці фахівці вважають себе впевненими і везучими, вони не бояться невдач, і тому ніколи не починають справу, якщо заздалегідь не впевнені у її успіху; «готовність до здійснення дій, спрямованих на досягнення цілей», що визначає їх особливість «запалюватися» новими ідеями, настроєність на подолання труднощів заради досягнення мети; у житті вони не слідують за обставинами, а створюють їх самі і при бажанні завжди можуть змінити ситуацію у бік її зручності;

У адвокатів із стажем роботи від 2-ох до 10-ти років зафіксовано так само як і у попередній групі високий рівень загальної адаптивності ($X_{сер}=28,5$) та високий показник загальної задоволеності ($X_{сер}=27,4$). Аналіз психологічного профілю соціальної адаптивності показав домінування такого

показника як «стійкість емоційного переживання», що дає змогу охарактеризувати цих адвокатів як фахівців, які вміють контролювати свої емоції і переживання, вони ніколи не діють під впливом настрою, що допомагає їм зберегти холонокровність і розсудливість.

У адвокатів із стажем роботи до 2-ох років рівень загальної адаптивності склав 26,2 бала та рівень загальної задоволеності 30,2 бала, що мало відрізняється від попередніх груп, але у психологічному профілі домінуючу позицію займає тільки такий показник соціальної адаптивності як «готовність змінюватися», зміст якого визначається такими характеристиками як схильність до пошуку нових, оригінальних варіантів вирішення будь-якої проблеми, інноваційність щодо змін обстановки і звичок, адже вони можуть легко змінити ставлення до обставин залежно від обставин, а різноманітні несподіванки не заважають їм продуктивно працювати, адже вони добре знають ціну помилкам, які колись допускали.

Отримані результати свідчать, що рангові показники діагностичних шкал відрізняються між собою, що демонструє диференціацію психологічних особливостей взаємозалежності професійної стійкості та копінг-стратегій поведінки адвокатів з різним стажем професійної діяльності. Статистично значущими ($p \leq 0,05$; $p \leq 0,01$; $p \leq 0,001$) виявились відмінності між переважною більшістю діагностичних критеріїв. Проте варто зауважити, що у визначенні професійної стійкості, яка релевантна копінг-стратегіям поведінки у комплексі особистісно-поведінкових характеристик адвокатів з різним стажем діяльності, не мають впливу такі психологічні характеристики як: професійна мотивація, сором'язливість, розкутість-напруженість (як можливий домінуючий стан особистості), необхідна поведінка включення, виражена поведінка афекту (як варіації стилю міжособистісних відносин) ($p \geq 0,10$). Ці характеристики не мають основоположного впливу, і тому в подальшому були виключені з аналізу.

Наступним етапом статистично-математичного аналізу даних стала процедура стандартизації (z-перетворення) (нормування) даних. Це

процедура приведення даних до певного стандарту, що дає можливість їх коректного порівняння та проведення деяких видів аналізів (факторного, кластерного тощо). Стандартизація – це перетворення одиниць виміру за кожною шкалою у стандартну z-шкалу, де нові значення безпосередньо виражені в одиницях стандартного відхилення від середнього за формулою:

$$Z_i = \frac{x_i - M_x}{\sigma_x}$$

де, x_i – змінна, що піддається стандартизації, M_x – її середнє арифметичне, σ_x – стандартне відхилення.

На підставі z-балів, які знаходяться у діапазоні від -3 Sig. до +3 Sig., ми унормували рівні вираження кожної шкали у діапазоні від -3 до 3, де розмірності від -3 до -1 відповідають низькому рівню вираження характеристики, показники від -1 до +1 відповідають середньому рівню, а показники від +1 до +3 відповідають високому рівню вираження характеристики.

Саме ці стандартизовані шкали були використані під час здійснення факторного аналізу, що став наступним кроком у визначенні професійної стійкості, яка релевантна копінг-стратегіям поведінки у комплексі особистісно-поведінкових характеристик адвокатів з різним стажем діяльності, шляхом мінімізації кількості змінних та концентрації інформації про поведінково-особистісні детермінанти копінг-поведінки у вигляді невеликого масиву характеристик. За допомогою процедури факторизації зменшується розмірність вихідного простору корелюючих між собою ознак та забезпечується більш економна їх репрезентація при мінімальних втратах вихідної діагностичної інформації. Результатом проведення факторного аналізу є перехід від множини вихідних змінних до меншої кількості нових змінних, що формують так звані фактори, які, водночас, інтерпретуються як передумови спільної мінливості масиву вихідних змінних. З його допомогою нами отримано факторну структуру особистісно-поведінкових детермінант,

що визначають специфіку прояву копінг-стратегій адвокатами з різним стажем професійної діяльності.

Факторизація матриці психологічних шкал (змінних) у розрізі особистісно-поведінкових характеристик, визначених за допомогою Н-критерій Крускала-Уоллеса, відбувалася за допомогою методу головних компонент (Principal Components) з наступним варімакс-обертанням (Varimax). Для визначення кількості факторів ми користувалися критерієм Кайзера – кількість факторів дорівнює кількості компонентів, власні значення яких більше одиниці. Правомірність застосування методу факторного аналізу до вибірки також перевірялась за критерієм Кайзера-Мейєра-Олкіна: значення кореляції між фактором та змінними, що входять в його структуру менше 0,4 не брались до уваги в аналізі та критерієм сферичності Барлетта ($p \leq 0,001$).

Насамперед, нами встановлено факторну структуру особистісно-поведінкових характеристик адвокатів зі стажем професійної діяльності до 2-ох років. Отож, правомірність застосування факторного аналізу до визначених показників було перевірено за допомогою критерію адекватності вибірки Кайзера-Мейєра-Олкіна (критерій КМО = 0,691), а також критерію сферичності Барлетта (приблизне значення $\chi^2=1844,928$; $df = 1275$; $p = 0,000$), що засвідчило доцільність та можливість використання заданого типу аналізу для обраних даних (табл. 3.1). Факторну структуру вимірюваних показників представлено у дод. В, табл. В.1.

Для правомірності подальшого аналізу отриманих даних є важливим накопичений відсоток дисперсії факторів, який визначає наскільки повно вдалося описати сукупність емпіричних даних за їх допомогою: чим вищий цей показник, тим більшу частину масиву вдалося факторизувати. Після варімакс-обертання матриця факторних навантажень виявилася доволі структурованою, з чітко вираженими дев'ятьма факторами, що описують майже 55 % дисперсії масиву емпіричних даних.

**Міра адекватності і критерій Бартлетта процедури факторного аналізу
щодо особистісно-поведінкових характеристик адвокатів
зі стажем професійної діяльності до 5 років**

Міра вибіркової адекватності Кайзера-Мейера-Олкіна		.691
Критерій сферичності Бартлетта	Приблиз. хи-квадрат	1844,928
	ст.св.	1275
	Знч.	.000

Виокремлення найбільш значущих факторів підтверджено відповідними високими показниками коефіцієнтів факторних навантажень. (табл. 3.12).

Таблиця 3.12

Власні значення виокремлених факторів

Фактори	Навантаження фактору після обертання		
	Всього (факторна вага)	Навантаження (у %)	Загальний показник навантаження (у %)
1	5,077	9,956	9,956
2	3,560	6,981	16,937
3	3,036	5,953	22,890
4	3,007	5,895	28,786
5	2,798	5,487	34,273
6	2,710	5,314	39,586
7	2,699	5,291	44,878
8	2,657	5,210	50,087
9	2,481	4,865	54,952

Отже, перейдемо до детальної змістової інтерпретації кожного з виділених факторів. **Перший** фактор «ригідність», який пояснює майже 10 % дисперсії, демонструє зміст вираженої ригідності (0,883), яка відображається у невмінні та небажанні змінювати звички і переконання, у

вираженій настороженості, і часто незрозумілій впертості, яка межує із фрустраційними переживаннями (0,840), що через слабкість емоційного тону робить фахівця недовірливим, розгубленим перед труднощами і беззахисним; із проявами агресивності (0,835) як важкості стримуватися і легкості розгніватися, аби залишити за собою останнє слово і бути авторитетом для оточуючих, та тривожності (0,646), яка проявляється в тому, що людина може дуже легко розпочати турбуватися про уявні неприємності, копатися у своїх недоліках і проявляти недовірливість до інших людей; їх відкритість (0,523) як бажання вибудовувати довірливо-відверту взаємодію з людьми при досить високому рівні самокритичності, межує із песимізмом і недовірою в успішне подолання перешкод (показники активно-пасивного ставлення до життєвих ситуацій (-0,509)), хоча ці фахівці інтенсивно працюють на емоційними зсувами у загальному самопочутті (-0,481), що проявляється у роботі над гарним настроєм, зняття роздратування, з подолання сумних думок та пасивності.

Другий фактор *«психоемоційна втома»* (приблизно 7 % дисперсії), інтегрував такі показники як: особистісне відчуження (0,698), що як симптом вигоряння проявляється у відсутності бажання входити в контакт з іншими людьми, і навіть розгляді питання зміни роботи, у підвищенні роздратування і нетерпимості в ситуаціях спілкування, що заважає розуміти почуття оточуючих, а отже часто переживати почуття некомпетентності у вирішенні професійних завдань; погіршення самопочуття, втома (0,624), що як виражена ознака професійної дезадаптації знаходить вияв у частому поганому самопочутті, недомаганні, пасивності, апатії; відсутність готовності змінюватися (-0,513), що відображає виражену схильність уникати нових ситуацій і проводити спокійне розмірене життя з опорою на власний досвід; у них відсутні зусилля щодо зміни ситуації і готовність до ризику (конфронтація (-0,475)); психоемоційне виснаження (0,474) як симптом вигоряння демонструє вичерпання емоційних і фізичних ресурсів, що виражається у проявах роздратування, напруженості, емоційній втомі і

спустошеності; в той же час вони проявляють комунікабельність (0,469), яка на професійному рівні підтримує їх соціальну активність і готовність бути включеним у процес спілкування; і хоча, цим досліджуванним потрібно докладати багато зусиль у досягненні реальних результатів практичної діяльності, загалом вони є зразком врівноваженості і витривалості (невротичність (-0,420)).

Третій фактор *«контроль соціальної взаємодії»*, що увібрав 5,95 % дисперсії ознак, найбільш тісно пов'язаний із такими показниками: точність орієнтації у соціальних очікуваннях (0,597) як ознака правильної оцінки особистістю вимог і очікувань соціального оточення в межах спільної взаємодії і здатності прогнозувати зміни станів і поведінки людей, проявляється в тому, що ці адвокати можуть швидко зорієнтуватися у будь-якій новій ситуації, а також вибудувати прогнози щодо поведінки інших людей; стійкість емоційного переживання (0,595), завдяки якій ці фахівці вміють зберігати адекватність і ефективність психічної саморегуляції, поведінки і діяльності, а саме, вони вміють стримувати свою досаду і гнів, за будь-яких не втрачають самовладання, терплячі, витривалі і витримані; особливості соціальної взаємодії (0,550), який відображає адаптивні ознаки загальної зацікавленості, вміння працювати в колективі за рахунок сформованого рівного і спокійного характеру, вміння спілкуватися з незнайомими людьми, безконфліктності і доброзичливості; виражена поведінка контролю (0,530), яка проявляється у прагненні цих адвокатів надавати сильний вплив на діяльність інших людей, керувати ходом подій, визначати траєкторію дій інших людей та загалом займати роль лідера у діяльності інших людей.

Наступний, **четвертий** фактор *«раціоналізація поведінки»* (5,89 % дисперсії), найтісніше пов'язаний з такими характеристиками як переживання задоволення від своєї роботи, активна організація професійного і позапрофесійного простору та реалізація у ньому (активність-продуктивність діяльності (0,710)); ці адвокати переконані, що працюють з цікавими і

достойними людьми, тому поважають їх почуття і думки, їм цікаво зустрічатися, розмовляти і працювати з людьми різних світоглядів, вони позбавлені конфліктних тенденцій при взаємодії з людьми різних статусів (прийняття цінностей інших (0,610)), їх здатність до самопізнання (0,565) підтверджує розвинутість адекватної самооцінки як вміння розрізняти свої власні слабкості і сильні якості, які допомагають в роботі; розмірено розподіляти роботу в реальний час та раціонально визначати першопочаткові завдання в роботі, що допомагає прийняти однозначну позицію у спірних питаннях; широта інтересів (0,540) підтверджує їх правильний вибір професії, адже вони вміють розподіляти інтереси роботи і відпочинку (розваги, хобі, творчість тощо), у взаємодії з колегами і клієнтами проявляють зацікавленість і готовність створити довірливі відносини; їх виражене бажання діяти проявляється у бадьорому настрої та перевазі позитивного емоційного фону, що допомагає у всьому бути найкращим і першим (навіть важкі завдання піднімають їм настрій) та дивитися з надією у майбутнє (бадьорість-смуток (0,529)).

П'ятий фактор «уникнення» (5,48 % дисперсії) найсильніший зв'язок демонструє із такими показниками: втеча-уникнення (0,694) як копінг-стратегія визначає основні тенденції поведінки уникнення проблеми, що проявляється в тому, що людині легше надіятися на щось, ніж діяти, вона прагне щось змінити в собі, навіть подвоює зусилля, щоб все налагодити, і якщо мрія про те, щоб усе швидше закінчилося не збувається, вдається до крайніх форм покращення свого самопочуття їжею, випивкою, курінням; на фоні бажання, щоб інші люди були емоційно наближені і готові ділитися своїми інтимними почуттями, помітним є обережність у виборі осіб для встановлення близьких емоційних відносин (необхідна поведінка афекту (-0,531)); їх стабільність емоційного стану і вміння володіти собою блокує почуття недовіри до себе і власних почуттів і визначає їх зосередженість і впевненість (емоційна лабільність (-0,520)); готовність здійснення конструктивних дій, спрямованих на подолання невдач (-0,502) характеризує

схильність людини при виникненні труднощів, пов'язаних із змінами життєвих обставин, проявляти пасивність в організації власних дій, і навіть бездіяльність; дистанціювання (0,462) як копінг-стратегія віддалення від ситуації та зменшення її значимості часто проявляється в спробах забути чи то обійти перешкоди та змиритися із ситуацією.

Шостий фактор *«соціальна зрілість»* (5,31 % дисперсії ознак) найбільшою мірою розкриває властиві адвокатам цієї досліджуваної групи ознаки готовності до здійснення дій, спрямованих на досягнення цілей (0,570), що виражається у їх здатності ефективно і продуктивно діяти та досягати поставлені завдання і цілі, вони цілеспрямовані, організовані, із розвиненим самоконтролем і реалістичністю домагань; така копінг-стратегія як пошук соціальної підтримки (0,560) визначає їх прагнення бути соціально корисним, робити добро, навіть якщо воно дорого обходиться, безкорисливо допомагати усім людям та постійно приходити на допомогу; а копінг-стратегія прийняття відповідальності (0,519) актуалізує умови для визнання своєї ролі у вирішенні різноманітних проблем, за рахунок сформованих навичок соціальної перцепції для розпізнавання маніпуляцій і тиску; копінг-стратегія самоконтролю (0,481) свідчить про високий рівень захищеності щодо впливу стрес-факторів професійної ситуацій та наявність таких якостей як емоційна стійкість, оптимістичність, активність і адаптаційна мобільність; гнучкість поведінки (0,459) як показник переживання організаційного стресу визначає вміння цих адвокатів створювати теплі і довірливі відносини з іншими, вміння дивитися на світ очима інших, любити людей і, як наслідок знаходити з ними контакт.

Сьомий фактор, що увібрав 5,29 % дисперсії ознак, інтерпретується як *«соціально-психологічна відчуженість»* за рахунок показників вираженої поведінки включення (-0,703), соматовегетативних порушень (0,573) та типу поведінкової активності (-0,482), які в комплексі характеризують досліджуваних адвокатів як таких, що прагнуть уникнення взаємодії з іншими, адже вони почувають себе некомфортно серед інших людей, їх

порушена соматовегетатика, що проявляється в сонливості, постійній напруженості зорових і слухових органів, в порушенні дихальної і серцевої систем і кішечно-шлункового тракту, суттєво впливає на й на їх тип поведінкової активності, який тяжіє до типу А в ознаках постійної напруженості душевних і фізичних сил у боротьбі за успіх, втраченої здатності до тривалої і стійкої концентрації уваги, імпульсивною нестриманістю в спілкуванні і легкою фрустрованістю зовнішніми обставинами і життєвими труднощами, тобто загалом вони ведуть стресовий спосіб життя.

Восьмий фактор *«реактивна агресивність»* (5,21 % дисперсії) узагальнює характеристики реактивної агресивності (0,734), що характеризується агресивним ставленням до соціального оточення та вираженим прагненням до домінування; депресивності (0,641) в ознаках нездорової самокритики, почуття провини, апатії, надмірної обмеженості від багатьох позитивних моментів життя; зниження загальної активності (0,530) як пасивного ставлення до життєвих ситуацій, вираженого песимізму, зневіри у власні сили і подолання перешкод; їх низький тонус активності (0,496) супроводжується втомлюваністю, незібраністю, інертністю, і як результат низькою працездатністю і в'ялістю; зменшений ресурс витрачання енергії відображається й на загальному рівні задоволеності життям (задоволеність-незадоволеність життям в цілому (-0,453)), тобто власним процесом самореалізації за рахунок відсутності відчуття внутрішньої опори впевненості в майбутньому; виражений індивідуалізм не сприймає контролю над собою у міжособистісній взаємодії (необхідна поведінка контролю (-0,403)).

Дев'ятий фактор *«емоційна визначеність»* (4,86 % дисперсії) оформлений однойменним показником стійкості емоційного тону (0,717), що як психічний стан, супроводжується спокійним протіканням емоційних процесів та адекватністю психічної саморегуляції, поведінки і діяльності; копінг-стратегія позитивної переоцінки (0,466), визначається значним

зусиллям цих фахівців щодо створення ними позитивного значення фокусування на їх персоні, адже вони прагнуть різнобічно і творчо виразити себе, їм постійно хочеться змінюватися у кращу сторону, їх досвід є дуже цінним для них, і тому вони вважають, що потрібно ним обов'язково ділитися з іншими; виражений позитивний образ самого себе (0,454) демонструє критичність самооцінювання і адекватний рівень самооцінки цих фахівців, адже вони не помічають власних недоліків і увесь спектр емоційних переживань локалізують в позитивному емоційному ставленні до себе; зафіксована екстравертованість (0,432), ще раз підтверджує характеристики цих адвокатів, як постійно прагнучих до діяльності, пов'язаної з розумовим напруженням і удосконаленням та вираженою потребою в пізнанні, їх альтруїстично-комунікативні здібності сповнені врівноваженості та витривалості.

Наступний етап дослідження передбачав пошук факторної структури особистісно-поведінкових характеристик адвокатів зі стажем професійної діяльності від 2-ох до 10-ти років. Факторну структуру вимірюваних показників представлено у дод. Д, табл. Д.1.

Правомірність застосування факторного аналізу до визначених показників було перевірено за допомогою критерію адекватності вибірки Кайзера-Мейера-Олкіна (критерій КМО = 0,537), а також критерію сферичності Барлетта (приблизне значення $\chi^2=2331,581$; $df = 1378$; $p = 0,000$), що засвідчило доцільність та можливість використання заданого типу аналізу для обраних даних (табл. 3.13).

Нагадаємо, що для аналізу отриманих даних важливим є накопичений відсоток дисперсії факторів, який визначає наскільки повно вдалося описати сукупність емпіричних даних за їх допомогою: чим вищий цей показник, тим більшу частину масиву вдалося факторизувати. Після варімакс-обертання матриця факторних навантажень виявилася доволі структурованою, з чітко вираженими дев'ятьма факторами, що описують 60 % дисперсії масиву емпіричних даних.

Таблиця 3.13

**Міра адекватності і критерій Бартлетта процедури факторного аналізу
щодо особистісно-поведінкових характеристик адвокатів
зі стажем професійної діяльності від 2-ох до 10-ти років**

Міра вибіркової адекватності Кайзера-Мейєра-Олкіна		.537
Критерій сферичності Бартлетта	2331,581	1844,928
	1378	1275
	.000	.000

Виділення найбільш значущих факторів підтверджено відповідними високими показниками коефіцієнтів факторних навантажень (табл. 3.14).

Таблиця 3.14

Власні значення виокремлених факторів

Фактори	Навантаження фактору після обертання		
	Всього (факторна вага)	Навантаження (у %)	Загальний показник навантаження (у %)
1	6,206	11,709	11,709
2	4,049	7,639	19,348
3	3,331	6,285	25,633
4	3,305	6,236	31,869
5	2,922	5,513	37,382
6	2,719	5,129	42,511
7	2,713	5,118	47,629
8	2,526	4,766	52,395
9	2,483	4,684	57,079

Перший фактор, який увібрав 11,7 % дисперсії ознак, інтерпретується як «емоційно-поведінковий Я-образ» і в комплексі особистісно-поведінкових показників досліджуваних адвокатів визначається однойменним показником (0,934), який за психологічним змістом визначає повне прийняття себе, і відповідно визначає позитивний емоційний настрій і стан людини;

переживання задоволеності життям в цілому (0,913), не допускає в їх сферу свідомості депресивних і невротичних переживань з приводу різноманітних життєвих і професійних ситуацій, адже вони енергійні і активні у життєвому і професійному просторі, що підтверджується вираженими показниками стійкості емоційного тону (0,865), який супроводжується спокійним протіканням емоційних процесів та легкістю переживання емоційного збудження; підвищений бадьорий стан (бадьорість-смуток (0,855)) характеризує їх активними, ініціативними та позитивними у вирішенні різноманітних питань, вони сповнені надією на найкраще і завжди дивляться у майбутнє з впевненістю, яка блокує переживання немотивованої тривоги та інтенсивність негативних емоцій (спокій-тривога (0,853)); їх оптимістичність, рішучість, самостійність, вміння швидко приймати рішення підтверджена показниками активного ставлення до життєвої ситуації (0,812), а високий тонус психічного стану (0,627), урєальнює високу активність, внутрішню зібраність і готовність до виснажливої роботи; висока соціальна адаптивність в межах широти охоплення сигналів соціуму (0,475) є підтвердженням, що адвокати цієї групи є досить спостережливими, уважними щодо визначення найменших нюансів поведінки інших людей та досить поінформованими, що робить їх цікавими співрозмовниками.

Другий фактор «широта інтересів» (7,63 % дисперсії ознак) оформлений комплексом показників, які визначають чутливість до організаційного стресу та найтісніше пов'язаний із такими характеристиками як: широта інтересів (0,826), що як показник переживання організаційного стресу, демонструє високу толерантність та «іmunний тип» професійної поведінки в ознаках вмілої та різнобічної організації життєвого і професійного простору, розвинутого світогляду і вміння налагоджувати теплі і довірливі відносини з іншими людьми; гнучкість поведінки (0,815) як розвинутому вмінні швидко орієнтуватися в різноманітних складних ситуаціях і приймати адекватні рішення з проблемних питань; активність і продуктивність діяльності (0,768) підкріплена високою працездатністю і

витривалістю, адже робота як процес досягнення позитивного результату, приносить їм велике задоволення; здатність до самопізнання (0,712), що виражається в тому, що у роботі, вони можуть покладати на себе багато обов'язків, раціонально визначаючи пріоритетні задачі, а також чітко визначають для себе шлях вирішення спірних питань.

Третій фактор «*позитивна переоцінка ситуації*» (6,28 % дисперсії ознак) об'єднав характеристики копінг-стратегій поведінки досліджуваних адвокатів, які за психологічним змістом належать як до активних так і пасивних форм, а саме виокремлено: позитивну переоцінку (0,797) як стратегію створення позитивного значення власної особистості та її статусу у професійному вимірі; планування рішення проблем (0,660) як стратегію постійної аналітичної роботи над зміною ситуації, що визначається надмірною скрупульозністю планування дій із урахуванням помилок в минулому і пошуком нових форм досягнення очікуваного результату; самоконтроль (0,634), логіка функціонування якого локалізується в емоційній регуляції почуттів і емоцій; втеча-уникнення (0,616) як копінг-стратегія поведінки спрямована на свідоме блокування і відхід від проблем, які важко піддаються вирішенню. Також у цьому факторі об'єднано комплекс ознак вираженої професійної адаптації досліджуваних адвокатів, а саме показники погіршення самопочуття, втома (-0,456), соматовегетативні порушення (-0,450), зниження мотивації до діяльності (-0,432), які у сукупній єдності характеризують цих фахівців як працездатних і витривалих у професійному функціонуванні, врівноважених, емоційно стійких, не схильних до афектів і звинувачення оточуючих, впевнених в собі і вмотивованих до професійної реалізації.

Наповнення **четвертого** фактору однозначно визначає його як «*когнітивна складність оцінки соціальної ситуації*» (6,23 % дисперсії ознак), адже до його складу увійшли: полярний показник легкості розпізнавання ієрархічних сигналів соціуму (-0,636), який визначає схильність адвоката оцінювати будь-яку ситуацію як невизначену, неструктуровану, що заважає

йому ідентифікувати сигнали ситуації і призводить до незрозуміння її значення і смислу; невизначеність і розгубленість, які заважають реальній оцінці ситуації і обставинам, підкріплені показниками фрустрації (0,626); відсутність точності орієнтації у соціальних очікуваннях (-0,604) характеризується недоліком чутливості особистості щодо соціальних експектацій, відсутністю соціальної інтуїції та незрозумінням соціального контексту ситуації, що дуже важливим є у роботі адвоката, адже він повинен вмійти чітко прогнозувати свою взаємодію з оточенням відповідно до соціальних норм; в той же час розвинуте прийняття цінностей інших (0,548), робить їх комунікативну взаємодію з іншими людьми виваженою і доброзичливою, яка вимірюється їх товариськістю і вмінням встановлювати тривалі і доброзичливі стосунки; їх тип поведінкової активності (0,509) належить до перехідного типу АБ, якому властива впевненість, емоційна стабільність і передбачуваність в поведінці, відносна стійкість до дії стресогенних факторів, висока пристосованість до різних видів діяльності, що підтверджується показниками стійкості емоційного переживання (0,449).

П'ятий фактор *«невротичність»* (5,51 % дисперсії ознак) складає особистісний симптомокомплекс невротичних порушень астенічного типу (0,722), які знаходять прояв у частих змінах настрою, підвищеній збудливості, дратівливості, недостатній саморегуляції, що фактично підтверджено показниками закритості від соціального оточення і небажання налагоджувати контакти з людьми (відкритість (-0,685)), та показниками роздратованості (0,511), що засвідчує емоційну нестабільність, тривожність і високу сензитивність з приводу неможливості подолання труднощів; провідними факторами міжособистісної активності є необхідна поведінка афекту (0,560), що проявляється у прагненні, щоб інші люди були більш емоційно близькими та інтимно відвертими, і тому дуже хвилюються в ситуації холодності і нещирості з боку інших людей; також вони не прагнуть контролювати інших людей і впливати на них, адже керувати і приймати рішення для них дуже складно (виражена поведінка контролю (-0,440)).

До **шостого** фактору «*дифузія емоційних процесів*» (5,12 % дисперсії ознак) увійшли: особливості окремих емоційних процесів (0,601), що як показник професійної дезадаптації характеризує слабку зосередженість, яка проявляється у частому відволіканні на сторонні думки від роботи, постійному нагадуванні самому собі працювати уважніше та забуванні оперативного матеріалу, що загалом «розмиває» повноцінне професійне функціонування фахівця та сприяє зниженню загальної активності (0,463), а отже працювати з великим зусиллям і напруженістю, та постійним відчуттям, що потрібно зібратися із силами; такий формат напруженої роботи часто викликає агресивність (0,482) у різноманітних проявах емоційної нестійкості, неврівноваженості, схильності до афектів та звинувачення оточуючих; і спонтанна агресивність (0,459), що як ознака психопатизації інтротенсивного типу проявляється у різкій зміні настрою та зниженні емпатії і толерантності; цим можна пояснити й прояв такої копінг-стратегії у цих адвокатів як конфронтація (0,432), яка визначається агресивними зусиллями із зміни ситуації; у сфері міжособистісної активності цих адвокатів домінує вираження потреби бути вільним від відповідальності і прийняття рішення (необхідна поведінка контролю (-0,460)); тому така копінг-стратегія як прийняття відповідальності (-0,582) не віднайшла свого підтвердження.

Сьомий фактор «*готовність до змін*», який увібрав 5,11 % дисперсії ознак оформлений такими характеристиками як готовність змінюватися (0,539), яка визначає потребу досліджуваних адвокатів у змінах і адаптації, отримання нового досвіду, і на цій основі розвиватися та удосконалюватися; їх вміння переживати зміни в житті, позитивно ставитися до інноваційних форм діяльності, а також в ситуації складних умов віднаходити нові варіанти вирішення проблеми чи то змінювати ставлення до неї, блокує прояви тривожності (-0,591), реактивної агресивності (-0,570) та порушення циклу сон-активність (-0,470).

Восьмий фактор «*депресивність*» (4,76 % дисперсії ознак), оформлений однойменним показником депресивності (0,661), який

характеризується наявністю відчуття пригніченості, смутку, туги, песимістичними настановами, різкою зміною та погіршенням настрою, зниженням активності, станом неспокою та тривожності, втратою інтересу, відсутністю здатності відчувати задоволення, втомлюваністю; їх комунікабельність (-0,648) як властивість особистості встановлення контакту і товариськість є слабо вираженою, яка переважно супроводжується слабкою вродженою енергією і ригідними емоціями (ригідність (0,541)), зафіксовані у теперішньому, на своїх власних емоційних переживаннях, пов'язаних з рівнем виконання, на причинах можливих або реальних невдач.

Дев'ятий фактор «пошук соціальної підтримки» (4,68 % дисперсії ознак), інтегрував психологічну палітру особистісних якостей досліджуваних адвокатів, де локалізоване їх прагнення бути соціально корисним, робити добро, навіть якщо воно дорого обходиться, безкорисливо допомагати усім людям та постійно приходити на допомогу (пошук соціальної підтримки (0,756)); виражена екстравертованість як орієнтація поведінки на зовнішній світ (екстра-інтровертованість (0,440)), визначає ініціативність, відкритість цих адвокатів до отримання нових знань і досвіду; тому при переживанні стресових ситуацій, вони не віддаляються від проблемної ситуації, і не зменшують її значимості, а завжди проявляють раціональну готовність її вирішення (дистанціювання (-0,484)).

Наступний етап дослідження передбачав пошук факторної структури особистісно-поведінкових характеристик адвокатів зі стажем професійної діяльності більше 10-ти років.

Правомірність застосування факторного аналізу до визначених показників було перевірено за допомогою критерію адекватності вибірки Кайзера-Мейера-Олкіна (критерій КМО = 0,587), а також критерію сферичності Барлетта (приблизне значення $\chi^2=1741,047$; $df = 1176$; $p = 0,000$), що засвідчило доцільність та можливість використання заданого типу аналізу для обраних даних (табл. 3.15). Факторну структуру вимірюваних показників представлено у дод. Е, табл. Е.1.

Таблиця 3.15

**Міра адекватності і критерій Бартлетта процедури факторного аналізу
щодо особистісно-поведінкових характеристик адвокатів
зі стажем професійної діяльності більше 10-ти років**

Міра вибіркової адекватності Кайзера-Мейера-Олкіна		.587
Критерій сферичності Бартлетта	Приблиз. хи-квадрат	1741,047
	ст.св.	1176
	Знч.	.000

Після варімакс-обертання матриця факторних навантажень виявилася доволі структурованою, з чітко вираженими дев'ятьма факторами, що описують 56 % дисперсії масиву емпіричних даних. Виокремлення найбільш значущих факторів підтверджено відповідними високими показниками коефіцієнтів факторних навантажень (табл. 3.16).

Таблиця 3.16

Власні значення виокремлених факторів

Фактори	Навантаження фактору після обертання		
	Всього (факторна вага)	Навантаження (у %)	Загальний показник навантаження (у %)
1	5,823	11,883	11,883
2	3,219	6,569	18,452
3	3,212	6,556	25,008
4	2,746	5,603	30,611
5	2,663	5,434	36,046
6	2,637	5,382	41,428
7	2,584	5,274	46,702
8	2,493	5,088	51,790
9	2,398	4,894	56,684

Аналізуючи факторну структуру помічаємо, що **перший** фактор (11,8 % дисперсії ознак) формується з таких діагностичних ознак: позитивний-негативний образ самого себе (0,904), задоволеність-

незадоволеність життям в цілому (0,879), спокій-тривога (0,840), стійкість-нестійкість емоційного тону (0,828), бадьорість-смуток (0,771), тонуc низький-високий (0,685), активне-пасивне ставлення до життєвої ситуації (0,620), соматовегетативні порушення (-0,502), широта охоплення сигналів соціуму (0,458). Психологічний профіль досліджуваних адвокатів визначається позитивним образом самого себе, що демонструє критичність самооцінювання і адекватний рівень самооцінки; внутрішні аспекти переживань цих адвокатів визначаються почуттям задоволеності життям, готовністю брати на себе відповідальність і можливість робити свій вибір; превалюючі стани є своєрідним відображенням вираженого активного, оптимістичного ставлення до життєвих ситуацій та віри у власні можливості; їх підвищений бадьорий настрій знаходить вияв у загальній позитивній і радісній поведінці; вони є носіями емоційної стійкості, адекватної і ефективної психічної саморегуляції поведінки і діяльності; і як результат вони виявляють загальну задоволеність від життя, готовність за будь-яких умов взяти на себе відповідальність у прийнятті життєвих рішень; як результат, у них є відсутніми соматовегетативні порушення, які визначають рівень високої професійної адаптації; їх широта охоплення сигналів соціуму забезпечує адекватне уявлення про соціальну ситуацію, адже вони добре помічають її сигнали і можуть обрати адекватний рівень поведінки у ній. Аналіз змістового наповнення визначених шкал та приналежність їх більшості до однієї методики дає нам змогу узагальнити їх у назві фактору *«позитивний образ Я»*.

Другий фактор *«конструктивність соціальної взаємодії»* (6,56 % дисперсії ознак) об'єднав такі показники як: особливості соціальної взаємодії (0,745), що як ознака професійної адаптації визначає конструктивну межу соціальної взаємодії цих адвокатів, що виражається у загальному позитивному налаштуванні на взаємодію з іншими людьми; їх комунікативні здібності сприяють налаштуванню на групову взаємодію у досягненні цілей, а комплекс моральних цінностей і установок зумовлює їх особистісну

спрямованість на доброчесність і порядність у взаємодії з іншими людьми, а відповідно характеризує їх як толерантних, емпатійних і довірливих співрозмовників; виражена поведінка контролю (0,623) сприяє створенню і збереженню почуття взаємної поваги на основі компетентності і відповідальності цих фахівців, для яких поведінка контролю відноситься до процесу прийняття рішення, демонстрації сили, впливу і авторитету; розвинуте прийняття цінностей інших (0,622) дає змогу охарактеризувати цих адвокатів як зацікавлених осіб у роботі з людьми, а саме у повазі їх світогляду, почуттів і думок, що блокує прояви конфліктності і реактивної агресивності (-0,511).

До **третього** фактору *«порушення орієнтації в соціальних очікуваннях»* (6,55 % дисперсії ознак) увійшли: точність орієнтації у соціальних очікуваннях (-0,719), погіршення самопочуття, втома (0,609), легкість розпізнавання ієрархічних сигналів соціуму (-0,597), готовність змінюватися (0,558), готовність до досягнення цілей (-0,546), необхідна поведінка афекту (0,494), тип поведінкової активності (-0,445), широта інтересів (0,420). Аналіз психологічного змісту зазначених показників дає змогу виокремити комплекс особистісно-поведінкових характеристик адвокатів, які стосуються їх соціальної адаптованості, а саме поміченим є порушення точності у розпізнаванні сигналів щодо очікування і уявлень оточуючих про взаємодію і спілкування, що відображається у порушенні прогнозування взаємодії з ними; важкість розпізнавання та ієрархізації сигналів соціуму призводить до невизначеності, розгубленості, втрати реальної оцінки обставин, що проявляється у частому відволіканні від головних питань, розгубленості при зіткненні в різноманітними проблемами та діям під впливом ситуативних бажань; відсутність готовності до досягнення цілей проявляється у пасивності, втраті цільових установок і зниженню рівня досягнень, що супроводжуються хаотичністю і неорганізованістю; в той же час ці фахівці готові до змін, а саме, вони готові до набуття нового досвіду, який спричинює їх особистісний ріст і професійний саморозвиток, про що

засвідчують показники вираженої широти інтересів; щодо показників професійної адаптації, то помітним є погіршене самопочуття і втомлюваність; поле міжособистісної взаємодії визначається потребою необхідної поведінки афекту, коли фахівець потребує і вимагає емоційної близькості з іншими людьми.

Четвертий фактор «*депресивність*» (5,60 % дисперсії ознак) інтегрував у своєму складі характеристики депресивності (0,615) в усій палітрі пониженого настрою, самозвинувачення, апатії, негативного ставлення до себе та інших й песимістичності цих фахівців; невираженої поведінки включення (-0,564), яка проявляється в небажанні приймати інших людей та підтримувати їх інтерес до взаємодії, тобто в цьому випадку людина прагне бути не поміченою, що часто призводить до проявів спонтанної агресивності на рівні психопатизації інтротенсивного типу (0,538) та проявів тривожності (0,501); як результат з'являються дезадаптаційні ознаки професійної діяльності у порушеннях циклу сон-активність (0,492) та емоційних зсувах (0,426), що проявляється у частих змінах настрою у бік роздратування або суму, пасивності, апатії, а це впливає на цикл засинання і неспанья, що по колу посилює втому і роздратування.

П'ятий фактор «*комунікабельність*» (5,43 % дисперсії ознак) увібрав показники комунікабельності (0,682), що демонструє виражену потребу в спілкуванні з іншими людьми та досягнення із їх боку довіри; такі ознаки відкритості й доброзичливості підкріплені проявом такої проактивної форми копінг-стратегії як «пошук соціальної підтримки» (0,613), спрямованої на реалізацію прагнення бути соціально корисним за будь-яких умов; у адвокатів цієї групи виявилися заблоковані роздратованість (-0,510), яка призводить до виникнення нервово-психічних зривів, та фрустрація (-0,471), що є небезпечною ознакою переживання стану безвиході, самозвинувачення, й розгубленості.

Психологічний профіль **шостого** фактору «*невротичність*» (5,38 % дисперсії ознак) складає особистісний симптомокомплекс невротичних

порушень астенічного типу (.700), які проявляються в частих змінах настрою, та підвищеній збудливості, які фактично підтверджено показниками закритого ставлення до оточуючого світу з вираженим небажанням довірливо-відвертої взаємодії з оточуючими людьми (відкритість (-0,655)); адвокати цієї групи у міжособистісній взаємодії тяжіють до того, щоб їх контролювали і впливали інші люди (необхідна поведінка контролю (-0,554)).

Сьомий фактор «*особистісне відчуження*» (5,37 % дисперсії ознак) має найбільшу факторну вагу за показниками особистісного відчуження (0,761), що як синдром емоційного вигорання характеризується у бажанні скорочення контактів з іншими людьми, підвищенні нестерпності до інших людей в ситуації спілкування, негативізмом і скепсисом у взаєминах; відсутність врівноваженості (-0,552) підтверджує нестійкість у керуванні емоціями й низький рівень розвитку почуття самоповаги; натомість зафіксовані адаптаційні прояви у функціонуванні окремих емоційних процесів (-0,532) та гнучкість поведінки (0,433) експлікують інтернальну повільність і розмірковуваність цих адвокатів як виражених ознак впевненості і самодостатності.

Восьмий фактор «*дистанціювання*» (5,08 % дисперсії ознак) об'єднав дві копінг-стратегії боротьби зі стресом, а саме: дистанціювання (0,886) та позитивна переоцінка (0,823), які за психологічним змістом наповнюють поведінку досліджуваних адвокатів, з одного боку, як фахівців, які вміють докладати зусиль побачити щось позитивне в проблемній ситуації, відволіктися від неї і, навіть якщо потрібно й забути, для них важливо, щоб інші не знали як можуть складатися справи; а з другого боку, – у них розвинута система позитивної переоцінки, завдяки якій, вони на основі здобутого досвіду, легко піддаються змінам в кращу сторону, проявляючи креативні варіанти вирішення проблем, не занурюючись в емоційні переживання, вони успішно фокусуються на рості і авторитеті власної особи.

Дев'ятий фактор – «*емоційна лабільність*» (4,89 % дисперсії ознак). має найсильніший зв'язок із такими психологічними характеристиками як:

емоційна лабільність (0,606), психоемоційне виснаження (0,600), агресивність (0,572), прийняття відповідальності (0,459), ригідність (-0,455), які в комплексі є специфічною ознакою професійного вигорання. Так емоційна лабільність переважно пов'язана із появою час від часу почуття недовіри до власних почуттів, загальної стурбованості й клопотаності, які зазвичай призводять до вичерпання емоційних, фізичних і моральних ресурсів фахівця; їх агресивне ставлення до соціального оточення та виражене прагнення до домінування зумовлені бажанням досягти естетики професійної справи, де головну позицію займає особистість адвоката, що визначає свою роль у вирішенні проблемних питань.

Загалом, у факторних структурах вимірюваних показників можна виокремити суттєві відмінності залежно від їх приналежності до досліджуваних груп, диференційованих за стажем професійної діяльності (табл. 3.17).

Таблиця 3.17

Динаміка змін у факторній структурі особистісно-поведінкових характеристик адвокатів залежно від стажу діяльності

Фактор	Адвокати зі стажем до 2-ох років	Адвокати зі стажем від 2-ох до 10-ти років	Адвокати зі стажем більше 10-ти років
1	<ul style="list-style-type: none"> - ригідність (0,883); - фрустрація (0,840); - агресивність (0,835); - тривожність (0,646); - відкритість (0,523); - пасивне ставлення до життєвих ситуацій (-0,509) - емоційні зсуви (-0,481); 	<ul style="list-style-type: none"> - позитивний образ самого себе (0,934); - задоволеність життям в цілому (0,913); - стійкість емоційного тону (0,865); - бадьорість (0,855); - спокій (0,853); - активне ставлення до життєвих ситуацій (0,812); - високий тонус (0,627); - широта охоплення 	<ul style="list-style-type: none"> - позитивний образ самого себе (0,904); - задоволеність життям в цілому (0,879); - спокій (0,840); - стійкість емоційного тону (0,828); - бадьорість (0,771); - високий тонус (0,685); - активне ставлення до життєвої ситуації (0,620); - соматовегетативні

		сигналів соціуму (0,475);	порушення (-0,502); - широта охоплення сигналів соціуму (0,458);
2	- особистісне відчуження (0,698); - погіршення самопочуття, втома (0,624); - готовність змінюватися (-0,513); - конфронтація (-0,475); - психоемоційне виснаження (0,474); - комунікабельність (0,469); - невротичність (-0,420);	- широта інтересів (0,826); - гнучкість поведінки (0,815); - активність і продуктивність діяльності (0,768); - здатність до самопізнання (0,712);	- особливості соціальної взаємодії (0,745); - виражена поведінка контролю (0,623); - прийняття цінностей інших (0,622); - реактивна агресивність (-0,511);
3	- точність орієнтації у соціальних очікуванні (0,597); - стійкість емоційного переживання (0,595); - особливості соціальної взаємодії (0,550); - виражена поведінка контролю (0,530);	- позитивна переоцінка (0,797); - планування рішення проблем (0,660); - самоконтроль (0,634); - уникнення (0,616); - погіршення самопочуття, втома (-0,456); -соматовегетативні порушення (-0,450); -зниження мотивації до діяльності (-0,432);	- точність орієнтації в соціальних очікуванні (-0,719); - погіршення самопочуття, втома (0,609); - легкість розпізнавання ієрархічних сигналів соціуму (-0,597); - готовність змінюватися (0,558); - готовність до досягнення цілей (-0,546); - необхідна поведінка афекту (0,494); - тип поведінкової активності (-0,445); - широта інтересів (0,420);
4	- активність і продуктивність діяльності (0,710); - прийняття цінностей інших (0,610);	- легкість розпізнавання ієрархічних сигналів соціуму (-0,636); - фрустрація (0,626);	- депресивність (0,615); - виражена поведінка включення (-0,564); - спонтанна

	<ul style="list-style-type: none"> - здатність до самопізнання (0,565); - широта інтересів (0,540); - бадьорість (0,529); 	<ul style="list-style-type: none"> - точність орієнтації у соціальних очікуваннях (-0,604); - прийняття цінностей інших (0,548); - тип поведінкової активності (0,509); - стійкість емоційних переживань (0,449); 	<ul style="list-style-type: none"> агресивність (0,538); - тривожність (0,501); - порушення циклу «сон-активність» (0,492); - емоційні зсуви (0,426);
5	<ul style="list-style-type: none"> - уникнення (0,694); - необхідна поведінка афекту (-0,531); - емоційна лабільність (-0,520); - готовність до здійснення конструктивних змін (-0,502); - дистанціювання (0,462); 	<ul style="list-style-type: none"> - невротичність (0,722); - відкритість (-0,685); - необхідна поведінка афекту (0,560); - роздратованість (0,511); - виражена поведінка контролю (-0,440); 	<ul style="list-style-type: none"> - комунікабельність (0,682); - пошук соціальної підтримки (0,613); - роздратованість (-0,510); - фрустрація (-0,471);
6	<ul style="list-style-type: none"> - готовність до досягнення цілей (0,570); - пошук соціальної підтримки (0,560); - прийняття відповідальності (0,519); - самоконтроль (0,481); - гнучкість поведінки (0,459); 	<ul style="list-style-type: none"> - особливості окремих психічних процесів (0,601); - прийняття відповідальності (-0,582); - агресивність (0,482); - зниження загальної активності (0,463); - необхідна поведінка контролю (-0,460); - спонтанна агресивність (0,459); - конфронтація (0,432); 	<ul style="list-style-type: none"> - невротичність (0,700); - відкритість (-0,655); - необхідна поведінка контролю (-0,554);
7	<ul style="list-style-type: none"> - виражена поведінка включення (-0,703); - соматовегетативні порушення (0,573); - тип поведінкової активності (-0,482); 	<ul style="list-style-type: none"> - тривожність (-0,591); - реактивна агресивність (-0,570); - готовність змінюватися (0,539); - порушення циклу «сон-активність» (-0,470); 	<ul style="list-style-type: none"> - особистісне відчуження (0,761); - врівноваженість (-0,552); - особливості окремих психічних процесів (-0,532); - гнучкість поведінки (0,433);

8	<ul style="list-style-type: none"> - реактивна агресивність (0,734); - депресивність (0,641); - зниження загальної активності (0,530); - високий тонус (0,496); - незадоволеність життям в цілому (-0,453); - необхідна поведінка контролю (-0,403); 	<ul style="list-style-type: none"> - депресивність (0,661); - комунікабельність (-0,648); - ригідність (0,541); 	<ul style="list-style-type: none"> - дистанціювання (0,886); - позитивна переоцінка (0,823);
9	<ul style="list-style-type: none"> - стійкість емоційного тону (0,717); - позитивна переоцінка (0,466); - позитивний образ самого себе (0,454); - екстравертованість (0,432); 	<ul style="list-style-type: none"> - пошук соціальної підтримки (0,756); - дистанціювання (-0,484); - екстравертованість (0,440); 	<ul style="list-style-type: none"> - емоційна лабільність (0,606); - психоемоційне виснаження (0,600); - агресивність (0,572); - прийняття відповідальності (0,459); - ригідність (-0,455);

Як видно з отриманих результатів зміст особистісно-поведінкових характеристик адвокатів, підлягає змінюванню залежно від їх стажу роботи. Зміни у наповненні фактору та у послідовності його компонентної структури наочно продемонструють нам специфіку такої трансформації від раціональної організації діяльності і відповідальності цих фахівців із стажем професійної діяльності до 2-ох років (вираженими є ознаки раціоналізації і контролю соціальної взаємодії), до професійної оперативності та продуктивності для адвокатів із стажем від 2-ох до 10-ти років (вираженими є широти інтересів і готовності до змін) та статусної визначеності для адвокатів із стажем більше роботи більше 10-ти років (вираженими є ознаки конструктивної соціальної взаємодії та позитивного образу Я).

Наступним кроком у вивченні особистісно-поведінкових характеристик адвокатів стало використання методу множинного регресійного аналізу, мета якого полягає у визначенні найбільш суттєвих

прогностичних детермінант загального показника організаційного стресу як першопричини формування копінг-стратегій у адвокатів з різним стажем професійної діяльності.

Найчастіше цей метод аналізу використовується для вивчення можливості передбачення певного результату за кількома попередньо вимірними характеристиками. При цьому передбачається, що зв'язок між однією залежною змінною (Y) та кількома незалежними змінними (X) можна виразити лінійним рівнянням:

$$Y=b+b_1x_1+b_2x_2+\dots+b_px_p+e,$$

де Y – залежна змінна; x_1, \dots, x_p – незалежні змінні; b, b_1, \dots, b_p – параметри моделі; e – помилка передбачення.

Окрім передбачення і визначення його точності множинний регресійний аналіз дає також змогу визначити і те, які діагностичні показники (незалежні змінні) найбільш істотні для передбачення явища, що вивчається, а якими змінними можна знехтувати, виключивши їх з аналізу.

Власне метою множинного регресійного аналізу у нашому дослідженні було визначення найбільш прогностичних детермінант загального показника організаційного стресу з урахуванням стажу професійної діяльності досліджуваних адвокатів. Для цього весь масив факторних оцінок, попередньо виокремлений в ході факторизації вихідних психологічних змінних для кожної з трьох вибірок, було піддано регресійному аналізу за допомогою зворотного покрокового методу (Backward).

В результаті використання методу множинного регресійного аналізу щодо факторних оцінок у групі адвокатів зі стажем діяльності до 2-ох років було отримано остаточну модель множинної регресії, яка пояснює майже 60 % дисперсії залежної змінної («загальний показник організаційного стресу») (при цьому коефіцієнт множинної кореляції остаточної регресійної моделі складає 0,773), що дає змогу перейти до її змістової інтерпретації (табл. 3.18; дод. Ж, табл. Ж. 1, Ж. 2).

Таблиця 3.18

Коефіцієнти множинного регресійного аналізу (а) для вибірки адвокатів зі стажем роботи до 2-ох років

Модель		Нестандартизовані коефіцієнти		Стандартизовані коефіцієнти	t	Знч.
		B	Стд. помилка	Бета		
5	(Константа)	49.147	.704		69.857	
	Фактор 1	-3.581	.715	- .271	-5.010	.000***
	Фактор 3	-1.888	.637	- .151	-2.963	.004**
	Фактор 4	6.541	.498	.692	13.139	.000***
	Фактор 6	-1.502	.548	- .166	-2.739	.007**
	Фактор 9	1 .398	.493	.181	-2.838	.005**

Примітка: а – залежна змінна «загальний показник організаційного стресу»;
рівень достовірності: ** $p \leq 0,01$; *** $p \leq 0,001$.

Як бачимо, регресійним аналізом було виключено низку факторів, регресійні коефіцієнти яких виявилися статистично незначущими: фактор 2 «психоемоційна втома», фактор 5 «уникнення», фактор 7 «соціально-психологічна відчуженість», фактор 8 «реактивна агресивність». Вказані психологічні особливості, звісно, можуть певним чином характеризувати специфіку копінг-стратегій адвокатів, проте вони не є основоположними під час прогнозування передумов, що детермінують той чи інший рівень загальний показник організаційного стресу.

Основними детермінантами загального показника організаційного стресу можуть бути критерії, що перераховані у табл. 3.18. Величини стандартизованих коефіцієнтів регресії (β) дають змогу зробити висновки щодо вкладу кожного з них в остаточну модель множинної регресії. Так,

найбільший вклад у дисперсію залежної змінної («загальний показник організаційного стресу»), здійснили:

- фактор 4 «раціоналізація поведінки» ($\beta=0,692$);
- фактор 1 «ригідність» ($\beta=-0,271$);
- фактор 9 «емоційна визначеність» ($\beta=0,181$);
- фактор 6 «соціальна зрілість» ($\beta=-0,166$).

Таким чином, загальний показник організаційного стресу серед адвокатів зі стажем професійної діяльності до 2-ох років найбільшою мірою детермінують виражена активність і продуктивність діяльності, які загалом відображають загальний стан задоволення від роботи і активну організацію професійного і позапрофесійного просторів та реалізацію у них; вміння приймати цінності інших людей знаходить вияв у зацікавленості проведення зустрічей і різними людьми, де вони легко приймають світогляд і точки зору інших людей та у безконфліктній взаємодії з людьми різних статусів; їх здатність до самопізнання підтверджує розвинутість адекватної самооцінки як вміння розрізнити свої власні слабкості і сильні якості, які допомагають в роботі, та широта інтересів, яка підтверджує їх правильний вибір професії і розподіляти інтереси роботи і відпочинку (розваги, хобі, творчість тощо), підкріплена позитивним емоційним настроєм і бадьорістю; цим фахівцям не притаманні фрустраційно-ригідні переживання, адже вони демонструють відкритість у стосунках з людьми і активну життєву позицію у вирішенні різноманітних проблем; їх відкритість як бажання вибудовувати довірливо-відверту взаємодію з людьми при досить високому рівні самокритичності, межує із гарним позитивним настроєм; зафіксовані форми стійкості емоційного тону знаходять вияв у вираженому прагненні впоратися з труднощами шляхом інтерпретації обстановки в позитивних термінах; виражена екстравертованість підтверджує характеристики цих адвокатів, як постійно прагнучих до діяльності, пов'язаної з розумовим напруженням і удосконаленням та вираженою потребою в пізнанні, їх альтруїстично-комунікативні здібності сповнені врівноваженості та витривалості; також їх

невпевненість у власній готовності до здійснення дій, спрямованих на досягнення цілей, створює фон ситуаційного емоційного напруження, але виражена гнучкість поведінки як показник переживання організаційного стресу визначає вміння цих адвокатів створювати теплі і довірливі відносини з іншими, вміння дивитися на світ очима інших, любити людей і, як наслідок визначає їх поведінкову відповідальність щодо здійснюваних дій.

Наведена психологічна характеристика дає усі підстави для визначення *раціонально-відповідального* типу стійкості особистості адвоката.

Наступним етапом дослідження стало визначення статистично-достовірних кореляцій (коефіцієнт кореляції *r*-Пірсона) між базовими діагностичними даними домінуючих факторів та показниками копінг-стратегій адвокатів із стажем роботи до 2-ох років. Результати обрахунків подані у табл. 3.19.

Таблиця 3.19

Обрахунок кореляційних зв'язків між базовими діагностичними даними домінуючих факторів та показниками копінг-стратегій (стаж професійної діяльності до 2-ох років)

	раціоналізація поведінки	ригідність	емоційна визначеність	соціальна зрілість
конфронтація	-.15	.17	.11	-.08
дистанціювання	-.15	-.02	.03	.16
самоконтроль	-.06	.11	-.14	.02
пошук соціальної підтримки	.11	.06	.18	.23*
прийняття відповідальності	-.03	.04	.12	-.37***
втеча-уникнення	.02	.01	.07	.29**
планування вирішення проблем	.22*	-.23*	.43***	.07
позитивна переоцінка	.16	-.12	.19	-.07

Примітка: рівень достовірності: * – $p \leq 0,05$; ** – $p \leq 0,01$; *** $p \leq 0,001$.

З огляду на отримані результати зафіксовано позитивні кореляційні зв'язки між показником копінг-стратегії пошуку соціальної підтримки та фактором «соціальна зрілість» ($r=0,23$ при $p\leq 0,05$), що логічно пояснює взаємозв'язок між прагненням отримання інформаційної, дієвої та емоційної підтримки та набуття соціальної цілеспрямованості, організованості і самоконтролю і безкорисливості; між показником копінг-стратегії прийняття відповідальності та фактором соціальної зрілості ($r=-0,37$ при $p\leq 0,001$), який пояснює зусилля адвоката у визнання своєї ролі у вирішенні проблеми та вираженим тоном емоційної стабільності, психічної саморегуляції, поведінки і діяльності; між показником копінг-стратегії планування вирішення проблем та факторами «раціоналізації поведінки» ($r=0,22$ при $p\leq 0,05$) і «емоційної визначеності» ($r=0,43$ при $p\leq 0,001$), які в комплексі підтверджують взаємозв'язок усвідомлених проблемно-фокусованих зусиль адвокатів щодо зміни ситуації та переживання задоволення від своєї роботи, та вираженого бажання діяти у бадьорому настрої та перевазі позитивного емоційного фону, що підтверджує аналітичні й альтруїстично-комунікативні здібності, сповнені врівноваженості та витривалості. Зафіксовані кореляційні зв'язки показника копінг-стратегії «втеча-уникнення» та фактором «соціальної зрілості» ($r=0,29$ при $p\leq 0,01$) та копінг-стратегії планування вирішення проблем та фактором «ригідність» ($r=-0,23$ при $p\leq 0,05$), засвідчують психологічний факт блокування уникаючих тенденцій поведінки ригідно-фрустраційними переживаннями настороженості, впертості і недовірливості, які у комплексі заважають соціальному дозріванню фахівця.

Проведений множинний регресійний аналіз факторних оцінок адвокатів, стаж професійної діяльності яких становить від 2-ох до 10-ти років дав змогу отримати модель множинної регресії, яка пояснює понад 80 % дисперсії залежної змінної, а коефіцієнт множинної кореляції остаточної регресійної моделі дорівнює 0,901 (табл. 3.20; дод. 3, табл. 3.1, 3.2).

Коефіцієнти множинного регресійного аналізу (а) для вибірки адвокатів зі стажем діяльності від 2-ох до 10-ти років

Модель		Нестандартизовані коефіцієнти		Стандартизовані коефіцієнти	t	Знч.
		B	Стд. помилка	Бета		
5	(Константа)	42.322	.387		109.468	.000***
	Фактор 2	10.208	.439	.810	23.268	.000***
	Фактор 4	3.089	.465	.238	6.645	.000***
	Фактор 6	1.008	.364	.101	2.766	.006**
	Фактор 8	-1.382	.401	-.171	-3.843	.001***
	Фактор 9	-1.068	.446	-.083	-2.396	.018*

Примітка: а – залежна змінна «загальний показник організаційного стресу»;
рівень достовірності: * $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,01$; *** $p \leq 0,001$.

У вибірці адвокатів, стаж професійної діяльності яких становить від 2-ох до 10-ти років, регресійним аналізом було виключено низку факторів, регресійні коефіцієнти яких виявилися статистично незначущими: фактор 1 «емоційно-поведінковий Я-образ», фактор 3 «позитивна переоцінка ситуації», фактор 5 «невротичність», фактор 7 «готовність до змін».

Величини стандартизованих коефіцієнтів регресії (β) дають змогу зробити висновки щодо вкладу кожного критерія загального показника організаційного стресу з них в остаточну модель множинної регресії. Так, найбільший вклад у дисперсію залежної змінної («загальний показник організаційного стресу»), здійснили:

- фактор 2 «широта інтересів» ($\beta=0,810$);
- фактор 4 «когнітивна складність оцінки соціальної ситуації» ($\beta=0,238$);
- фактор 8 «депресивність» ($\beta=-0,171$);
- фактор 6 «дифузія емоційних процесів» ($\beta=0,101$).

Таким чином, загальний показник організаційного стресу серед адвокатів зі стажем професійної діяльності від 2-ох до 10-ти років найбільшою мірою детермінують показники широти інтересів, гнучкості поведінки, активності і продуктивності діяльності та показники здатності до самопізнання, що як показники несприйнятливості організаційному стресу проявляються у вираженій професійній толерантності цих фахівців (так званий «імунний тип» поведінки), адже вони вміють швидко орієнтуватися в різноманітних складних ситуаціях і приймати адекватні рішення з проблемних питань; у роботі, вони можуть покладати на себе багато обов'язків, раціонально визначаючи пріоритетні задачі, а також чітко визначають для себе шлях вирішення спірних питань; в той же час ці адвокати є носіями дезадаптаційних поведінкових ознак, що проявляється у важкості розпізнавання ієрархічних сигналів соціуму, що діють в конкретній ситуації, а також у порушенні точності орієнтації у соціальних очікуваннях, що часто відображається у неправильній оцінці особистістю змін у станах і поведінці інших людей; їм властиве часте відволікання на сторонні думки від роботи, постійне нагадування самому собі працювати уважніше та забування оперативного матеріалу; як результат їм властиві фрустраційні і спонтанно агресивні прояви і превалювання нестійких і ригідних емоційних станів у різноманітних проявах емоційної нестійкості, неврівноваженості, схильності до афектів та звинувачення оточуючих; в той же час вони не впадають у депресивні переживання, адже на фоні вираженого самоконтролю поведінки, вони справляють враження комунікабельної і активності людини; розвинуте прийняття цінностей інших, робить їх комунікативну взаємодію з іншими людьми виваженою і доброзичливою, яка вимірюється їх товариськістю і вмінням встановлювати тривалі і доброзичливі стосунки.

Наведена психологічна характеристика дає усі підстави для визначення *оперативно-продуктивного* типу стійкості особистості адвоката.

Наступним етапом дослідження стало визначення статистично-достовірних кореляцій (коефіцієнт кореляції r -Пірсона) між базовими

діагностичними даними домінуючих факторів та показниками копінг-стратегій адвокатів із стажем роботи від 2-ох до 10-ти років. Результати обрахунків подані у табл. 3.21.

Таблиця 3.21

Обрахунок кореляційних зв'язків між базовими діагностичними даними домінуючих факторів та показниками копінг-стратегій (стаж професійної діяльності від 2-ох до 10-ти років)

	широта інтересів	когнітивна складність оцінки соціальної ситуації	депресивність	дифузія емоційних процесів
конфронтація	.01	-.09	.16	-.15
дистанціювання	-.03	.21*	.10	.03
самоконтроль	.31***	.24**	.05	-.06
пошук соціальної підтримки	-.12	.04	-.06	-.02
прийняття відповідальності	.16	-.06	.05	.12
втеча-уникнення	.00	.038***	-.08	.05
планування вирішення проблем	-.13	.01	.03	-.04
позитивна переоцінка	.01	-.07	.03	-.16

Примітка: рівень достовірності: * – $p \leq 0,05$; ** – $p \leq 0,01$; *** $p \leq 0,001$.

З огляду на отримані результати зафіксовано позитивні кореляційні зв'язки між показником копінг-стратегії самоконтролю та фактором «широта інтересів» ($r=0,31$ при $p \leq 0,001$), що пояснює взаємозв'язок між врегулюванням почуттів та дій адвокатів та розвинутою широтою інтересів, що як показник організаційного стресу демонструє розвинутий світогляд і вміння налагоджувати теплі і довірливі відносини з іншими людьми. Фактор «когнітивна складність оцінки соціальної ситуації» позитивно корелює із показниками таких виражених копінг-стратегій як дистанціювання ($r=0,21$

при $p \leq 0,05$), що пояснює когнітивне віддалення адвоката від проблеми в силу важкості ідентифікації сигналів ситуації та оцінювання її як невизначеної і неструктурованої; прийняття відповідальності ($r=0,24$ при $p \leq 0,01$), як прагнення до визнання власної ролі у вирішенні проблем, а порушена система точності орієнтації у соціальних очікуваннях впливає на чіткість прогнозування взаємодії з оточенням відповідно до соціальних норм; втеча-уникнення ($r=0,38$ при $p \leq 0,001$), зв'язок з якою пов'язаний із недоліком чутливості особистості щодо соціальних експектацій, відсутністю соціальної інтуїції та нерозумінням соціального контексту ситуації.

Також множинний регресійний аналіз, що був проведений на основі факторних оцінок адвокатів, стаж професійної діяльності яких становить понад 10 років дав змогу отримати модель множинної регресії, яка пояснює майже 55 % дисперсії залежної змінної, а коефіцієнт множинної кореляції остаточної регресійної моделі дорівнює 0,653 (табл. 3.22; дод. К, табл. К.1, К.2).

Таблиця 3.22

Коефіцієнти множинного регресійного аналізу (а) для вибірки адвокатів зі стажем професійної діяльності понад 10 років

Модель		Нестандартизовані коефіцієнти		Стандартизовані коефіцієнти	t	Знч.
		B	Стд. помилка	Бета		
4	(Константа)	41.650	.887		46.982	.000***
	Фактор 2	4.039	.843	.289	4.792	.000***
	Фактор 3	4.066	.657	.396	6.191	.000***
	Фактор 6	-2.692	.731	-.223	-3.682	.000***
	Фактор 7	-3.395	.782	-.263	-4.341	.000***
	Фактор 8	1.481	.695	.128	2.130	.035*

Примітка: а – залежна змінна «загальний показник організаційного стресу»; рівень достовірності: * $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,001$.

У вибірці адвокатів, стаж професійної діяльності яких становить понад 10 років, регресійним аналізом було виключено низку факторів, регресійні коефіцієнти яких виявилися статистично незначущими: фактор 1 «позитивний образ Я», фактор 4 «депресивність», фактор 5 «комунікабельність», фактор 9 «емоційна лабільність».

Величини стандартизованих коефіцієнтів регресії (β) дають змогу зробити висновки щодо вкладу кожного значущого показника організаційного стресу в остаточну модель множинної регресії. Так, найбільший вклад у дисперсію залежної змінної («загальний показник організаційного стресу»), здійснили:

- фактор 3 «порушення орієнтації в соціальних очікуваннях» ($\beta=0,396$);
- фактор 2 «конструктивність соціальної взаємодії» ($\beta=0,289$);
- фактор 7 «особистісне відчуження» ($\beta=-0,263$);
- фактор 6 «невротичність» ($\beta= -0,223$).

Таким чином, загальний показник організаційного стресу серед адвокатів зі стажем професійної діяльності понад 10-ти років найбільшою мірою детермінують порушення точність орієнтації у соціальних очікуваннях та легкість розпізнавання ієрархічних сигналів соціуму, що загалом блокує готовність до досягнення цілей, зводячи її до автоматизму та загальний поведінковий фон, який співзалежний від афективних переживань; в той же час ці фахівці готові до змін, а саме, вони готові до набуття нового досвіду, який спричинює їх особистісний ріст і професійний саморозвиток, про що засвідчують показники вираженої широти інтересів; їх комунікативні здібності сприяють налаштуванню на групову взаємодію у досягненні цілей, а комплекс моральних цінностей і установок зумовлює їх особистісну спрямованість на добродішність і порядність у взаємодії з іншими людьми, що підвищує їх поведінковий контроль у професійній діяльності і переважно стосується процесу прийняття рішення, демонстрації сили, впливу і авторитету; розвинуте прийняття цінностей інших дає змогу

охарактеризувати цих адвокатів як зацікавлених осіб у роботі з людьми, а саме у повазі їх світогляду, почуттів і думок, що блокує прояви конфліктності і реактивної агресивності та нівелює невротичні ознаки поведінки закритого ставлення до оточуючого світу з вираженим небажанням довірливо-відвертої взаємодії з оточуючими людьми; виражені адаптаційні прояви у функціонуванні окремих емоційних процесів та гнучкість поведінки експлікують інтернальну повільність і розмірковуваність цих адвокатів як виражених ознак впевненості і самодостатності, які можна віднести до професійно-важливих якостей цих фахівців.

Наведена психологічна характеристика дає усі підстави для визначення *статусно-конвенційного* типу стійкості особистості адвоката.

Наступним етапом дослідження стало визначення статистично-достовірних кореляцій (r-Пірсона). Результати обрахунків коефіцієнт кореляції r-Пірсона між базовими діагностичними даними домінуючих факторів та показниками копінг-стратегій адвокатів із стажем роботи понад 10-ти років подані у табл. 3.23.

Таблиця 3.23

Обрахунок кореляційних зв'язків між базовими діагностичними даними домінуючих факторів та показниками копінг-стратегій (стаж професійної діяльності понад 10-ти років)

	порушення орієнтації в соціальних очікуваннях	конструктивність соціальної взаємодії	особистісне відчуження	невротичність
конфронтація	.26*	.01	.27*	.19
дистанціювання	-.15	.04	.08	-.04
самоконтроль	.03	.12	.03	-.03
пошук соціальної підтримки	-.17	-.07	.05	.23
прийняття відповідальності	-.05	.26*	.34***	.15
втеча-уникнення	.00	-.06	.17	-.05

продовження табл. 3.23

планування вирішення проблем	.02	.37***	.52***	.15
позитивна переоцінка	.11	-.10	-.03	-.12

Примітка: рівень достовірності: * – $p \leq 0,05$; ** – $p \leq 0,01$; *** $p \leq 0,001$.

Кореляційний аналіз показав тісний зв'язок між показником копінг-стратегії конфронтації та фактором «порушення орієнтації в соціальних очікуваннях» ($r=0,26$ при $p \leq 0,05$), що пояснює взаємозв'язок між агресивно-ризиковими характеристиками адвокатів щодо зміни ситуацій та їх порушеною точністю розпізнавання сигналів щодо очікування і уявлень оточуючих про взаємодію і спілкування, що відображається у порушенні прогнозування взаємодії з ними; між показником копінг-стратегії планування вирішення проблем та фактором «конструктивність соціальної взаємодії» ($r=0,37$ при $p \leq 0,001$), що виражається у взаємодоповненні постійного прагнення до пошуку інформаційної, дійової та емоційної підтримки та загального позитивного налаштування на взаємодію з іншими людьми у досягненні цілей. Фактор «особистісного відчуження» віднайшов найбільший відсоток позитивного зв'язку із такими копінг-стратегіями як конфронтація ($r=0,27$ при $p \leq 0,01$), самоконтроль ($r=0,26$ при $p \leq 0,01$), прийняття відповідальності ($r=0,34$ при $p \leq 0,001$), планування рішення проблем ($r=0,52$ при $p \leq 0,001$), психологічний зміст яких у комплексі підтверджується конфронтаційним форматом контактування з іншими людьми; емоційним самоврегулюванням нестійкості у керуванні емоціями й низького рівня розвитку почуття самоповаги; відповідальним ставленням до професійних обов'язків з превалюванням при цьому своєї ролі і статусних досягнень; та аналітичним і повільно-розмірковуваним підходом вирішення професійних задач.

Отримані результати склали основу для визначення емпіричних референтів виокремлення копінг-ефектів професійної стійкості адвоката на різних етапах його професійної реалізації.

3.2. Емпіричні референти конструктивних копінг-ефектів професійної стійкості адвоката на різних етапах його професійної реалізації

Проведене дослідження дає змогу концептуально доповнити зміст копінг-стратегій професійної стійкості адвокатів у комплексі їх особистісних властивостей засобом врахування емпірично зорієнтованих результатів. Отримані в ході емпіричного дослідження результати продемонстрували виявлення реальної психологічної картини психологічного змісту копінг-стратегій професійної стійкості особистості адвоката на різних етапах його професійної реалізації, які оформлені у типи професійної стійкості особистості адвоката: *раціонально-відповідальний* (група 1) → *оперативно-продуктивний тип* (група 2) → *статусно-конвенційний* (група 3).

Презентована типологія професійної стійкості особистості адвоката є видом наукової систематизації за певними спільними ознаками з допомогою абстрактних теоретичних моделей (типів), у яких фіксуються найважливіші структурні або функціональні особливості досліджуваних.

З огляду на виявлений кореляційний зв'язок між показниками стійкості особистості та копінг-стратегій досліджуваних адвокатів, відмічено закономірність зміни активних і пасивних форм копінг-стратегій у ході їх професійної реалізації, а саме:

➤ у адвокатів із стажем професійної діяльності до 2-ох років домінуючу позицію займають такі активні копінг-стратегії як:

- «пошук соціальної підтримки», яка знаходить вияв у емоційному включенню адвоката в ситуацію, адже вони гостро потребують емпатійного прийняття, співчуття, пошуку захисту і психологічного комфорту, що пов'язано із відсутністю професійного стажу і досвіду, тому у пошуці відповіді на проблемне питання ними використовуються аналіз зовнішніх емоційних та інформаційних ресурсів та звернення до соціального оточення, що загалом є зрозумілим, виходячи від вікового статусу цих досліджуваних;

- «планування рішення проблем», яка демонструє, що досліджувані

цієї групи вирішують професійні проблеми за рахунок активного і цілеспрямованого пошуку усіх можливих моделей поведінки, пошуку шляхів оптимального вирішення проблемної ситуації, алгоритму дій із урахуванням реальних умов, власного досвіду і особистісних ресурсів;

- зафіксована пасивна форма «втечі – уникнення» чітко демонструє усвідомлене прагнення уникнення проблемної ситуації, яке найчастіше з'являється у випадку блокування її вирішення чи то відсутності досвіду.

➤ - у адвокатів із стажем професійної діяльності від 2-ох до 10-ти років домінуючу позицію займають такі пасивні копінг-стратегії як:

- «втеча–уникнення» як пасивна форма копінг-поведінки сприяє уникненню і відходу від вирішення проблемних ситуацій, а інколи перенесенню відповідальності за власні вчинки на інших;

- «дистанціювання» визначає схильність до суб'єктивного зниження значущості і серйозності проблеми часто за рахунок надмірного емоційного включення в ситуацію;

- активна форма копінг-стратегії як «самоконтролю» визначає раціональні зусилля щодо збереження самоволодіння, активації мислительної діяльності і уважності засобом посилення контролю за власними висловлюваннями і вчинками, стримування імпульсивних проявів, певної замкнутості і прихованості;

➤ - у адвокатів із стажем професійної діяльності понад 10-ти років домінуючу позицію займають такі активні копінг-стратегії як:

- «прийняття відповідальності», яка призводить до адекватного, а часом й надмірного покладання відповідальності на вирішення проблемної ситуації тільки на себе, до посилення самозвинувачення і самокритики, і як результат засвідчує про прагнення цих адвокатів до вираженого аналізу власних вчинків та їх наслідків, про готовність до рефлексії, до пошуку внутрішніх проблем і протиріччя;

- «планування рішення проблем» підтверджує їх чіткість та регламентованість у вирішенні проблемних питань;

- пасивна форма «конфронтації» як форма подолання проблемно-стресових ситуацій знаходить вияв у її агресивних формах зміни.

Відмічено цікавий психологічний факт, що в ході професійної реалізації адвоката відбувається зміна і перехід одна в одну стратегій долаючої поведінки. На підтвердження того, що така трансформація має місце в природі психічного, як-от процес перетворення потенційного в актуальне, який характеризується певними етапами, в яких відображається минуле, теперішнє і майбутнє: цей процес завжди виступає як неперервний ряд етапів, які пов'язані між собою і здатні переходити один в одне. Те, що на одному етапі цього процесу виступає як потенційне або можливе, на другому під дією нових умов і вимог, перетворюється в актуальні процеси і властивості.

Підтвердження того як це відбувається знаходимо у фундаментальному дослідженні Ж. Вірної [30] при розробці нею життєво-стильового концепту мотиваційно-сміслової регуляції особистісної реалізації, який дає змогу розглядати мотиваційно-сміслову регуляцію як системне явище, яке об'єднує зміст функціонування діяльності і свідомості людини у спільну цілісність у площині співвідношення: 1) функціональної та перспективної сфер життєвого часового простору особистості, де відбувається диференціювання людиною життєвого простору на минуле, теперішнє і майбутнє; та 2) дієвої реалізації особистості в зонах її актуального та потенційного досвіду, де виокремлюються зона засобів здійснення діяльності, де людина фіксує змістову сторону мотиваційної настанови і безпосередньо зайнята побудовою діяльності для реалізації цієї настанови (актуальна), і зона формування цілей, де відбуваються в основному змістово-сміслові зміни значущості діяльності і поведінки особистості (потенційна)

В. Шадріков, розробляючи проблему системогенезу професійної діяльності, показує на прикладі професійної діяльності процес розвитку з боку індивідуальних якостей суб'єкта та їх зміни, розкриваючи взаємодію різних рівнів професіоналізму та різних етапів діяльності [177].

В цьому контексті варто підкреслити думку, що при здійсненні діяльності певні потенції особистості можуть залишитися нерозкритими і нереалізованими, якщо сама людина не зможе надати їм певну форму своєї активності. Тому саме активність є опосередкованою ланкою в процесі перетворення можливості у дійсність.

Якщо говорити про професійну реалізацію адвоката і його особистість, то в силу специфіки цієї діяльності, можна зазначити, що саме ці фахівці найбільш емоційно (на рівні стресу) залучаються в професійні ситуації та найгостріше реагують на ситуації невдачі. Адже вони більшою мірою приймають відповідальність за наслідки подій на себе, а їх висока відповідальність, найчастіше пов'язана з необхідністю повного власного контролю за розвитком ситуації. Крім того, додатковим стресогенним фактором в діяльності адвокатів є необхідність отримання комерційного прибутку і підтримання на достойному рівні професійної репутації адвоката. Такий стресогенний характер професійної діяльності адвоката відображається на його особистісних якостях

Тому активність не просто виражається в тому, що особистість витрачає свої ресурси і психологічно мобілізується для того, щоб реалізувати свої можливості. Активність проявляється насамперед в тому, що вона може обирати саме ті умови, які допомагають їй змінювати складені обставини з метою перетворення своїх можливостей у дійсність. На рівні активності особистість щодо реальних умов стає у зовсім іншу позицію. Вона змінює життєві умови таким чином, щоб вони підкріпляли її схильність і дозволяли надавати їй організовану форму. В нашому випадку йдеться про вироблення відповідних копінг-стратегій, які допомагають впоратися фахівцю із стресовими ситуаціями.

На фоні широкого репертуару копінг-стратегій, які використовуються фахівцями, завжди слід звертати увагу на стійкість і незмінність їх використання. З цього приводу І. Нікольська та Р. Грановська зазначають, що для подолання завжди необхідно дотримуватися таких умов трьох умов:

1) досить повно усвідомлювати труднощі, що виникли; 2) знати способи ефективного подолання саме ситуації даного типу; 3) вміти своєчасно застосувати їх на практиці. Вони вважають, що «ефективність подолання залежить від того, чи є спрацьовування даного захисту ситуативним, чи це вже елемент стилю особистого реагування на труднощі» [127, с. 70].

Контекст вивчення професійної діяльності адвоката дає змогу говорити про необхідність врахування як зовнішніх, так й внутрішніх умов його адаптації. Якщо зовнішнє професійне середовище вимагає надмірної емоційної напруженості при виконанні професійних обов'язків цих фахівців, що у ракурсі постійного переживання стресової напруги, може привести до емоційного вигорання, то внутрішні резерви професійної адаптації є регулятивними чинниками їх професійного здоров'я.

Виходячи з припущення даної дисертаційної роботи, яке успішно доведено у ході проведення дослідження, отримано результати, які допоможуть окреслити психологічний зміст копінг-ефектів професійної стійкості адвоката на різних етапах професійної реалізації.

Траєкторія даного дослідження полягала у визначенні зумовленості релевантними копінг-стратегіями поведінки адвоката, які у комплексі особистісно-поведінкових характеристик фахівця складатимуть певний тип його професійної стійкості особистості. Проведене дослідження продемонструвало виявлення специфічних ознак та психологічних закономірностей досліджуваного феномену, а факторне навантаження повністю окреслює їх структурну зумовленість як цілісних підсистем.

В статистичних матрицях наданий вичерпний комплекс взаємозв'язків досліджуваних особистісно-поведінкових характеристик фахівця, виражених у кількісних значеннях коефіцієнтів кореляції у досліджуваних вибірках. Значущі з цих зв'язків відображаються у вигляді корелограм факторного аналізу, які експлікують собою комплекс особистісно-поведінкових показників, а також патерн зв'язків між ними (тобто структуру), який лежить в основі забезпечення того чи іншого психічного утворення (в даному

випадку йдеться про тип професійної стійкості адвоката). Тобто факторний аналіз дав змогу виокремити основні особистісно-поведінкові характеристики адвокатів, які у своїй структурній організації відображають тип професійної стійкості особистості адвоката.

Також слід підкреслити, що слід розрізняти природу цих зв'язків: значущі з цих зв'язків є морфологічною основою, на яку надбудовуються функціональні зв'язки, які відображають факт узгодженості інших особистісних властивостей. Можливості множинного регресійного аналізу дали змогу визначити психологічний профіль особистісно-поведінкових характеристик адвокатів на різних етапах професійного становлення, а кореляційний аналіз дав змогу встановити особливості застосування фахівцями домінуючих копінг-стратегій.

У групі адвокатів із стажем професійної діяльності до 2-ох років емпірично виокремлені особистісно-поведінкові характеристики адвокатів у своїй структурній організації складають ієрархічно організовану систему («раціоналізація поведінки», «ригідність», «емоційна визначеність» та «соціальна зрілість»), у яку включені соціально-психологічні і морально-нормативні ознаки копінг-стратегій «пошук соціальної підтримки», «планування рішення проблеми» і «втеча-уникнення» (рис. 3.1).

Емпірично експлікований психологічний профіль показує, що особистісно-поведінкові характеристики досліджуваних адвокатів цієї групи є досить динамічними властивостями, які відображають зміну морально-психологічних, комунікативних, емоційно-вольових, пізнавальних та інтелектуальних характеристик в ході професійної реалізації.

Тому характеризуючи *раціонально-відповідальний* тип професійної стійкості особистості адвоката можемо виснувати, що період професійної адаптації визначається формуванням індивідуального стилю діяльності та включенням в систему виробничих і соціальних відносин, що передбачає активність, цілеспрямованість, інтерес до професії, позитивне ставлення до праці та професійних обов'язків.

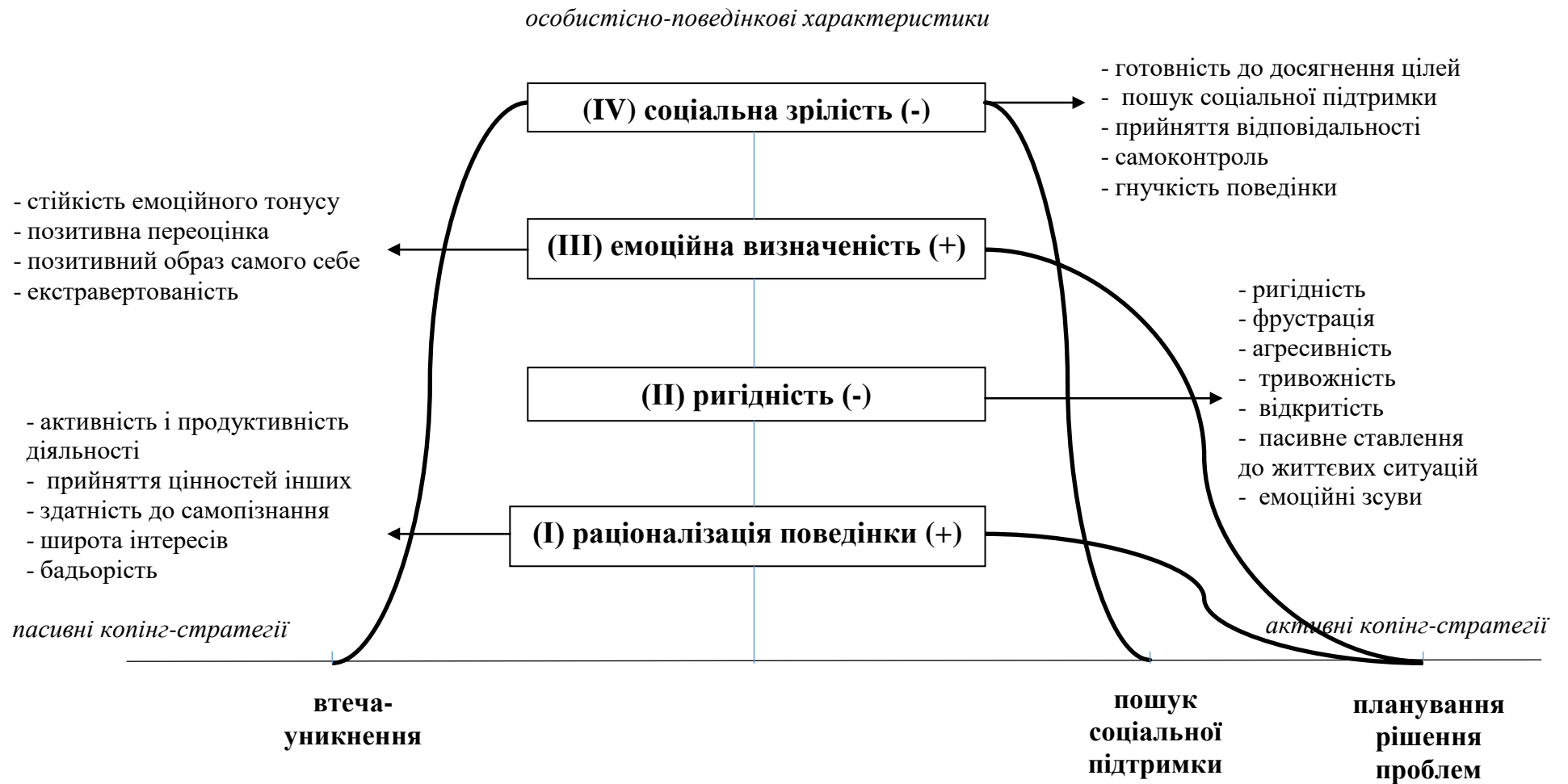

Рис. 3.1. Структура особистісно-інваріативної зумовленості копінг-поведінки в групі адвокатів із стажем роботи до 2-ох років (раціонально-відповідальний тип професійної стійкості)

Не дивлячись на те, що саме у цій групі зафіксовано найвищий рівень чутливості до організаційного стресу ($X_{сер}=52,6$), що фактично є підтвердженням низької стресостійкості, все ж таки ці фахівці є зразком професійно-психологічної придатності: їх раціональність поведінки підтверджена вираженою активністю і продуктивністю діяльності, вони вміють приймати цінності інших людей, прагнуть до самопізнання і різнобічного розвитку інтересів, їх домінуючий стан бадьорості і стійкості емоційного тону, екстравертованість і позитивний образ самого себе, підтверджено вираженою копінг-стратегією «планування рішення проблем»; в той же час ці фахівці володіють такою емоційною властивістю, як м'якість, що свідчить про їх чутливу натуру, емпатійність і залежність від думки оточуючих, що інколи справляє враження, що їм бракує самостійності та наполегливості і проявляється у використанні ними такої активної форми копінг-стратегії як «пошук соціальної підтримки»; також психологічні характеристики розгубленості та невпевненості у власних силах, які ускладнюють прийняття самостійних рішень з проблемних питань підтвержені використанням пасивної копінг-стратегії «втеча-уникнення». Загалом звикання молодого фахівця до роботи через усвідомлення та можливості саморегуляції власної поведінки до технологічних особливостей професійної діяльності дуже складний процес, який розвивається на фоні соціалізації, що відображається в потребово-мотиваційній сфері й поведінці окремого індивіда або цілих професійних груп.

У групі адвокатів із стажем професійної діяльності від 2-ох до 10-ти років емпірично виокремлені особистісно-поведінкові характеристики адвокатів у своїй структурній організації складають ієрархічно організовану систему («широта інтересів», «когнітивна складність оцінки соціальної ситуації», «депресивність» та «дифузія емоційних процесів»), у яку включені соціально-психологічні і морально-нормативні ознаки копінг-стратегій «самоконтроль», «дистанціювання» і «втеча-уникнення» (рис. 3.2).

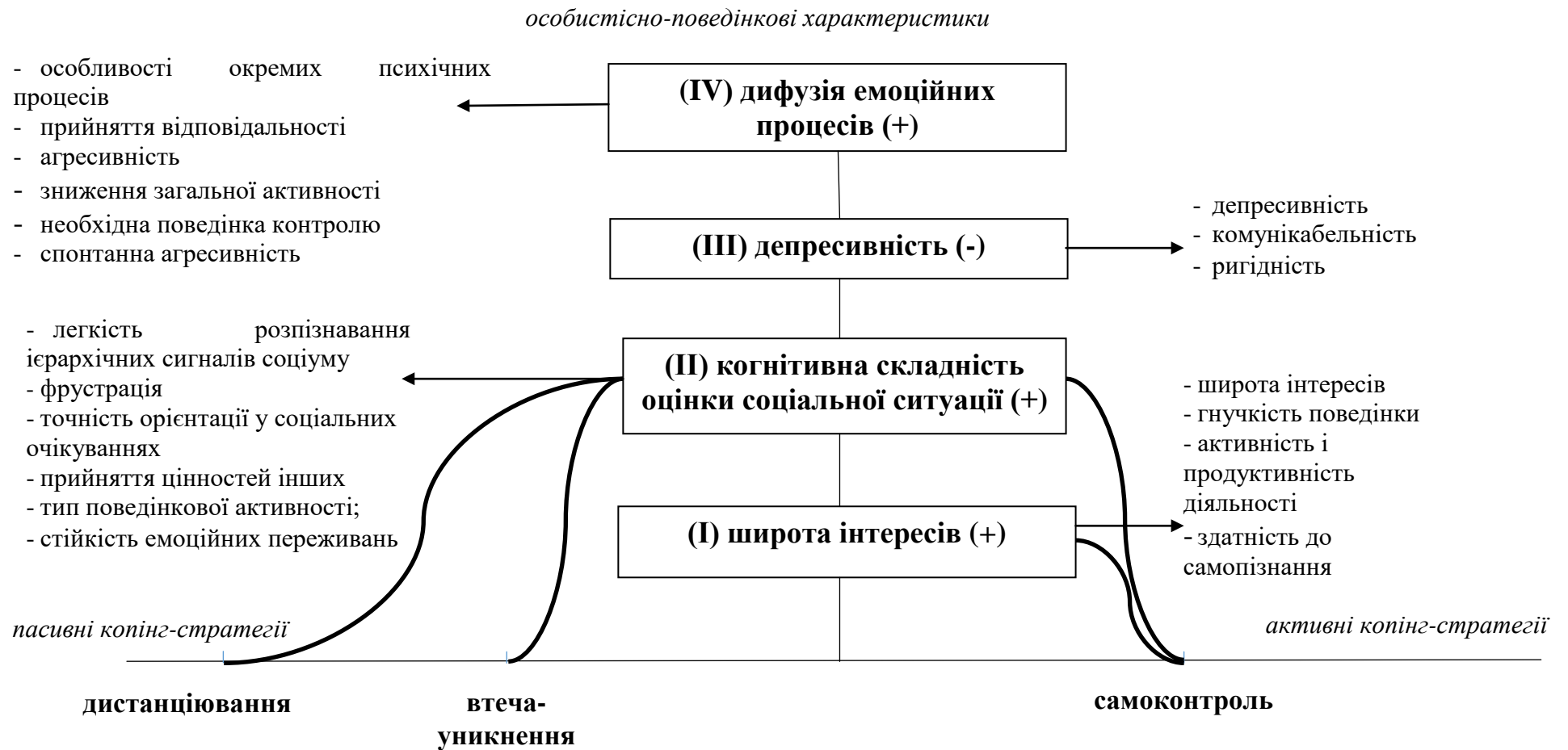

Рис. 3.2. Структура особистісно-інваріативної зумовленості копінг-поведінки в групі адвокатів із стажем роботи від 2-ох до 10-ти років (оперативно-продуктивний тип професійної стійкості)

Професійна реалізація на етапі професійної інтеграції (від 2-ох до 10-ти років) характеризує кваліфікованого професіонала, який самостійно і успішно виконує професійні функції, і при цьому його професійні вміння усвідомлюються не тільки ним самим, але й оцінюються оточуючими. Для професій адвоката це є один з найвідповідальніших етапів професійного становлення, адже саме на цей період припадає становлення іміджу адвоката, і результат його позитивного формування вимагає від адвоката не тільки безперервної практики приймати, усвідомлювати й оцінювати труднощі та суперечності різних сторін професійної діяльності й самостійно, конструктивно вирішувати їх відповідно до ціннісних орієнтацій, але й чітко слідувати за зовнішністю, стилем самопрезентації, культурою мови, відповідністю статусу в обстановці судового процесу.

Зрозуміло, що такий емоційно-напружений період професійної реалізації по-особливому відображається на системі професійної витривалості і стійкості, які переважно здобуваються за допомогою копінг-поведінки. І, в даному дослідженні, на основі емпіричних результатів, обґрунтовано *оперативно-продуктивний* тип професійної стійкості, який визначається середньою стрес-толерантністю до організаційного стресу ($X_{сер}=54,8$), і вміщує у психологічному профілі ознаки розвинутих інтересів, гнучкості поведінки, активності і продуктивності діяльності та здатності до самопізнання і самовдосконалення, що справляють потужний адаптаційний формат використання такої активної форми копінг-стратегії як «самоконтроль». Це все поєднується з труднощами щодо легкості розпізнавання ієрархічних сигналів соціуму і точність орієнтації у соціальних очікуваннях, що сприяє прояву таких рис, як авторитарність, строгість і емоційна холодність. А це не припускається у роботі правоохоронця, який, навпаки, повинен бути комунікабельний, відкритий, привітливий з людьми, а також вміти завоювати довіру людей, аби ефективно виконувати поставлені перед ним завдання. Тому такі пасивні копінг-стратегії як «дистанціювання» і «втеча-уникнення» знаходять свій прояв в ознаках ухилення від виконання покладених на них

безпосередніх функціональних обов'язків, адже цим фахівцям легше знаходитись у зоні комфорту і економії емоційно-інтелектуального потенціалу.

Ідентична процедура побудови структури особистісно-інваріативної зумовленості копінг-поведінки проведена в групі адвокатів із стажем професійної діяльності більше 10-ти років (рис. 3.3).

Цей період професійної реалізації вважається одним з насичених і відповідальних у становленні адвоката, адже його здобута майстерність як характеристика спеціальних якостей, вмінь і широти орієнтації у професійній області сумується із здобутим авторитетом і виражається у майстерності виконання своєї справи й поза професійним колом (на міжгалузевому рівні, у країні тощо). Але саме на цей період припадає переживання професійної стагнації, і саме від цього залежить, як успішно фахівець зможе подолати експлуатацію стереотипів, канонізацію і універсалізацію власного досвіду і не втратити професійну активність, ріст і відкритість новому досвіду. Дуже важливо зберегти максимально адекватний рівень професійної майстерності і реалізації здобутого творчого потенціалу адвоката, які б приносили задоволення від своєї роботи і не допускали в сферу свідомості ознаки емоційного вигорання. Цінність цього періоду професійного становлення адвоката полягає у виробленні свого неповторного стилю діяльності, який супроводжуються формальними показниками професійної кваліфікації та стабільним характером результатів практичної діяльності.

У досліджуваних адвокатів цієї групи обґрунтовано *статусно-конвенційний* тип професійної стійкості, який визначається такими особистісно-поведінковими характеристиками, що оформлені у систему факторів «порушення орієнтації в соціальних очікуваннях», «конструктивність соціальної взаємодії», «особистісне відчуження» та «невротичність», та комплексом виражених активних форм копінг-стратегій «прийняття відповідальності» і «планування рішення проблем», та пасивної форми «конфронтація».

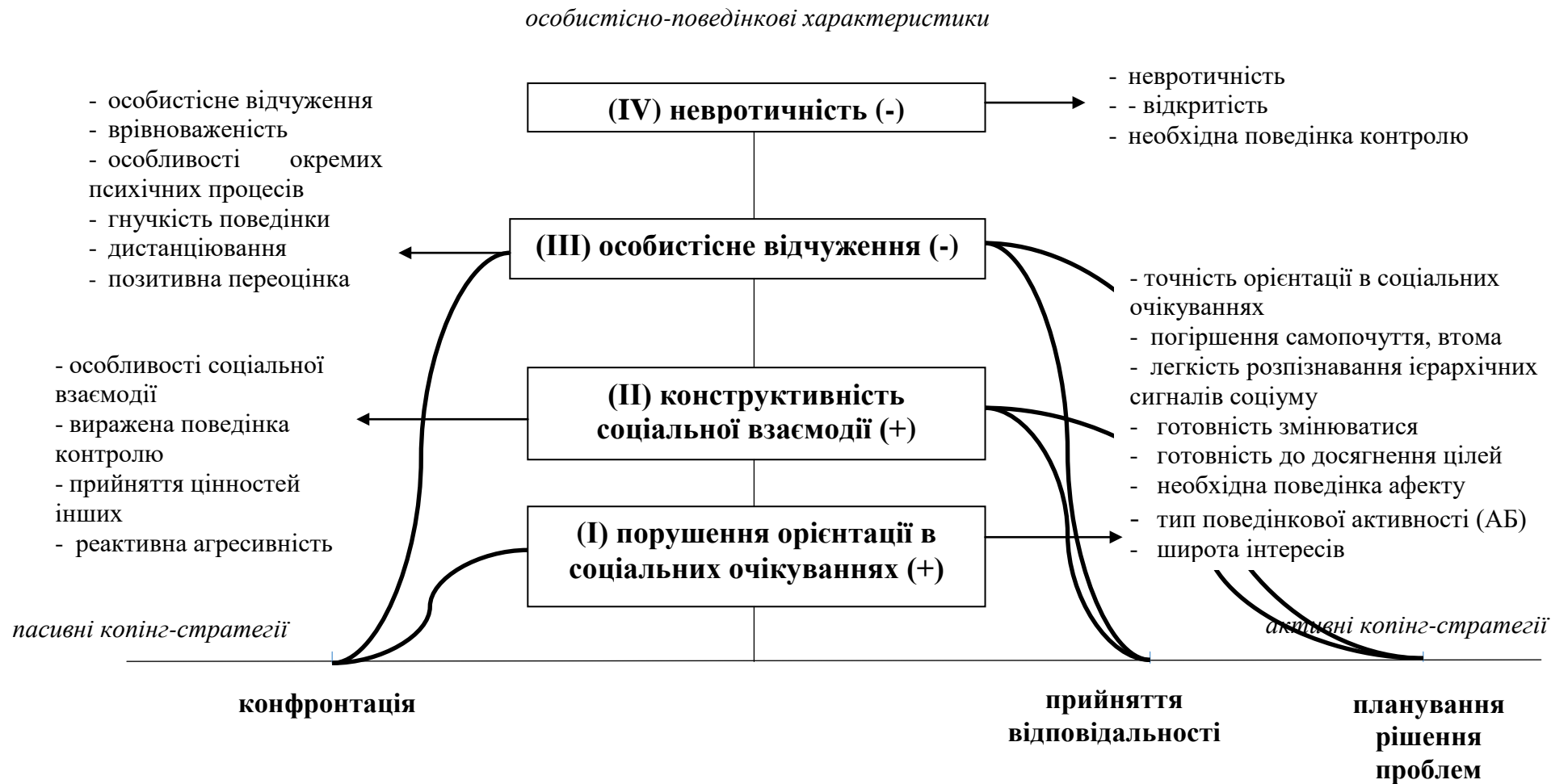

Рис. 3.3. Структура особистісно-інваріативної зумовленості копінг-поведінки в групі адвокатів із стажем роботи більше 10-ти років (статусно-конвенційний тип професійної стійкості)

У цих адвокатів зафіксовано середню стрес-толератність до організаційного стресу ($X_{\text{сеп}}=40,5$), що з поміж усіх діагностованих груп, засвідчує про найвищий рівень їх стресостійкості. Загалом для цих адвокатів досить суттєвим показником такої стійкості до стресу є розвинуті пізнавальні та емоційні здібності; їх високий рівень правосвідомості та ставлення до вимог моралі і закону є домінуючим фактором у досягненні професійних цілей; він проникливий та інтуїтивно розуміє мотиви інших людей, тому не задіює систему точності орієнтації в соціальних очкуваннях; аналітично-синтетичний склад розуму і компетентність в спілкуванні, готовність до досягнення цілей і набуття професійної респектабельності, сприяє точності у справах, відповідальності і дисциплінованості, що відображено у частому використанні ними таких активних форм копінг-стратегій як «прийняття відповідальності» та «планування рішення проблем»; потреби поведінкової активності та гнучкості поведінки цих адвокатів справляє враження впевненого в собі фахівця, працездатного і енергійного; в той же час виражена поведінка контролю у міжособистісному спілкуванні трансформує у сферу професійної діяльності фрагменти агресивності до оточуючих, що проявляється в емоційному відреагуванні на ситуації (вони не переживають сорому при висловлюванні в голос свого занепокоєння або скарг), що не завжди є добре для представника даної професії, оскільки перш за все адвокату необхідно контролювати власні емоції та почуття, аби не нашкодити професійній діяльності та й особистому психічному здоров'ю. Тому зафіксований конфронтаційний копінг є лише специфічним індикатором, який допомагає правоохоронцю обґрунтувати за потреби й загострену готовність до ризику як прагнення отримати задоволення від самого процесу діяльності не залежно від соціального престижу чи то заробітної плати. Загалом, досліджувані адвокати, які належать до *статусно-конвенційного* типу професійної стійкості, відрізняються вираженим опором соціальному тиску, і тому їм властива сильна мотивація досягнення в ситуаціях, яка потребує незалежності мислення і дій, гострий розум і вимогливість.

Виокремлені структурні компоненти особистісно-інваріативної зумовленості копінг-поведінки в групах адвокатів із різним стажем роботи як функціональні атрибути не ізольовані один від одного, адже вони функціонують як єдина цілісність з виконанням своїх специфічних копінг-функцій на кожному з етапів професійної реалізації. З цього приводу Л. Анциферова наголошує, що не існує таких копінг-стратегій, які були б ефективними в усіх важких ситуаціях. Так, по-перше, одна і та ж сама ситуація може вимагати різних стратегій, а зовсім різні ситуації – однакових. По-друге, емоційна експресивність у вираженні почуттів або емоційна стриманність можуть виражати гарне подолання і комунікативну компетентність в одних випадках, але відсутність подолання і комунікативну безпорадність – в інших [9].

З огляду на отримані результати нами відмічена зміна домінуючих копінг-стратегій на кожному з етапів професійної реалізації адвоката, які виконують різні функції. Так комплекс копінг-стратегій, зафіксованих для раціонально-відповідального типу професійної стійкості особистості адвоката (група 1) виконує функції адаптації, підтримки взаємодії з іншими та мінімізації негативної дії; для оперативно-продуктивного типу – виокремлюються функції мінімізації негативної дії та підтримки емоційної рівноваги; для статусно-конвенційного типу професійної стійкості властивими є функції мінімізації негативної дії, адаптації та підтримки позитивного «образу Я».

Спільною для кожного з типів професійної стійкості є функція мінімізації негативної дії, в якій локалізовані пасивні форми копінг-стратегій, які неконструктивними способами допомагають витіснити проблему із свідомості, призводять до імпульсивної і агресивної поведінки та емоційних вчинків, але призводять лише до часткового вирішення проблеми. А функції адаптації, підтримки позитивного «образу Я», підтримки емоційної рівноваги і підтримки взаємодії з іншими, які увібрали активні форми копінг-стратегій, визначаються адекватною самооцінкою, соціальним інтересом, прагненням

до людей, моральною нормативністю, високим контролем над собою, контролем за прийняття рішень, вмінням планувати дії та оцінювати результати діяльності, самостійністю та високим рівнем саморегуляції. У будь-якому випадку, факторами, які впливають на вибір стратегії подолання поведінки, є особливості особистості (самооцінка, локус контролю, рівень тривожності, соціальна компетентність, соціальна роль та ін.), особливості ситуації та момент сприйняття контролю над нею.

Слід пам'ятати, що виконуючи професійну діяльність, особистість переважно перебуває в ситуації розв'язання суперечностей: між накопиченням і відбором необхідної інформації, між вимогами діяльності та індивідуальними особливостями, між способами професійного спілкування, що нав'язуються, й індивідуальними, звичними для особистості стилями спілкування тощо. Подібна ситуація може бути як джерелом професійного розвитку (розвитку особистості, пошуку оптимального індивідуального способу спілкування та діяльності, більш глибоке усвідомлення себе й оточуючих, здатність до рефлексії, емпатії; набуття комунікативних навичок та подолання кризових, психотравматичних ситуацій, саморегуляції), так і джерелом професійної деформації (синдром професійного вигорання, трансформація особистісних якостей) [20].

Виявлена у даному дослідженні специфіка прояву копінг-стратегій адвокатами на різних етапах їх професійної реалізації, дала змогу виокремити такі копінг-ефекти професійної стійкості особистості адвоката, а саме:

- ефект *атрибутивної співактивності*, який характеризується тим, що в ході набуття професійного досвіду (до 10-ти років професійного стажу) відбувається трансформація активних форм копінг-стратегій у пасивні;

- ефект *автономної активності*, який характеризується тим, що в ході набуття професійного досвіду (понад 10-ти років професійного стажу) відбувається трансформація пасивних форм копінг-стратегій у активні (рис. 3.4).

Рис. 3.4. Схема прояву копінг-ефектів професійної стійкості особистості адвоката на різних етапах професійної реалізації

Виявлена специфіка прояву копінг-ефектів професійної стійкості особистості адвоката продемонструвала тенденцію поступової трансформації функціонального змісту активних копінг-стратегій:

- від адаптації («планування рішення проблем») та підтримки взаємодії з іншими людьми («пошук соціальної підтримки») в групі адвокатів із стажем роботи до 2-ох років до підтримки емоційної рівноваги («самоконтроль») в групі адвокатів із стажем роботи від 2-ох до 10-ти років, що проінтерпретовано як *копінг-ефект атрибутивної співактивності*:

адвокати в цей період професійної реалізації найбільш потребують набуття професійних знань і практики, орієнтації у виборі власної позиції, методів і стратегії та стилю діяльності, а для цього необхідна активна позиція вироблення професійних компетенцій;

- від підтримки емоційної рівноваги («самоконтроль») в групі адвокатів із стажем роботи від 2-ох до 10-ти років до адаптації («планування рішення проблем») і підтримки позитивного «образу Я» («прийняття відповідальності») у групі адвокатів із стажем роботи більше 10-ти років, що відображено у *копінг-ефекту автономної активності* у якому, об'єднано специфіку узагальнення професійного і життєвого досвіду фахівця за рахунок реалізованості всіх здібностей, можливостей та резервів, що виражають індивідуальну своєрідність і професійну творчість, автономність у прийнятті рішень і вирішенні проблем.

У завершенні слід зазначити, що виявлені копінг-ефекти професійної стійкості адвоката на різних етапах його професійної реалізації, є потужним психологічним індикатором визначення можливостей регуляційно-адаптаційної ефективності фахівця в ході професіоналізації.

Таким чином, гіпотетичне положення дисертаційної роботи отримало своє підтвердження та заактуалізувало питання подальшого вивчення даної проблеми в контексті системної фіксації показників копінг-стратегій професійної стійкості особистості адвоката, які можуть складати основу для психологічної реконструкції профілю особистісно-поведінкового самовдосконалення фахівця, адже копінг-стратегії на різних етапах професійної реалізації можуть змінюватися, і, важливо, що б ці зміни відбувалися у протилежному напрямку щодо розвитку емоційного вигорання, професійної деформації та девіантної поведінки правоохоронців.

Висновки до розділу 3

1. Представлено опис результатів емпіричного вивчення психологічного змісту копінг-стратегій професійної стійкості особистості адвокатів, диференційованих за стажем професійної роботи (1 група – стаж професійної діяльності до 2-ох років, 2 група – стаж від 2-ох до 10-ти років, 3 група – стаж понад 10-ти років) та проведено типологічну диференціацію їх професійної стійкості залежно від стажу професійної реалізації.

За допомогою Z-критерію нормальності Колмогорова-Смирнова визначено, що розподіл істотно відрізняється від нормального ($p \leq 0,05$ у майже 80 % шкал), що є рекомендацією до використання непараметричних методів. Застосування критерію Н Крускала-Уоллеса вдалося здійснити перевірку статистичної гіпотези про наявність відмінностей діагностованих показників між групами респондентів з різним стажем професійної діяльності ($p \leq 0,05$, $p \leq 0,01$, $p \leq 0,001$), за виключенням показників професійної мотивації, сором'язливості, розкутості-напруженості (як можливий домінуючий стан особистості), необхідна поведінка включення, виражена поведінка афекту (як варіації стилю міжособистісних відносин).

Проведення факторизації методом головних компонент із варімакс-обертанням матриці психологічних показників дало змогу отримати однозначно інтерпретовану факторну структуру особистісно-поведінкових характеристик адвокатів з різним стажем професійної діяльності. Правомірність застосування методу факторного аналізу перевірялась за допомогою критерію Кайзера-Мейєра-Олкіна (значення менше 0,4 не брались до уваги).

В групі 1 факторну модель складають: «ригідність» (10 % дисперсії), «психоемоційна втома» (7 %), «контроль соціальної взаємодії» (5,95 %), «раціоналізація поведінки» (5,89 %), «уникнення» (5,48 %), «соціальна зрілість» (5,31 %), «соціально-психологічна відчуженість» (5,29 %), «реактивна агресивність» (5,21 %), «емоційна визначеність» (4,86 %); в групі 2 факторну структуру особистісно-поведінкових характеристик

адвокатів складають показники: «емоційно-поведінковий Я-образ» (11,7 %), «широта інтересів» (7,63 %), «позитивна переоцінка ситуації» (6,28 %), «когнітивна складність оцінки соціальної ситуації» (6,23 %), «невротичність» (5,51 %), «дифузія емоційних процесів» (5,12 %), «готовність до змін» (5,11 %), «депресивність» (4,76 %), «пошук соціальної підтримки» (4,68 %); у групі 3 за результатами факторного аналізу встановлено шість основних компонентів: «позитивний образ Я» (11,8 %), «конструктивність соціальної взаємодії» (6,56 %), «депресивність» (5,60 %), «комунікабельність» (5,43 %), «невротичність» (5,38 %), «особистісне відчуження» (5,37 %); «дистанціювання» (5,08 %); «емоційна лабільність» (4,89 %).

Зміни у наповненні факторів та у послідовності їх компонентної структури наочно продемонстрували нам специфіку такої трансформації від раціональної організації діяльності і відповідальності цих фахівців із стажем професійної діяльності до 2-ох років (вираженими є ознаки раціоналізації і контролю соціальної взаємодії), до професійної оперативності та продуктивності для адвокатів із стажем від 2-ох до 10-ти років (вираженими є широти інтересів і готовності до змін) та статусної визначеності для адвокатів із стажем більше роботи більше 10-ти років (вираженими є ознаки конструктивної соціальної взаємодії та позитивного образу Я).

Внаслідок застосування регресійного аналізу виокремлено такі найсуттєвіші прогностичні детермінанти організаційного стресу (як залежної змінної) у групі адвокатів із стажем професійної діяльності до 2-ох років: фактор 4 «раціоналізація поведінки» ($\beta=0,692$), фактор 1 «ригідність» ($\beta=-0,271$), фактор 9 «емоційна визначеність» ($\beta=0,181$), фактор 6 «соціальна зрілість» ($\beta=-0,166$); в групі адвокатів із стажем від 2-ох до 10-ти років: фактор 2 «широта інтересів» ($\beta=0,810$), фактор 4 «когнітивна складність оцінки соціальної ситуації» ($\beta=0,238$), фактор 8 «депресивність» ($\beta=-0,171$), фактор 6 «дифузія емоційних процесів» ($\beta=0,101$); у групі адвокатів із стажем понад 10-ти років: фактор 3 «порушення орієнтації в соціальних очікуваннях»

($\beta=0,396$), фактор 2 «конструктивність соціальної взаємодії» ($\beta=0,289$), фактор 7 «особистісне відчуження» ($\beta=-0,263$), фактор 6 «невротичність» ($\beta= -0,223$).

3. Отримані результати продемонстрували виявлення реальної психологічної картини психологічного змісту копінг-стратегій професійної стійкості особистості адвоката на різних етапах його професійної реалізації, які оформлені у типи професійної стійкості особистості адвоката: *раціонально-відповідальний* (група 1) → *оперативно-продуктивний тип* (група 2) → *статусно-конвенційний* (група 3). Додатково використовувався кореляційний аналіз (коефіцієнт r -Пірсона) для визначення статистично-достовірних зв'язків між базовими діагностичними даними домінуючих факторів та показниками копінг-стратегій адвокатів з різним стажем професійної діяльності. Відмічено закономірність зміни активних і пасивних форм копінг-стратегій у ході їх професійної реалізації, а саме: у адвокатів із стажем професійної діяльності до 2-ох років домінуючу позицію займають такі активні копінг-стратегії як «пошук соціальної підтримки», «планування рішення проблем», а також зафіксована пасивна форма «втечі – уникнення»; у адвокатів із стажем професійної діяльності від 2-ох до 10-ти років домінуючу позицію займають такі пасивні копінг-стратегії як «втеча–уникнення», «дистанціювання» і активна форма «самоконтролю»; у адвокатів із стажем професійної діяльності понад 10-ти років домінуючу позицію займають такі активні копінг-стратегії як «прийняття відповідальності», «планування рішення проблем» та пасивна форма «конфронтації».

Емпірично експлікований зміст професійної стійкості особистості адвоката на різних етапах його професійної реалізації, дав змогу окреслити основні функції копінг-стратегій: для раціонально-відповідального типу професійної стійкості особистості адвоката виокремлено функції адаптації, підтримки взаємодії з іншими та мінімізації негативної дії; для оперативно-продуктивного типу – функції мінімізації негативної дії та підтримки емоційної рівноваги; для статусно-конвенційного типу професійної стійкості

властивими є функції мінімізації негативної дії, адаптації та підтримки позитивного «образу Я».

Виявлено такі копінг-ефекти професійної стійкості особистості адвоката, а саме: ефект *атрибутивної співактивності*, який характеризується тим, що в ході набуття професійного досвіду (до 10-ти років професійного стажу) відбувається трансформація активних форм копінг-стратегій у пасивні; ефект *автономної активності*, який характеризується тим, що в ході набуття професійного досвіду (понад 10-ти років професійного стажу) відбувається трансформація пасивних форм копінг-стратегій у активні. У завершенні зазначено, що виявлені копінг-ефекти професійної стійкості адвоката на різних етапах його професійної реалізації, є потужним психологічним індикатором визначення можливостей регуляційно-адаптаційної ефективності фахівця в ході професіоналізації.

У третьому розділі використані літературні джерела, що знаходяться у списку використаних джерел під номерами: [9; 20; 23; 30; 47; 74; 127; 177; 256].

Матеріали третього розділу дисертації висвітлено в публікаціях автора: [97; 98; 107].

ВИСНОВКИ

В дисертації здійснено теоретичне узагальнення й запропоновано нове вирішення актуального наукового завдання, що полягає в обґрунтуванні психологічного змісту копінг-стратегій та визначенні копінг-ефектів професійної стійкості особистості адвоката на різних етапах його професійної реалізації. Отримані в ході дослідження результати дають змогу сформулювати такі висновки:

1. На основі проведеного теоретичного аналізу професійної стійкості і узагальнення концептуальних позицій вивчення копінг-поведінки констатовано, що професійна стійкість особистості в ознаках врівноваженості, опірності, помірності і рівноваги визначає саногенний потенціал особистості фахівця та його психологічне здоров'я, а копінг-стратегії як конкретні засоби усунення або зменшення інтенсивності дії стресору на особистість сприяють досягненню високої ефективності професійної діяльності. З'ясовано, що для успішного вирішення проблемних ситуацій в умовах професійної діяльності застосовуються стратегії опанування, конструктивність яких допомагає уникнути емоційних та фізичних перевантажень і виснаження організму.

Правозахисна діяльність адвоката характеризується стресогенним характером, що потребує збалансованої і стійкої психіки, чіткої регуляції власного стану й контролю поведінки та мобілізації особистісних ресурсів задля успішного виконання посадових обов'язків. Презентовано узагальнене визначення *професійної стійкості адвоката* як властивості особистості, що відповідає за гармонійний розвиток інтелектуальних, емоційно-вольових і особистісно-професійних якостей, які забезпечують успішність професійних дій і поведінкових реакцій у процесі юридичної діяльності та загальної життєвої стратегії фахівця та дає змогу особистості протистояти життєвим труднощам, несприятливому тиску обставин, зберігати здоров'я та працездатність. Зазначено, що основою професійної стійкості особистості адвоката є внутрішні і зовнішні ресурси, які забезпечують успішність

професійних дій і поведінкових реакцій та сприяють виникненню та збереженню гармонійного стану.

2. Запропоновано та верифіковано теоретичну модель особистісно-інваріативної зумовленості копінг-поведінки у переживанні професійного стресу в правозахисній діяльності адвоката. Серед особистісних інваріант виокремлено *морально-психологічні, емоційно-вольові, пізнавальні, інтелектуальні, комунікативні*. До переліку основних складових професійної стійкості входять такі домінанти активності, як *домінанта пізнання і самопізнання, домінанта діяльності, домінанта інтерації*. Підґрунтям вибору копінг-поведінки є *професійно-психологічна готовність*, яка забезпечує динамічне включення працівника в діяльність та вибір подальшої ефективної стратегії її виконання і вміщує такі складові, як *мобілізаційна, орієнтаційна, операційна, вольова та оцінна*, які в комплексі дають змогу цілеспрямовано визначати копінг-стратегії ефективної професіоналізації, що допомагають збереженню професійного здоров'я й уникненню появи професійних деформацій. Форми реагування-відповіді виробляються особистістю завдяки процесам оцінки, передбачення, рішення, пристосування. Констатовано, що копінг-стратегії є сукупністю особистісно-інваріативних характеристик фахівця, які регулюють перебіг професійної стійкості в просторі юридично-психологічної сфери діяльності адвоката та зазначено їхні основні функції – *мінімізація негативної дії, адаптація, підтримка позитивного «образу Я», підтримка емоційної рівноваги та підтримка взаємодії з іншими*.

3. На основі визначення загальної схеми дослідження проведено діагностичний зріз емпіричних даних, який показав, що професійна стійкість особистості адвоката зумовлена релевантними копінг-стратегіями поведінки, які у комплексі особистісно-поведінкових характеристик фахівця визначають психологічний зміст копінг-ефектів його професійної стійкості на різних етапах професійної реалізації.

За результатами факторного, множинного регресійного і кореляційного

аналізів визначено типи професійної стійкості особистості адвоката: група адвокатів із стажем професійної діяльності до 2-ох років належить до *раціонально-відповідального* типу, в якому емпірично виокремлені такі особистісно-поведінкові характеристики, які у своїй структурній організації складають ієрархічно організовану систему факторів («раціоналізація поведінки (+)», «ригідність (-)», «емоційна визначеність (+)» та «соціальна зрілість (-)»), до якої включені соціально-психологічні і морально-нормативні ознаки копінг-стратегій «пошук соціальної підтримки», «планування рішення проблеми» і «втеча-уникнення»; у групі адвокатів із стажем професійної діяльності від 2-ох до 10-ти років, яка належить до *оперативно-продуктивного* типу емпірично виокремлені такі фактори особистісно-поведінкових характеристик, як «широта інтересів (+)», «когнітивна складність оцінки соціальної ситуації (+)», «депресивність (-)» та «дифузія емоційних процесів (+)», що доповнені проявом таких копінг-стратегій, як «самоконтроль», «дистанціювання» і «втеча-уникнення»; у групі адвокатів із стажем понад 10 років зафіксований *статусно-конвенційний* тип професійної стійкості у системі факторів «порушення орієнтації в соціальних очікуваннях (+)», «конструктивність соціальної взаємодії (+)», «особистісне відчуження (-)» «невротичність (-)» та комплексу виражених копінг-стратегій «прийняття відповідальності», «планування рішення проблем» та «конфронтація».

4. Емпірично експлікований зміст професійної стійкості особистості адвоката на різних етапах його професійної реалізації дав змогу окреслити основні функції копінг-стратегій: для раціонально-відповідального типу професійної стійкості особистості адвоката виокремлено функції адаптації, підтримки взаємодії з іншими та мінімізації негативної дії; для оперативно-продуктивного типу – функції мінімізації негативної дії та підтримки емоційної рівноваги; для статусно-конвенційного типу професійної стійкості властивими є функції мінімізації негативної дії, адаптації та підтримки позитивного «образу Я». Виявлено такі копінг-ефекти професійної стійкості

особистості адвоката, а саме: ефект *атрибутивної співактивності*, що проявляється до 10-ти років професійного стажу і визначається інтенсивним набуттям професійного досвіду і виробленням індивідуального стилю діяльності і професійних компетенцій; ефект *автономної активності*, який знаходить прояв після 10-ти років професійного стажу і характеризується усвідомленим узагальненням професійного і життєвого досвіду адвоката та професійною творчістю і автономністю.

Проведене дослідження не вичерпує усіх аспектів окресленої проблеми. *Перспективи* подальших наукових досліджень вбачаємо у впровадженні системної діагностики показників взаємозв'язку копінг-поведінки і професійної стійкості фахівців правоохоронної діяльності, що дасть змогу своєчасно виявити ознаки професійного вигорання, професійної деформації і девіантної поведінки цих фахівців. Також уважаємо перспективним дослідження невротичних ознак професійної стійкості адвокатів. Потребують подальшого вдосконалення конкретні форми і методи психологічного супроводу професійного становлення адвоката.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Абабков В.А., М. Перре. Адаптация к стрессу. Основы теории, диагностики, терапии. Санкт-Петербург : Речь, 2004. 166с.
2. Абрумова А.Г. Анализ состояний психологического кризиса и их динамика. *Психологический журнал*. 1985. № 6. С. 107-115.
3. Айзенк Г.Ю. Структура личности. Москва : КСП+; Санкт-Петербург : Ювента, 1999. 463 с.
4. Александрова Л.А. Адаптация к трудным жизненным ситуациям и психологические ресурсы личности. *Личностный потенциал: структура и диагностика* / под ред. Д.А. Леонтьева. Москва, 2011 С.547-579
5. Александрова Л.А. Психологические ресурсы адаптации личности к условиям повышенного риска природных катастроф : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 / Моск. гос. ун-т им. М.В. Ломоносова. Москва, 2004. – 207 с.
6. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания. Санкт-Петербург : Питер, 2001. 288 с.
7. Ананьев В.А. Основы психологии здоровья. *Концептуальные основы психологии здоровья*. Санкт-Петербург : Речь, 2006. 384 с.
8. Анисимов О.С. Высшие формы профессионализма государственного мышления. Москва, 2006, 774 с.
9. Анцыферова Л.И. Личность в трудных жизненных условиях: переосмысление, преобразование ситуации и психологическая защита. *Психологический журнал*. 1994. Т. 15. № 1. С. 3-19.
10. Балл Г.О. Нормативный професійний ідеал вченого-людинознавця. *Професійна освіта: педагогіка і психологія*: польсько-український щорічник. Ченстохова, 2011. XIII. С. 49-65.
11. Бандурка А.М., Бочарова С.П., Землянская Е.В. Юридическая психология: учебник. Харьков: Изд-во Нац. ун-та внутр. дел, 2001. С. 239-242.

12. Барко В.І. Професійний відбір кадрів до ОВС (психологічний аспект) : монографія. Київ : Ніка-Центр, 2002. 296с.
13. Безпека життєдіяльності : підруч. для студентів вищ. навч. закл. / за ред. І. Я. Коцана. Харків : Фоліо, 2014. 462 с.
14. Березин Ф.Б. Психическая и психофизиологическая адаптация человека. Ленинград : Наука, 1988. 270 с.
15. Березин Ф.Б., Мирошников М.П., Соколова Е.Д. Методика многостороннего исследования личности: структура, основы интерпретации, некоторые области применения. Москва : Фолиум, 1994. 176 с.
16. Бернам У.С., Решетникова И.В., Прошляков А.Д. Судебная адвокатура : пособие для адвокатов / под ред. И.В. Решетниковой. Санкт-Петербург, 1996. 56 с.
17. Бодров В.А. Личностная детерминация развития и преодоления психологического стресса. *Совладающее поведение: современное состояние и перспективы* / под ред. А.Л. Журавлева, Т.Л. Крюковой, Е.А. Сергиенко. Москва : Изд-во «Институт психологии РАН», 2008. С. 235-256.
18. Бодров В.А. Психологический стресс : развитие и преодоление. Москва : ПЕРСЭ, 2006. 528 с.
19. Бодров В.А. Психология профессиональной пригодности : учебное пособие. Москва : ПУРСЭ, 2001. 528 с.
20. Бодров В.А. Проблема преодоления стресса. Часть 1 : «Coping stress» и теоретические подходы к его изучению. *Психологический журнал*. 2006. № 2. С. 122-134.
21. Бохан Н.А., Семке В.Я. Копинг-поведение и аддиктивные состояния. *Превентивная психиатрия*. Томск : Изд-во Томского ун-та, 1999. С. 101-109.
22. Бохан Т.Г. Стресс и стрессоустойчивость: опыт культурно-исторического исследования. Томск : Изд-во «Иван Федоров», 2008. 267 с.

23. Бююль А., Цёфель П. SPSS: Искусство обработки информации. Анализ статистических данных и восстановление скрытых закономерностей: [пер. с нем.]. Санкт-Петербург : «ДиаСофтЮП», 2005. 608 с.
24. Василенко М.М. Сучасні напрями психологічних досліджень копінг-стратегій. *Проблеми загальної та педагогічної психології* : зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України ; [за заг. ред. С. Д. Максименка]. 2009. Т. 11. Ч. 7. С. 95-107.
25. Васильев В.Л. Юридическая психология. Санкт-Петербург : Питер Пресс, 1997. 656с.
26. Ведерніков Ю.А., Грекул В.С. Теорія держави і права : навчальний посібник. ; [4-е вид., доп., випр. і перероб]. Київ : Центр навчальної літератури, 2005. 224 с.
27. Ведяев Ф.П., Воробьева Т.М. Модели и механизмы эмоциональных стрессов. Киев : Здоровье, 1983. 136 с.
28. Величко М. Копинг-стратегии и механизмы психологической защиты [Электронный ресурс]. Режим доступа : <http://www.psydiagnoz.com/clin-psychology/29-ponatia/57-mechanisms-coping.html> Величко.
29. Вірна Ж.П. Координація особистісно-нормативних змін ціннісних орієнтацій в діапазоні професійної адаптації особистості. *Психологія особистості* : науковий журнал. 2015. № 1(6). С. 161-172.
30. Вірна Ж.П. Мотиваційно-сміслова регуляція у професіоналізації психолога: монографія. Луцьк : Ред-вид. відд. «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Л. Українки, 2003. 320с.
31. Вірна Ж.П. Професійне здоров'я особистості: панорама професійних деструкцій. *Харківська школа психології: спадщина і сучасна наука* : тези доп. міжнар. наук.-практ. конф. Харків : ХНПУ, 2016. С. 47-48
32. Вірна Ж.П. Психологія успішного функціонування фахівця. *Когнітивні та емоційно-поведінкові фактори повноцінного функціонування*

людини: культурно-історичний підхід: мат. I міжнар. наук.-практ. конф. Харків : ХНПУ, 2013. С. 236-238.

33. Водопьянова Н.Е. Психодиагностика стресса. Санкт-Петербург : Питер, 2009. 329 с.

34. Волянчук Н.Ю. Психологія професійного становлення тренера. Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2006. 444 с.

35. Воскобитова Л.А. Адвокат: навыки профессионального мастерства. Москва : Wolters Kluwer, 2006. 341 с.

36. Галецька І., Сосновський Т. Психологія здоров'я: теорія і практика. Львів : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2006. 338 с.

37. Гарбер Е.И., Козача В.В. Методика профессиографии. Саратов : Изд-во Саратовского ун-та, 1992. 197 с.

38. Гаррис Р. Школа адвокатуры. Тула : Автограф, 2001. 352 с.

39. Глотова Г.А. Стрессоустойчивость педагога. *Психологический вестник Уральського гос. ун-та*. Екатеринбург : Банк культурной информации, 2000. Вып. 1. С. 102-105.

40. Грандт В. Копінг-ресурси як чинник збереження професійного здоров'я особистості. *Психологія професійної безпеки: технології конструктивного самозбереження особистості* : колективна монографія / за ред. Ж. Вірної. Луцьк : Вежа-Друк, 2015. С. 77-84.

41. Гребеньков Г.В. Введение в юридическую психологию (основы психологического изучения личности юриста) : учебное пособие. – Донецк : ДИЭХП, 2002. 104 с.

42. Гребеньков Г.В., Фіолевський Д.П. Юридична етика. Київ : Алерта, 2007. 211с.

43. Гринберг Д. Управление стрессом ; [7-е изд.]. Санкт-Петербург : Питер, 2002. 496 с.

44. Гуревич К.М. Профессиональная пригодность и основные свойства нервной системы. Москва : Наука, 1970. 272 с.

45. Гусарев С.Д., Тихомиров О.Д. Юридична деонтологія (основи юридичної діяльності) : навчальний посібник. Київ : Знання, 2008. 495 с.
46. Джанерьян С.Т. Профессиональная Я-концепция: системный подход : дис... доктора психол наук ; 19.00.01 / Ростовский государственный университет, Ростов-на-Дону, 2005. 442 с.
47. Диагностика здоровья. Психологический практикум / под ред. проф. Г.С. Никифорова. – Санкт-Петербург : Речь, 2007. 950с.
48. Дикая Л.Г. Психическая саморегуляция функционального состояния человека (системно-деятельностный подход). Москва : Изд-во Ин-та психологии РАН, 2003. 318 с.
49. Дмитриева М. А. Психологические факторы профессиональной адаптации. *Психологическое обеспечение профессиональной деятельности* / под ред. Г.С. Никифорова. Санкт-Петербург, 1991. С. 43-60.
50. Дружилов С. А. Индивидуальный ресурс человека как основа становления профессионализма : монография. Воронеж : Научная книга, 2010. 260 с.
51. Дубчак Г.М. Психологічні основи професійної стресостійкості майбутніх фахівців : монографія. Київ : Талком, 2017. 321 с.
52. Жуков Д.А. Психогенетика стресса : поведенческие и эндокринные корреляты генетических детерминант стресс-реактивности при неконтролируемой ситуации. Санкт-петербург : СПбЦНТИ, 1997. 176 с.
53. Залевский Г.В. Личность и фиксированные формы поведения ; [3-е изд.]. Санкт-Петербург : Питер, 2007. 688 с.
54. Зеер Э.Ф. Психология профессий : учеб. пособ. для студ. вузов ; [2-е изд., перераб., доп.]. Москва : Академ. проект ; Екатеринбург : Деловая книга, 2003. 336 с.
55. Зильберман П.П. Эмоциональная устойчивость оператора. *Очерки психологии труда оператора* / [ред. Е.А. Милерян]. Москва : Наука, 1974. С. 138-172.]

56. Иванов-Муромский К.А., Лукьянова О.Н. Человек в состоянии операционального стресса. *Физиология человека*. 1975. Т. 1. № 3. С. 459-468.
57. Изюмова С.А., Аминев Н.А. О физиологической природе связей между эмоциональной устойчивостью и свойствами нервной системы человека. *Вопросы психологии*. 1978. № 5. С. 128-133.
58. Ильин Е.П. Психология индивидуальных различий. Санкт-Петербург : Питер, 2004. 701 с.
59. Индекс жизненного стиля : метод. пособие / [Л. И. Вассерман, О. Ф. Ерышев, Е. Б. Клубова и соавт.]. Санкт-Петербург : Психоневрол. ин-т им. В. М. Бехтерева, 1998. 48 с.
60. Каверина Р.Д. Опыт психологической классификации некоторых профессий в целях профконсультации. *Вопросы психологии*. 1978. № 4. С. 64-72.
61. Каламаж Р.В. Психологія формування професійної Я-концепції майбутніх юристів : дис. ... доктора психол. наук : 19.00.07 / Національний університет «Острозька академія», Острог. 2010. 485 с.
62. Карамушка Л.М., Сняданко І.І. Психологія організаційної культури (на матеріалі промислових підприємств) : навч. посібник. Київ-Львів: Край, 2010. 212 с.
63. Карпенко Є.В. Самоактуалізація і адаптація : від конфронтації до кооперації : монографія. Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2013. 271 с.
64. Кергандберг Э.М. О психологических аспектах деятельности защитника. *Преподавание юридической психологии и ее практическое применение*. Тарту, 1986. С. 139-140.
65. Киреева З.А., Односталко Е.С. Трансформация компонентов состояния резилентности в трудной жизненной ситуации. *Вісник Херсонського держ. ун-ту. Серія Психологічні науки*. 2018. № 2 Т. 1. С. 52-57.
66. Китаев-Смык Л. А. Психология стресса. Москва : Наука, 1983. 368с.

67. Кіреєва З.О., Односталко О.С. Відображення проживання важкої життєвої ситуації ("crash-етапу") за допомогою наративу. *Актуальні проблеми психології. Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія.* : зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г.С.Костюка НАПН України. Київ. 2018, Вип. 22. Т. X. С. 42-49
68. Климов Е.А. Введение в психологию труда : учебник [для вузов]. Москва : Культура и спорт ; Изд. объединение «ЮНИТИ», 1998. 350 с.
69. Климов Е.А. Психология профессионала. Москва : НПО «МОДЭК», 1996. 400 с.
70. Козлов С.В. Стійкість до стресу як один із чинників адаптивності особистості. *Вісник нац. ун-ту оборони України.* 2011. № 3 (22). С. 126-129.
71. Кокун О.М. Оптимізація адаптаційних можливостей людини : психофізіологічний аспект забезпечення діяльності : монографія. Київ : Міленіум, 2004. 265 с.
72. Кокун О.М. Психологія професійного становлення сучасного фахівця: монографія. Київ : «Інформ.-аналіт. агентство», 2012. 200 с.
73. Корнієнко І. О. Стратегії копінг-поведінки студента в ситуації неспіху : монографія. Мукачєво. : Мукачєвський державний університет, 2011. 292 с.
74. Корольчук М.С., Осьодло В.І. Психодіагностика. – Київ : Ельга, Ніка-Центр, 2005. 400с.
75. Коцан І.Я., Ложкін Г.В., Мушкевич М.І. Психологія здоров'я людини. Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2009. 316 с.
76. Крюкова Т.Л. Психология совладающего поведения. Кострома : Авантитул, 2004. 344 с.
77. Куликов Л.В. Психология настроения. Санкт-Петербург : Санкт-Петербургский ун-т, 1997. 288с.

78. Куликов Л.В. Стресс и стрессоустойчивость. *Теоретические и прикладные вопросы психологии*. Санкт-Петербург : Изд-во СПбГУ, 1995. Ч. 1. С. 123-132.

79. Куликов Л.В. Психогигиена личности. Санкт-Петербург : Питер, 2004. 464 с.

80. Лазарус Р. Индивидуальная чувствительность и устойчивость к психологическому стрессу. *Психологические факторы на работе и охрана здоровья*. Москва : Женева, 1989. С. 121-126.

81. Лазарус Р. Психологический стресс и копинг-процессы. Москва : Медицина, 1966. 466с.

82. Лазарус Р. Теория стресса и психофизиологические исследования. *Эмоциональный стресс*. Ленинград, 1970. С. 178-209.

83. Лазорко О.В. Професійна безпека особистості: адаптаційний вимір / О.В. Лазорко. *Психологічні перспективи*. Луцьк : Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, 2015. Вип. 25. С. 130-141.

84. Лебедев В. И. Личность в экстремальных условиях. Москва : Политиздат, 1989. 303 с.

85. Леви Л. Эмоциональный стресс : физиологические и психологические реакции (медицинские, промышленные и военные последствия стресса). Ленинград : Медицина, 1970. 326 с.

86. Леонова А.Б. Основные подходы к изучению профессионального стресса. *Вестник Моск. ун-та. Серия 14, Психология*. 2000. № 3. С. 4-19.

87. Ломов Б.Ф. Психологические проблемы деятельности в особых условиях. Москва: Наука, 1985. 232 с.

88. Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологи. Москва : Наука, 1984. 446 с.

89. Луньов В.Є. Аналіз міжгалузевих психологічних досліджень копінг-поведінки: невротичний, прикордонний, психотичний вимір. *Fundamental and applied researches in practice of leading scientific schools*, 2014 (6). P. 152-162.

90. Луньов В.Є. Становлення та розвиток професійного мислення особистості у системі органів внутрішніх справ України : монографія. Макіївка : МEGI, Донецьк: Донбас, 2014 350 с.

91. Макарова З.В. Профессиональная защита подозреваемых, обвиняемых. Санкт-Петербург : Юридический центр Пресс, 2008. 336 с.

92. Маклаков А.Г. Личностный адаптационный потенциал: его мобилизация и прогнозирование в экстремальных ситуациях. *Психологический журнал*. 2001. Т. 22. № 1. С.16-24.

93. Малкина-Пых И.Г. Психологическая помощь в кризисных ситуациях. Москва : Эксмо, 2008. 928 с.

94. Малкова Т.Н. Новый подход к исследованию проблем профессионально-психологического отбора в правоохранительные органы. *Журнал практикующего психолога*. 2003. № 9. С. 116-124.

95. Марищук В.Л., Евдокимов В.И. Поведение и саморегуляция человека в условиях стресса. Санкт-Петербург : Издательский дом «Сентябрь», 2001. 260 с.

96. Мартіросян М.В. Готовність до ризику в ситуаціях невизначеності юриста. *Особистість у кризових умовах та критичних ситуаціях життя*: мат. V Міжнар. наук.-практ. конф. Суми : Вид-во СумДПУ імені А.С. Макаренка, 2019. С. 202-205.

97. Мартіросян М.В. Емоційне вигорання в професійній діяльності адвоката. *Науковий вісник Херсонського держ. ун-ту ; серія «Психологічні науки»*. 2019. Вип. 2. С. 28-35

98. Мартіросян М.В. Копінг-стратегії поведінки адвоката: зміст і тенденції прояву. *Теорія і практика сучасної психології*. 2019. № 1. Т. 1. С. 67-71.

99. Мартіросян М.В. Копінг-стратегія як ментальна ознака професійної стійкості особистості. *Психічне здоров'я особистості у кризовому суспільстві* : зб. тез III Всеукр. наук.-практ. конф. ; / упоряд. Н.М. Бамбурак. – Львів : ЛьвДУВС, 2018. С. 264-268

100. Мартіросян М.В. Професійна стійкість як ознака соціальної безпеки фахівця. *Виклики та парадокси соціальної взаємодії в постмодерному світі: лінгвістичний та психологічний аспекти* : мат. І міжнар. наук.-практ. Конф. / за заг. ред. О.В. Лазорко, В.А. Ущиної. Луцьк: Волиньполіграф, 2019. С. 132-135.

101. Мартіросян М.В. Психологические координаты стресса человека. *Социально-педагогическая и медико-психологическая поддержка развития личности в онтогенезе* : сб. междунар. научно-практ. конф. / под ред. И.Е. Валитовой. Брест : БрГУ, 2016. С. 271-273.

102. Мартіросян М.В. Специфіка професійної правосвідомості юриста. *Особистість у соціальному, віковому та клінічному вимірі сучасного життя* : зб. наук. статей / [гол. ред. Ж.П. Вірна]. Луцьк : Вежа-Друк, 2016. С. 270-275.

103. Мартіросян М.В. Стресостійкість в понятійній системі професійної психології. *Актуальні проблеми психології особистості на європейському просторі* : мат. IV міжнар. наук.-практ. конф. / за ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. Кам'янець-Подільський : Медобори-2006, 2019. С. 108-112.

104. Мартіросян М.В. Сучасні тенденції дослідження копінг-стратегій. *Психогенеза особистості: норма і девіація* : зб. наук. статей ; [гол. ред. Я. Гошовський]. Луцьк : Вежа Друк, 2017. С. 184-189.

105. Мартіросян М.В. Копінг-поведінка і правова деструктивність особистості. *Проблеми оптимального функціонування особистості в сучасних умовах* : мат. Міжнар. наук.-практ. конф. Харків, 2018. С. 113-114.

106. Мартіросян М.В. Копінг-поведінка: особистісні інваріанти професійного стресу в юридичній діяльності. *Психологічні перспективи*. Луцьк : Східноєвроп. нац. ун-т імені Лесі Українки, 2018. Вип. 32. С. 182-192.

107. Мартіросян М.В. Організаційний стрес в адаптаційному вимірі професійного здоров'я фахівця. *Area nauki*. Lublin, 2018. № 1(4). Р. 41-50.

108. Мартіросян М.В. Проблема психологічної оцінки кадрів у системі сучасної адвокатури. *Волинь очима молодих науковців : минуле, сучасне, майбутнє* : мат. II міжнар. наук.-практ. конф. асп. і студ. : у 2-х т. Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. Т. 1. С. 131-133.

109. Мартіросян М.В. Психологічна структура професійної діяльності юриста. *Актуальні проблеми психології* : зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / за ред. С.Д. Максименка, В.Д. Потапової. Київ, 2008. Т. XV. Ч. 2. С. 47-53.

110. Мартіросян М.В. Психологічний портрет адвоката. *Актуальні питання реформування правової системи України* : зб. наук. статей за мат. IV міжнар. наук.-практ. конф. : у 2-х т. / уклад. Т.Д. Климчук, І.М. Якушев. Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. Т. 1. С. 76-78.

111. Мартіросян М.В. Психологічні особливості професійного спілкування адвоката. *Актуальні питання реформування правової системи України* : зб. наук. статей за мат. VI міжнар. наук.-практ. конф. / уклад. Т.Д. Климчук. Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2009. С. 56-59.

112. Медведев В.И. Устойчивость физиологических и психофизиологических функций человека при действии экстремальных факторов. Ленинград : Наука, Ленинградское отделение, 1982. 104 с.

113. Медведев В. И. Адаптация человека. Санкт-Петербург : Ин-т мозга человека РАН, 2003. 584 с.

114. Медведєв В.С. Проблеми професійної деформації співробітників органів внутрішніх справ (теоретичні і прикладні аспекти). Київ : НАВСУ, 1996. 192 с.

115. Мельникова Н.Н. Социально-психологическая адаптация личности : метод. указания. Челябинск : Изд-во ЮУрГУ, 2002. 34 с.

116. Мельниченко Р.Г. Адвокатская деятельность. Универсальные правила успеха. Москва : PR MEDIA : Дашков и К°, 2009. 216 с.

117. Мерлин В.С. Очерк интегрального исследования индивидуальности. Москва : Педагогика, 1986. 256 с.

118. Мороз Л.І., Яковенко С.І. Встановлення психологічного контакту працівниками внутрішніх справ при спілкуванні з різними категоріями громадян. *Практична психологія та соціальна робота*. 2005. № 11. С. 21-37.

119. Москович Л.М. Організаційно-правові проблеми статусу суддів: автореф. дис.... канд. юр. наук : 12.00.10 / Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого, Харків, 2003. – 20 с.

120. Муздыбаев К. Стратегии совладания с жизненными трудностями : теоретический анализ. *Журнал социологии и социальной антропологии*. 1998. Т. 1. № 2. С. 37-47.

121. Налчаджан А.А. Личность. Групповая социализация и психическая адаптация. Ереван : Изд-во АН АрмССР, 1985. 263 с.

122. Нартова-Бочавер С. К. «Coping behavior» в системе понятий психологии личности. *Психологический журнал*. 1997. Т. 18. № 5. С. 20-30.

123. Наследов А.А. Математические методы психологических исследований. Анализ и интерпретация данных. Санкт-Петербург : ООО «Речь», 2004. 392 с.

124. Наугольник Л.Б. Психологія стресу: підручник. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2015. 324 с.

125. Небылицин В.Д. Психофизиологические исследования индивидуальных различий. Москва : Наука, 1976. 336 с.

126. Никифоров, Г. С. Психология здоров'я. Санкт-Петербург : Питер, 2003. 607 с.

127. Никольская И.М., Грановская Р.М. Психологическая защита у детей. Санкт-Петербург : Речь, 2000. 504 с.

128. Олпорт Г. Личность в психологии. Санкт-Петербург : Ювента, 1998. 345 с.

129. Певцова Е.А., Клишина А.В. Профессиональное правосознание адвокатов. Москва : Изд-во АПКиПРО РФ, 2008. 294 с.

130. Пеньков В.Е. Профессионально-личностная устойчивость будущего учителя. Белгород : Издательство Белгород. гос. ун-та, 1998. 116 с.
131. Постылякова Ю.В. Ресурсы совладания со стрессом в разных видах профессиональной деятельности. *Психологический журнал*. 2006. Т. 26. № 6. С. 35-43.
132. Практическая психодиагностика : методики и тесты / под ред. Д. Я. Райгородского. Самара : БАХРАХ-М, 2002. 672 с.
133. Прохоров А.О. Психология неравновесных состояний. Москва институт психологии РАН, 1998. 149с.
134. Психология профессионального здоров'я : учебное пособие / под ред. Г. С. Никифорова. Санкт-Петербург : Речь, 2006. 480 с.
135. Психологія : навч. посібник / О. В. Винославська, О. А. Бреусенко-Кузнецов, В. Л. Зливков [та ін.] ; за наук. ред. О. В. Винославської. – Київ : Фірма «ІНКОС», 2005. 352 с.
136. Психотерапевтическая энциклопедия / [под ред. Б. Д. Карвасарского]. ; 2-е изд. Санкт-Петербург : Питер, 2000. 1024 с.
137. Психофізіологічне забезпечення становлення фахівця у професіях типу «людина-людина» : монографія [ред. О.М. Кокун]. Кіровоград : Імекс_ЛТД, 2013. 266 с.
138. Реан А.А., Кудашев А.Р., Баранов А.А. Психология адаптации личности. Анализ. Теория. Практика. Санкт-Петербург : Прайм–ЕВРОЗНАК, 2008. 479 с.
139. Ребер А. Большой толковый психологический словарь. Москва : Искра, 2000. 245 с.
140. Рогов Е.И. Настольная книга практического психолога : учеб. пособие ; [2-е изд., перераб. и доп.]. Москва : Гуманит. изд. Центр ВЛАДОС, 1999. 480 с.
141. Роджерс К. Клиентоцентрированная терапия. Москва : Рефл-бук; Киев : Ваклер, 1997. 320 с.

142. Родіна Н.В. Психологія копінг-поведінки: системне моделювання : монографія. Одеса : видавець Букаєв Вадим Вікторович, 2011. 364 с.
143. Родіна Н.В. Копінг-поведінка як психічна діяльність суб'єкта. *Психологічні перспективи*. 2010. Вип. 15. С. 80-86.
144. Романов В.В. Военно-юридическая психология : краткий курс лекций. Москва : ВКИ, 1991. 255 с.
145. Ронгинская Т.И. Синдром выгорания в социальных профессиях. *Психологический журнал*. 2002. Т. 23, № 3. С. 85-95.
146. Санникова О.П., Кузнецова О.В. Адаптивность личности : монография. Одесса : Изд. Н.П.Черкасов, 2009. 258 с.
147. Санникова О.П., Кузнецова О.В. Системный анализ адаптивности личности : монография. Одесса : Издательство ВМВ, 2017. 392с.
148. Санникова О.П. Эмоциональность в структуре личности. Одесса: Хорс, 1995. 334 с.
149. Саугстад П. История психологии: от истоков до наших дней. Москва : БахраХ-М, 2008. 544 с.
150. Секач М. Ф. Психология здоров'я : учебное пособие для высшей школы. ; [2-е изд]. Москва : Академический проект : Гаудеамус, 2005. 192 с.
151. Селье Г. Очерки об адаптационном синдроме. Москва : Прогресс, 1960. 254с.
152. Селье Г. Стресс без дистресса. Москва: Прогресс, 1982. 124 с.
153. Сидоренко А.В. Психологічні особливості копінг-поведінки вчителів у педагогічній взаємодії з підлітками-девіантами : автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / Нац. пед. ун-т імені М.П. Драгоманова. Київ, 2012. 20с.
154. Сидоренко Е.В. Методы математической обработки в психологии. Санкт-Петербург : ООО «Речь», 2001. 350 с.
155. Сизова И.Г., Филипченкова С.И. Методика диагностики когнитивно-поведенческих стратегий преодоления. *Современная психология:*

состояние и перспективы исследований: мат. науч. конф. Ин-та психологии РАН. Москва : ИП РАН, 2002. С. 180-199.

156. Синеокий О.В. Адвокатура как институт правовой помощи и защиты: проблемы становления и перспективы развития : монография. Запорожье: ЗНУ, 2007. 432 с.

157. Сирота Н.А. Копинг-поведение в подростковом возрасте : дис. ... доктора мед. наук : 19.00.04 / НИПНИ им. В.М. Бехтерева, Санкт-Петербург, 1994. 283 с.

158. Скабелина Л.А. Психологические аспекты адвокатской деятельности : монография. Москва : Федеральная палата адвокатов, 2012. 229 с.

159. Скакун О.Ф. Овчаренко Н.И. Юридическая деонтология : учебник. Харьков, 1998. 270 с.

160. Смирнов Б.А., Довгополова Е.В. Психология деятельности в экстремальных ситуациях. Харьков : Гуманитарный Центр, 2007. 276 с.

161. Собчик Л.Н. Введение в психологию индивидуальности. Москва : ИПП-ИСП, 2000. 512 с.

162. Совладающее поведение: Современное состояние и перспективы / [под ред. А. Журавлева и др.]. Москва : Изд-во «Институт психологии РАН», 2008. 474 с.

163. Современные технологии восстановительной медицины / [под ред. А. И. Труханова]. Москва : Медика, 2004. 288 с.

164. Соколов Н.Я. Профессиональное сознание юристов [отв. ред. Е.А. Лукашева]. Москва : Наука, 1988. 224 с.

165. Сорокотягин И.Н. Психология юриспруденции / И.Н. Сорокотягин. Санкт-Петербург : Изд-во Р. Асланова «Юридический центр «Пресс», 2006. 447 с.

166. Субботин С.В. Устойчивость к психическому стрессу как характеристики метаиндивидуальности учителя : дис... канд психол. наук : 19.00.01 / Пермский гос. пед. институт. Пермь, 1992. 152 с.

167. Суворова В.В. Психофизиология стресса. Москва : Педагогика, 1975. 208 с.
168. Теплов Б.М. Психология и психофизиология индивидуальных различий: изб. психол. труды ; ред. М.Г. Ярошевский. Москва; Воронеж : НПО МОДЭК, 1998. 544 с.
169. Тимченко А.В., Христенко В.Е. Прикладная психология в практике правоохранительной деятельности. Харьков: Одиссей, 2004. 448 с.
170. Тимченко А.В. Психологические аспекты состояния, поведения и деятельности людей в экстремальных условиях и методы их коррекции. Харьков, 1997. 184 с.
171. Тімченко О. В. Синдром посттравматичних стресових порушень: концептуалізація, діагностика, корекція та прогнозування. Харків : Вид-во Ун-ту внутр. справ, 2000. 267 с.
172. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности ; [пер. Э.М. Телятникова]. Москва : ООО Изд-во АСТ-ЛТД, 1998. 670 с.
173. Ходаківський Є.І., Богоявленська Ю.В., Грабар Т.П. Психологія управління : підручник. [5-те вид., перероб. та доп.]. – Київ : Центр учбової літератури, 2016. 492 с.
174. Чазова А.А. Копинг-поведение врача и больного в процессе преодоления болезни : дис.... докт. психол. наук : 19.00.04 / Республ. центр непрер. подготовки мед. и фарм. работников. Бишкек, 1998. 414 с.
175. Человек и его работа (социологическое исследование) / под ред. А. Г. Здравомыслова, В.П. Рожина, В.А. Ядова. – Москва : Мысль, 1967. 392 с.
176. Чуфаровский Ю.В. Юридическая психология : учебное пособие. Москва : Право и Закон, 1997. 320 с.
177. Шадриков В.Д. Проблемы системогенеза профессиональной деятельности. Москва : Наука, 1992. 184 с.
178. Шапкин С.А. Методика изучения стратегий адаптации человека к стрессогенным условиям профессиональной деятельности. *Проблемность в*

профессиональной деятельности : теория, методы психологического анализа / [отв. ред. Л.Г. Дикая]. Москва : ИП РАН, 1999.

179. Шепітько В.Ю. Психологія судової діяльності : навч. посібник. Харків : Право, 2006. 160с.

180. Шкуратова И.П., Анненкова Е.А. Личностные ресурсы как фактор совладания с кризисными ситуациями. *Психология кризиса и кризисных состояний* :междисциплинарный ежегодник. 2007. Вып. 4. С. 17-23.

181. Щербатых Ю.В. Психология стресса и методы коррекции. Санкт-Петербург : Питер, 2006. 256 с.

182. Ялтонский В.М. Копинг-поведение здоровых и больных наркоманией : дис. ... доктора мед. наук : 19.00.04 / НИПНИ им. В.М. Бехтерева, Санкт-Петербург, 1995. 396 с.

183. Amirkham J.H. Seeking person-related predictors of coping : exploratory analyses. *European journal of personality*. 1999. #4. P. 13-30

184. Amirkhan, J. H. Factor analitically driven measure of coping: the strategy indicator. *Personality and Social Psychology*. 1990. Vol. 59. P. 1066–1074.

185. Arvey R.D., Murphy K.R. Performance evolution inwork settings. *Annual Review of Psychology*. 1998. № 49. P. 141-168.

186. Bennet L., Kelaher M., Ross M. Quality of life in health care profeccionals: Burnout and its associated factors in HIV/AIDS related care. *Psychology and Health*. 1994. V. 9 (4). P. 273-283.

187. Byrne B.M. Burnout: testing for the validity, replication, and invariance of causal structure across elementary, intermediate, and secondary teachers. *Americal Educational Research*. 1994. V. 31 (3). P. 645-673.

188. Cannon W.B. *The Wisdom of the Body*. – New York : W.W. Norton & Company, 1963. 120p.

189. Coelho G.V., Hamburg D.A, Adams J.E. *Coping and adaptation*. New York: Basic Books, 1974. 456 p.

190. Fuqua R., Couture K. Burnout and locus of control in child day care staff. *Child Care Quarterly*. 1986. V. 15 (2). P. 98-109.
191. Gatchel R. An introduction to health psychology. New York : Random House, 1989. 386 p.
192. Gerengais E.R., Burke R.J., Konarski R. The impact of social support on the development of burnout in teachers: Examination of a model. *Work and Stress*. 1997. V. 11(3). P. 267-278.
193. Grengalass E.R., Burke R.J., Ondrack M. A gender role perspective of coping and burnout. *Applied Psychology An International Review*. 1990. V. 39 (1). P. 5-12.
194. Hillhouse J.J., Adier C.M. Investigation stress effect patterns in hospital staff nurses: Results of a cluster analysis. *Social Science and Medicine*. 1997. V. 45 (12). P. 1781-1788.
195. Hobfoll S.E., Lerman M. Personal relationships, personal attitudes and stress resistance: mother's reactions to the child's illness. *American Journal of Community Psychology*. V. 16. 1989.
196. Jefferson A. S., Michael S.N., Gary E.S. The Nuts and Bolts of Assessing Occupational Stress: a Collaborative Effort with Labor. *Stress Management in Work Setting*. Washington, D.C.: National Institute for Occupational Safety and Health, 1987. P. 3-29.
197. Karasek R.A., Theorell T. Healthy Work: Basic Books. New York : Basic Book, 1990. 287 p.
198. Lazarus R., Folkman S. Stress, appraisal and coping. New York : Springer, 1984. 456 p.
199. Matheny K.B., Aycock D.W., Hugh J.L. , Cutlette W.L., Silva-Cannella K.A. Stress coping: a qualitative and quantitative synthesis with implications for treatment. *Counseling Psychologist*. 1986. Vol. 14.
200. Moos R.H. Context and coping: Towarda unifying conceptual framework. *Amerikan Journal of Community Psychology*. 1984. Vol. 12. P. 5-25.

201. Murphy L.B. Coping vulnerability and resiliency in childhood. *Coping and adaptation*. Coelho G.V. (Eds.). New York : Basic Book, 1974. P. 69-100.
202. Nakako K. The role of coping strategies on psychological and physical well-being. *Journal Psychol. Res.* 1991. V. 33. Issue 4. P. 160-167.
203. Nicholson N. Towards a new agenda for work and personality. *Applied Psychology: An International Review*. 1996. № 45. P. 189-215.
204. Nowack K.M. Hardiness, and psychological distress. *Journal of behavioral Medicine*. 1986. V. 9 (6). P. 537-548.
205. Pierce C.M., Molloy G.N. Psychological and biographical differences between secondary school teachers experiencing high and low levels of burnout. *British Journal of Educational Psychology*. 1990. V. 60 (1). P. 37-51.
206. Rotter J.B. Generalized expectancies for internal versus external control of reinforcement. *Psychological monographs : General and applied*. 1966. #80. P. 1-28.
207. Schaufeli W.B., Bakker A.B. Job demands, job resources, and their relationship with burnout and engagement: A multi-sample study. *Journal of Organizational Behavior*, 2004. #25, P. 293-437.
208. Strelau J. *Badania nad temperamentem. Teoria, diagnoza, zastosowania*. Wrocław : Ossolineum, 1992. 216 s.
209. Terelak J. *Psychologia stresu*. Bedgoszcz : Branta, 2001. 461 s.
210. Virna Zh. Professional Deformations: Tendencies, Dynamics and Risks of Manifestation. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska*. Vol 28, No 2 (2015). P. 123-136.
211. Weber H. Belastungsverarbeitung. *Z. für Klinische Psychologie*. 1992. Bd. 21. H. 1. S. 17-27.
212. Wong P.T. Effective management of life stress: The resource-congruence model. *Stress Medicine*. 1993. Vol. 9. P. 51-60.

Додаток А

Таблиця А.1.

**Результати обрахунку форми розподілу даних
за критерієм Колмогорова-Смірнова**

Одновибірковий критерій Колмогорова-Смірнова	N	Нормальні параметри (a,b)		Різниця екстремумів			Статистика Z Колмогорова-Смірнова	Асимпт. знч. (двох-стор.) р
		Середнє знч.	Стд. відхилення	Модуль	Позитивні	Негативні		
Конфронтація	166	8,801	3,103	.101	.101	-.093	1,298	.069
Дистанціювання	166	1.048	3,446	.156	.156	-.104	2,012	.001
Самоконтроль	166	13,301	2,959	.093	.072	-.093	1,203	.111
Пошук соціальної підтримки	166	9,217	2,631	.099	.070	-.099	1,275	.078
Прийняття відповідальності	166	7,855	3,701	.125	.125	-.094	1,604	.012
Втеча-уникнення	166	14,078	4,476	.063	.063	-.061	.809	.530
Планування рішення проблем	166	12,380	3,016	.104	.104	-.071	1,344	.054
Позитивна переоцінка	166	11,898	3,369	.086	.064	-.086	1,109	.171
Здатність до самопізнання	166	8,560	2,855	.121	.099	-.121	1,559	.015
Широта інтересів	166	9,898	2,945	.122	.072	-.122	1,569	.015
Прийняття цінностей інших	166	8,705	2,869	.102	.080	-.102	1,312	.064
Гнучкість поведінки	166	8,934	3,180	.142	.142	-.111	1,833	.002
Активність продуктивність діяльності	166	9,440	2,825	.106	.098	-.106	1,370	.047
Загальний показник організаційного стресу	166	45,440	1.412	.081	.081	-.074	1,040	.229
Психоемоційне виснаження	166	26,000	8,824	.172	.172	-.085	2,213	.000
Особистісне відчуження	166	26,536	9,752	.164	.164	-.081	2,117	.000
Професійна мотивація	166	4.928	9,072	.113	.090	-.113	1,460	.028
Загальний показника синдрому вигорання	166	95,054	14,240	.084	.084	-.073	1,082	.193
Невротичність	166	6,151	2,008	.122	.077	-.122	1,568	.015
Спонтанна агресивність	166	4,524	1,845	.290	.290	-.156	3,732	.000
Депресивність	166	6,187	1,736	.295	.193	-.295	3,797	.000

Продовження табл. А.1.

Роздратованість	166	5,880	2,065	.171	.171	-.095	2,202	.000
Комунікабельність	166	6,819	1,766	.155	.155	-.140	1,991	.001
Врівноваженість	166	6,464	1,508	.229	.130	-.229	2,945	.000
Реактивна агресивність	166	5,295	1,820	.169	.120	-.169	2,175	.000
Сором'язливість	166	5,018	2,079	.136	.136	-.117	1,752	.004
Відкритість	166	6,590	2,417	.196	.129	-.196	2,525	.000
Екстра-інтернальність	166	5,596	1,963	.143	.143	-.137	1,848	.002
Емоційна лабільність	166	5,627	1,844	.156	.120	-.156	2,012	.001
Тривожність	166	8,331	2,691	.251	.251	-.106	3,237	.000
Фрустрація	166	7,512	3,293	.188	.188	-.113	2,423	.000
Агресивність	166	6,645	3,397	.250	.250	-.218	3,220	.000
Ригідність	166	7,157	3,422	.247	.247	-.154	3,180	.000
Емоційні зсуви	166	8,265	3,806	.195	.107	-.195	2,514	.000
Особливості окремих психічних процесів	166	5,024	2,322	.141	.100	-.141	1,816	.003
Зниження загальної активності	166	6,193	3,217	.153	.127	-.153	1,966	.001
Погіршення самопочуття, втома	166	6,873	3,768	.158	.149	-.158	2,037	.000
Соматовегетативні порушення	166	16,916	7,774	.125	.125	-.103	1,614	.011
Порушення циклу «сон-активність»	166	9,548	3,205	.140	.078	-.140	1,809	.003
Особливості соціальної взаємодії	166	9,675	3,197	.203	.074	-.203	2,618	.000
Зниження мотивації до діяльності	166	4,843	1,941	.149	.149	-.115	1,914	.001
Загальний рівень дезадаптації	166	67,337	15,156	.085	.057	-.085	1,099	.178
Активне-пасивне ставлення до життєвої ситуації	166	51,187	11,324	.111	.111	-.089	1,426	.034
Бадьорість-смуток	166	5,458	11,356	.185	.165	-.185	2,386	.000
Тонус низький-високий	166	5,428	9,968	.176	.176	-.139	2,261	.000
Розкутість-напруженість	166	53,988	8,629	.149	.123	-.149	1,921	.001
Спокій-тривога	166	47,253	13,222	.220	.220	-.174	2,840	.000
Стійкість нестійкість емоційного тону	166	46,464	13,844	.189	.189	-.145	2,437	.000
Задоволеність-незадоволеність життям в цілому	166	47,000	17,940	.276	.276	-.187	3,550	.000

Позитивний-негативний образ самого себе	166	47,578	2.710	.184	.184	-.155	2,377	.000
Тип поведінкової активності	166	433,277	67,925	.077	.077	-.074	.987	.284
Необхідна поведінка включення	166	5,012	1,723	.196	.129	-.196	2,525	.000
Виражена поведінка включення	166	4,114	1,689	.137	.137	-.116	1,763	.004
Необхідна поведінка контролю	166	4,090	1,871	.137	.133	-.137	1,770	.004
Виражена поведінка контролю	166	5,566	1,876	.182	.113	-.182	2,342	.000
Необхідна поведінка афекту	166	4,681	1,673	.170	.170	-.125	2,190	.000
Виражена поведінка афекту	166	4,506	1,972	.131	.131	-.107	1,693	.006
Широта охоплення сигналів соціуму	166	3.789	5,941	.141	.064	-.141	1,817	.003
Легкість розпізнавання ієрархічних сигналів соціуму	166	25,416	6,493	.127	.127	-.082	1,634	.010
Точність орієнтації у соціальних очікуваннях	166	24,343	7,803	.094	.094	-.079	1,205	.109
Стійкість емоційного переживання	166	23,024	6,551	.128	.128	-.089	1,655	.008
Готовність змінюватися	166	27,639	6,653	.109	.080	-.109	1,404	.039
Готовність здійснення конструктивних змін	166	32,223	4,901	.202	.071	-.202	2,600	.000
Готовність до досягнення цілей	166	31,747	5,430	.085	.064	-.085	1,093	.183
Показник загальної задоволеності	166	3.127	5,663	.107	.107	-.086	1,380	.044
Загальний показник соціальної адаптивності	166	27,883	2,516	.058	.058	-.032	.752	.624

Додаток Б

Таблиця Б.1

**Результати обрахунку Н-критерію Крускала-Уоллеса для конкретизації
особистісно-поведінкових характеристик адвокатів**

Діагностичні критерії	Стаж до 2-ох років (n=56)	Стаж від 2-ох до 10-ти років (n=56)	Стаж понад 10-ти років (n =54)	Хі-квадрат	Ст. св.	Р-рівень значимості
	Ранги					
Конфронтація	81,545	64,277	105,463	20,620	2	.000***
Дистанціювання	76,688	103,741	69,574	15,807	2	.000***
Самоконтроль	62,205	93,616	95,093	16,814	2	.000***
Пошук соціальної підтримки	101,482	92,170	55,861	27,894	2	.000***
Прийняття відповідальності	64,393	75,643	111,463	29,002	2	.000***
Втеча-уникнення	98,089	108,616	42,324	60,399	2	.000***
Планування рішення проблем	91,196	49,446	110,833	47,574	2	.000***
Позитивна переоцінка	66,268	88,143	96,556	11,802	2	.003**
Здатність до самопізнання	103,955	79,152	66,796	17,392	2	.000***
Широта інтересів	104,839	60,071	85,667	24,782	2	.000***
Прийняття цінностей інших	107,429	84,911	57,222	30,447	2	.000***
Гнучкість поведінки	116,482	84,589	48,167	56,786	2	.000***
Активність продуктивність діяльності	109,938	59,804	80,657	31,209	2	.000***
Психоемоційне виснаження	74,652	79,946	96,361	6,141	2	.046*
Особистісне відчуження	87,152	95,036	67,750	9,409	2	.009**
Професійна мотивація	88,286	87,473	74,417	2,891	2	.236
Невротичність	57,893	93,857	99,315	24,891	2	.000***
Спонтанна агресивність	109,955	66,688	73,500	29,144	2	.000***
Депресивність	35,295	113,446	102,435	98,309	2	.000***
Роздратованість	60,411	104,518	85,648	24,331	2	.000***
Комунікабельність	99,170	81,348	69,481	10,986	2	.004**
Врівноваженість	99,616	79,125	71,324	10,974	2	.004**
Реактивна агресивність	54,545	96,518	100,028	32,026	2	.000***
Сором'язливість	85,268	77,027	88,380	1,689	2	.430
Відкритість	62,598	95,598	92,630	16,614	2	.000***

Екстра-інтернальність	102,429	72,455	75,324	13,603	2	.001***
Емоційна лабільність	56,616	95,938	98,481	27,525	2	.000***
Тривожність	107,366	72,491	70,167	21,739	2	.000***
Фрустрація	108,830	83,063	57,685	31,651	2	.000***
Агресивність	110,518	68,652	70,880	28,140	2	.000***
Ригідність	111,000	57,464	81,981	36,092	2	.000***
Емоційні зсуви	116,893	95,598	36,324	84,751	2	.000***
Особливості окремих психічних процесів	82,563	97,500	69,954	9,372	2	.009**
Зниження загальної активності	112,125	89,107	48,000	51,152	2	.000***
Погіршення самопочуття, втома	106,491	98,679	43,917	55,825	2	.000***
Соматовегетативні порушення	65,875	94,830	90,028	11,694	2	.003**
Порушення циклу «сон-активність»	93,545	86,000	70,491	6,665	2	.036*
Особливості соціальної взаємодії	107,348	86,161	56,009	32,457	2	.000***
Зниження мотивації до діяльності	108,268	80,063	61,380	27,447	2	.000***
Загальний рівень дезадаптації	112,250	92,500	44,352	57,871	2	.000***
Активне-пасивне ставлення до життєвої ситуації	56,982	81,973	112,583	37,119	2	.000***
Бадьорість-смуток	58,089	81,366	112,065	35,082	2	.000***
Тонус низький-високий	61,821	80,955	108,620	26,871	2	.000***
Розкутість-напруженість	90,446	81,232	78,648	1,864	2	.394
Спокій-тривога	50,830	88,884	111,796	46,256	2	.000***
Стійкість нестійкість емоційного тону	50,179	87,679	113,722	49,107	2	.000***
Задоволеність-незадоволеність життям в цілому	53,259	88,411	109,769	39,172	2	.000***
Позитивний-негативний образ самого себе	53,304	88,259	109,880	39,198	2	.000***
Тип поведінкової активності	69,982	76,670	104,602	15,972	2	.000***
Необхідна поведінка включення	75,268	95,348	79,750	5,646	2	.059
Виражена поведінка включення	79,473	98,116	72,519	8,636	2	.013*
Необхідна поведінка контролю	91,295	93,696	64,843	12,539	2	.002**
Виражена поведінка контролю	73,491	77,875	99,713	9,684	2	.008**
Необхідна поведінка афекту	84,652	94,643	70,750	7,133	2	.028*
Виражена поведінка афекту	84,518	86,786	79,037	0,772	2	.680

Продовження табл. Б.1.

Широта охоплення сигналів соціуму	90,813	52,196	108,380	39,725	2	.000***
Легкість розпізнавання ієрархічних сигналів соціуму	51,357	93,321	106,648	40,049	2	.000***
Точність орієнтації у соціальних очікуваннях	56,063	87,464	107,843	32,542	2	.000***
Стійкість емоційного переживання	44,652	118,027	87,981	66,187	2	.000***
Готовність змінюватися	99,545	96,732	53,139	32,150	2	.000***
Готовність здійснення конструктивних змін	70,152	86,473	94,259	7,307	2	.026*
Готовність до досягнення цілей	76,339	77,902	96,731	6,124	2	.047*
Показник загальної задоволеності	84,063	58,607	108,731	30,043	2	.000***
Загальний показник соціальної адаптивності	50,071	94,670	106,583	42,599	2	.000***

Примітка: рівень достовірності: * – $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,01$; *** $p \leq 0,001$.

Групуюча змінна: стаж професійної діяльності

Додаток В

Таблиця В.1.

**Факторна структура особистісно-поведінкових характеристик
адвокатів зі стажем професійної діяльності до 2-ох років**

Діагностичний показник	Компонента								
	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Ригідність	.883								
Фрустрація	.840								
Агресивність	.835								
Тривожність	.646								
Відкритість	.523								
Активне-пасивне ставлення до життєвої ситуації	-.509								
Емоційні зсуви	-.481								
Особистісне відчуження		.698							
Погіршення самопочуття, втома		.624							
Готовність змінюватися		-.513							
Конфронтація		-.475							
Психоемоційне виснаження		.474							
Комунікабельність		.469							
Невротичність		-.420							
Точність орієнтації у соціальних очікуваннях			.597						
Стійкість емоційного переживання			.595						
Особливості соціальної взаємодії			.550						
Виражена поведінка контролю			.530						
Активність-продуктивність діяльності				.710					
Прийняття цінностей інших				.610					
Здатність до самопізнання				.565					
Широта інтересів				.540					
Бадьорість-смуток				.529					
Втеча-уникнення					.694				
Необхідна поведінка афекту					-.531				
Емоційна лабільність					-.520				

Додаток Д

Таблиця Д.1.

**Факторна структура особистісно-поведінкових характеристик
адвокатів зі стажем професійної діяльності від 2-ох до 10-ти років**

Діагностичний показник	Компонента								
	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Позитивний-негативний образ самого себе	.934								
Задоволеність-незадоволеність життям в цілому	.913								
Стійкість-нестійкість емоційного тону	.865								
Бадьорість-смуток	.855								
Спокій-тривога	.853								
Активне-пасивне ставлення до життєвої ситуації	.812								
Тонус низький-високий	.627								
Широта охоплення сигналів соціуму	.475								
Широта інтересів		.826							
Гнучкість поведінки		.815							
Активність-продуктивність діяльності		.768							
Здатність до самопізнання		.712							
Позитивна переоцінка			.797						
Планування рішення проблем			.660						
Самоконтроль			.634						
Втеча-уникнення			.616						
Погіршення самопочуття, втома			-.456						
Соматовегетативні порушення			-.450						
Зниження мотивації до діяльності			-.432						
Легкість розпізнавання ієрархічних сигналів соціуму				-.636					
Фрустрація				.626					
Точність орієнтації у соціальних очікуваннях				-.604					
Прийняття цінностей інших				.548					

Продовження таблиці Д.1.

Тип поведінкової активності				.509					
Стійкість емоційних переживання				.449					
Невротичність					.722				
Відкритість					-.685				
Необхідна поведінка афекту					.560				
Роздратованість					.511				
Виражена поведінка контролю					-.440				
Особливості окремих емоційних процесів						.601			
Прийняття відповідальності						-.582			
Агресивність						.482			
Зниження загальної активності						.463			
Необхідна поведінка контролю						-.460			
Спонтанна агресивність						.459			
Конфронтація						.432			
Тривожність							-.591		
Реактивна агресивність							-.570		
Готовність змінюватися							.539		
Порушення циклу сон-активність							-.470		
Депресивність								.661	
Комунікабельність								-.648	
Ригідність								.541	
Пошук соціальної підтримки									.756
Дистанціювання									-.484
Екстра-інтровертованість									.440
Метод виокремлення:	Аналіз методом			головних			компонент.		
Метод обернення: Варімакс з нормалізацією Кайзера									

Додаток Е

Таблиця Е.1.

**Факторна структура особистісно-поведінкових характеристик
адвокатів зі стажем професійної діяльності понад 10-ти років**

Діагностичний показник	Компонента								
	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Позитивний-негативний образ самого себе	.904								
Задоволеність-незадоволеність життям у цілому	.879								
Спокій-тривога	.840								
Стійкість-нестійкість емоційного тону	.828								
Бадьорість-смуток	.771								
Тонус низький-високий	.685								
Активне-пасивне ставлення до життєвої ситуації	.620								
Соматовегетативні порушення	- .502								
Широта охоплення сигналів соціуму	.458								
Особливості соціальної взаємодії		.745							
Виражена поведінка контролю		.623							
Прийняття цінностей інших		.622							
Реактивна агресивність		- .511							
Точність орієнтації у соціальних очікуваннях			- .719						
Погіршення самопочуття, втома			.609						
Легкість розпізнавання ієрархічних сигналів соціуму			- .597						
Готовність змінюватися			.558						
Готовність до досягнення цілей			- .546						

Продовження таблиці Е.1.

Необхідна поведінка афекту			.494						
Тип поведінкової активності			- .445						
Широта інтересів			.420						
Депресивність				.615					
Виражена поведінка включення				- .564					
Спонтанна агресивність				.538					
Тривожність				.501					
Порушення циклу сон-активність				.492					
Емоційні зсуви				.426					
Комунікабельність					.682				
Пошук соціальної підтримки					.613				
Роздратованість					-.510				
Фрустрація					-.471				
Невротичність						.700			
Відкритість						-.655			
Необхідна поведінка контролю						-.554			
Особистісне відчуження							.761		
Врівноваженість							-.552		
Особливості окремих емоційних процесів							-.532		
Гнучкість поведінки							.433		
Дистанціювання								.886	
Позитивна переоцінка								.823	
Емоційна лабільність									.606
Психоемоційне виснаження									.600
Агресивність									.572
Прийняття відповідальності									.459
Ригідність									-.455
Метод виокремлення: Аналіз методом ГОЛОВНИХ КОМПОНЕНТ.									
Метод обертання: Варімакс з нормалізацією Кайзера									

Додаток Ж

Таблиця Ж.1

**Результати обчислення множинної регресії
вимірюваних показників у вибірці адвокатів
зі стажем професійної діяльності до 2-ох років**

Зведення для моделі (f)

Модель	R	R квадрат	Скоректований R квадрат	Стд. помилка оцінки
1	.780(a)	.608	.586	6 .702
2	.780(b)	.608	.588	6 .685
3	.779(c)	.607	.590	6 .670
4	.777(d)	.603	.588	6 .682
5	.773(e)	.598	.585	6 .706

a Предиктори: (константа) Фактор 9 , Фактор 8 , Фактор 3 , Фактор 4 , Фактор 2 , Фактор 5 , Фактор 1 , Фактор 7 , Фактор 6

b Предиктори: (константа) Фактор 9 , Фактор 8 , Фактор 3 , Фактор 4 , Фактор 5 , Фактор 1 , Фактор 7 , Фактор 6

c Предиктори: (константа) Фактор 9 , Фактор 8 , Фактор 3 , Фактор 4 , Фактор 5 , Фактор 1 , Фактор 6

d Предиктори: (константа) Фактор 9 , Фактор 8 , Фактор 3 , Фактор 4 , Фактор 1 , Фактор 6

e Предиктори: (константа) Фактор 9 , Фактор 3 , Фактор 4 , Фактор 1 , Фактор 6

f Залежна змінна: загальний показник організаційного стресу

**Модель множинного регресійного аналізу для адвокатів зі стажем
професійної діяльності до 2-ох років**

ANOVA (f)

Модель		Сума квадратів	ст.св.	Середній квадрат	F	Знч.
1	Регресія	10881,674	9	1209,075	26,917	,000(a)
	Залишок	7007,224	156	44,918		
	Всього	17888,898	165			
2	Регресія	10872,043	8	1359,005	30,407	,000(b)
	Залишок	7016,854	157	44,693		
	Всього	17888,898	165			
3	Регресія	10858,081	7	1551,154	34,858	,000(c)
	Залишок	7030,817	158	44,499		
	Всього	17888,898	165			
4	Регресія	10787,837	6	1797,973	40,258	,000(d)
	Залишок	7101,061	159	44,661		
	Всього	17888,898	165			
5	Регресія	10693,146	5	2138,629	47,553	,000(e)
	Залишок	7195,751	160	44,973		
	Всього	17888,898	165			

a Предиктори: (константа) Фактор 9 , Фактор 8 , Фактор 3 , Фактор 4 , Фактор 2 , Фактор 5 , Фактор 1 , Фактор 7 , Фактор 6

b Предиктори: (константа) Фактор 9 , Фактор 8 , Фактор 3 , Фактор 4 , Фактор 5 , Фактор 1 , Фактор 7 , Фактор 6

c Предиктори: (константа) Фактор 9 , Фактор 8 , Фактор 3 , Фактор 4 , Фактор 5 , Фактор 1 , Фактор 6

d Предиктори: (константа) Фактор 9 , Фактор 8 , Фактор 3 , Фактор 4 , Фактор 1 , Фактор 6

e Предиктори: (константа) Фактор 9 , Фактор 3 , Фактор 4 , Фактор 1 , Фактор 6

f Залежна змінна: загальний показник організаційного стресу

Додаток 3

Таблиця 3.1

**Результати обчислення множинної регресії
вимірюваних показників у вибірці адвокатів
зі стажем діяльності від 2-ох до 10-ти років**

Зведення для моделі (f)

Модель	R	R квадрат	Скоретований R квадрат	Стд. Помилка оцінки
1	.902(a)	.814	.803	4.616
2	.902(b)	.814	.805	4.602
3	.902(c)	.814	.806	4.591
4	.902(d)	.813	.806	4.583
5	.901(e)	.811	.805	4.592

a Предиктори: (константа) Фактор 9, Фактор 8, Фактор 5, Фактор 2, Фактор 7, Фактор 4, Фактор 3, Фактор 1, Фактор 6

b Предиктори: (константа) Фактор 9, Фактор 8, Фактор 5, Фактор 2, Фактор 7, Фактор 4, Фактор 1, Фактор 6

c Предиктори: (константа) Фактор 9, Фактор 8, Фактор 2, Фактор 7, Фактор 4, Фактор 1, Фактор 6

d Предиктори: (константа) Фактор 9, Фактор 8, Фактор 2, Фактор 4, Фактор 1, Фактор 6

e Предиктори: (константа) Фактор 9, Фактор 8, Фактор 2, Фактор 4, Фактор 6

f Залежна змінна: загальний показник організаційного стресу

Таблиця 3.2

**Модель множинного регресійного аналізу для адвокатів зі стажем
професійної діяльності від 2-ох до 10-ти років**

ANOVA (f)

Модель		Сума квадратів	ст.св.	Середній квадрат	F	Знч.
1	Регресія	14563,726	9	1618,192	75,917	,000(a)
	Залишок	3325,171	156	21,315		
	Всього	17888,898	165			
2	Регресія	14563,653	8	1820,457	85,952	,000(b)
	Залишок	3325,245	157	21,180		
	Всього	17888,898	165			
3	Регресія	14558,153	7	2079,736	98,656	,000(c)
	Залишок	3330,744	158	21,081		
	Всього	17888,898	165			
4	Регресія	14548,725	6	2424,787	115,426	,000(d)
	Залишок	3340,173	159	21,007		
	Всього	17888,898	165			
5	Регресія	14514,445	5	2902,889	137,641	,000(e)
	Залишок	3374,452	160	21,090		
	Всього	17888,898	165			

a Предиктори: (константа) Фактор 9, Фактор 8, Фактор 5, Фактор 2, Фактор 7, Фактор 4, Фактор 3, Фактор 1, Фактор 6

b Предиктори: (константа) Фактор 9, Фактор 8, Фактор 5, Фактор 2, Фактор 7, Фактор 4, Фактор 1, Фактор 6

c Предиктори: (константа) Фактор 9, Фактор 8, Фактор 2, Фактор 7, Фактор 4, Фактор 1, Фактор 6

d Предиктори: (константа) Фактор 9, Фактор 8, Фактор 2, Фактор 4, Фактор 1, Фактор 6

e Предиктори: (константа) Фактор 9, Фактор 8, Фактор 2, Фактор 4, Фактор 6

f Залежна змінна: загальний показник організаційного стресу

Додаток К

Таблиця К.1

**Результати обчислення множинної регресії
вимірюваних показників у вибірці адвокатів
зі стажем діяльності понад 10-ти років**

Зведення для моделі (е)

Модель	R	R квадрат	Скоректований R квадрат	Стд. помилка оцінки
1	.662(a)	.538	.506	8.024
2	.661(b)	.537	.508	8.009
3	.660(c)	.536	.511	7.993
4	.658(d)	.533	.512	7.984

a Предиктори: (константа) Фактор 9 , Фактор 2 , Фактор 7 , Фактор 4 , Фактор 8 , Фактор 6 , Фактор 3 , Фактор 5 , Фактор 1

b Предиктори: (константа) Фактор 9 , Фактор 2 , Фактор 7 , Фактор 8 , Фактор 6 , Фактор 3 , Фактор 5 , Фактор 1

c Предиктори: (константа) Фактор 2 , Фактор 7 , Фактор 8 , Фактор 6 , Фактор 3 , Фактор 5 , Фактор 1

d Предиктори: (константа) Фактор 2 , Фактор 7 , Фактор 8 , Фактор 6 , Фактор 3 , Фактор 1

e Залежна змінна: загальний показник організаційного стресу

Модель множинного регресійного аналізу для адвокатів зі стажем професійної діяльності понад 10-ти років

ANOVA (e)

Модель		Сума квадратів	ст.св.	Середній квадрат	F	Знч.
1	Регресія	7843,574	9	871,508	13,534	,000(a)
	Залишок	10045,323	156	64,393		
	Всього	17888,898	165			
2	Регресія	7817,119	8	977,140	15,232	,000(b)
	Залишок	10071,779	157	64,151		
	Всього	17888,898	165			
3	Регресія	7793,596	7	1113,371	17,425	,000(c)
	Залишок	10095,301	158	63,894		
	Всього	17888,898	165			
4	Регресія	7753,084	6	1292,181	20,270	,000(d)
	Залишок	10135,814	159	63,747		
	Всього	17888,898	165			

a Предиктори: (константа) Фактор 9 , Фактор 2 , Фактор 7 , Фактор 4 , Фактор 8 , Фактор 6 , Фактор 3 , Фактор 5 , Фактор 1

b Предиктори: (константа) Фактор 9 , Фактор 2 , Фактор 7 , Фактор 8 , Фактор 6 , Фактор 3 , Фактор 5 , Фактор 1

c Предиктори: (константа) Фактор 2 , Фактор 7 , Фактор 8 , Фактор 6 , Фактор 3 , Фактор 5 , Фактор 1

d Предиктори: (константа) Фактор 2 , Фактор 7 , Фактор 8 , Фактор 6 , Фактор 3 , Фактор 1

e Залежна змінна: загальний показник організаційного стресу

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА:

Праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Мартіросян М.В. Психологічна структура професійної діяльності юриста. *Актуальні проблеми психології* : зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / за ред. С.Д. Максименка, В.Д. Потапової. Київ, 2008. Т. XV. Ч. 2. С. 47-53.
2. Мартіросян М.В. Організаційний стрес в адаптаційному вимірі професійного здоров'я фахівця. *Area nauki*. Lublin, 2018. № 1(4). Р. 41-50.
3. Мартіросян М.В. Копінг-поведінка: особистісні інваріанти професійного стресу в юридичній діяльності. *Психологічні перспективи*. Луцьк : Східноєвроп. нац. ун-т імені Лесі Українки, 2018. Вип. 32. С. 182-192.
4. Мартіросян М.В. Копінг-стратегії поведінки адвоката: зміст і тенденції прояву. *Теорія і практика сучасної психології*. 2019. № 1. Т.1. С.67-71.
5. Мартіросян М.В. Емоційне вигорання в професійній діяльності адвоката. *Науковий вісник Херсон. держ. ун-ту ; серія «Психологічні науки»*. 2019. Вип. 2. С. 28-35.

Праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

6. Мартіросян М.В. Психологічний портрет адвоката. *Актуальні питання реформування правової системи України* : зб. наук. ст. за мат. IV міжнар. наук.-практ. конф. : у 2-х т. / уклад. Т.Д. Климчук, І.М. Якушев. Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. Т. 1. С. 76-78.
7. Мартіросян М.В. Проблема психологічної оцінки кадрів у системі сучасної адвокатури. *Волинь очима молодих науковців : минуле, сучасне, майбутнє* : мат. II міжнар. наук.-практ. конф. асп. і ст. : у 2-х т. Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. Т. 1. С. 131-133.
8. Мартіросян М.В. Психологічні особливості професійного спілкування адвоката. *Актуальні питання реформування правової системи*

України : зб. наук. ст. за мат. VI міжнар. наук.-практ. конф. / уклад. Т.Д. Климчук. Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2009. С. 56-59.

9. Мартіросян М.В. Специфіка професійної правосвідомості юриста. *Особистість у соціальному, віковому та клінічному вимірі сучасного життя* : зб. наук. ст. / [гол. ред. Ж.П. Вірна]. Луцьк : Вежа-Друк, 2016. С. 270-275.

10. Мартіросян М.В. Психологические координаты стресса человека. *Соціально-педагогическая и медико-психологическая поддержка развития личности в онтогенезе* : сб. междунар. науч.-практ. конф. / Брест. гос. ун-т им. А.С. Пушкина ; под ред. И.Е. Валитовой. Брест : БрГУ, 2016. С. 271-273.

11. Мартіросян М.В. Сучасні тенденції дослідження копінг-стратегій. *Психогенеза особистості: норма і девіація* : зб. наук. статей ; [гол. ред. Я. Гошовський]. Луцьк : Вежа-Друк, 2017. С. 184-189.

12. Мартіросян М.В. Копінг-стратегія як ментальна ознака професійної стійкості особистості. *Психічне здоров'я особистості у кризовому суспільстві* : зб. тез III Всеукр. наук.-практ. конф. ; / упоряд. Н.М. Бамбурак. Львів : ЛьвДУВС, 2018. С. 264-268 ; режим доступу:http://www.lvduvs.edu.ua/documents_pdf/biblioteka/nauk_konf/19_10_2018.pdf.

13. Мартіросян М.В. Копінг-поведінка і правова деструктивність особистості. *Проблеми оптимального функціонування особистості в сучасних умовах* : мат. міжнар. наук.-практ. конф. – Харків, 2018. С. 113-114 ; режим доступу: <https://drive.google.com/file/d/1DIJ2ZZW4n2mfAgF8hfBC5bLLRhMGoRgS/view>

14. Мартіросян М.В. Стресостійкість в понятійній системі професійної психології. *Актуальні проблеми психології особистості на європейському просторі* : мат. IV міжнар. наук.-практ. конф. / за ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. Кам'янець-Подільський : Медобори-2006, 2019. С. 108-112.

15. Мартіросян М.В. Готовність до ризику в ситуаціях невизначеності юриста. *Особистість у кризових умовах та критичних ситуаціях життя*: мат. V Міжнар. наук.-практ. конф. ; Сумський держ. пед. ун-т імені А.С.Макаренка. Суми : Вид-во СумДПУ імені А.С.Макаренка, 2019. С. 202-205.

16. Мартіросян М.В. Професійна стійкість як ознака соціальної безпеки фахівця. *Виклики та парадокси соціальної взаємодії в постмодерному світі: лінгвістичний та психологічний аспекти* : мат. I міжнар. наук.-практ. конф. / за заг. ред. О.В.Лазорко, В.А.Ущиної. Луцьк: Волиньполіграф, 2019. С. 132-135.

ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЇ:

Основні положення дисертації відображено в публікаціях автора, обговорено на засіданнях кафедри загальної і соціальної психології та соціології Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Результати проведеного дослідження доповідалися автором на *міжнародних науково-практичних конференціях*: «Актуальні питання реформування правової системи України» (Луцьк, 2007, 2009); «Волинь очима молодих науковців: минуле, сучасне, майбутнє» (Луцьк, 2015); «Особистісні та ситуативні детермінанти поведінки і діяльності людини» (Донецьк, 2008); «Особистість у соціальному, віковому та клінічному вимірі сучасного життя» (Луцьк, 2016); «Социально-педагогическая и медико-психологическая поддержка развития личности в онтогенезе» (Брест, 2016); «Проблеми оптимального функціонування особистості в сучасних умовах» (Харків, 2018); «Актуальні проблеми психології особистості на європейському просторі» (Кам'янець-Подільський, 2019); «Особистість у кризових умовах та критичних ситуаціях життя:» (Суми, 2019); «Виклики та парадокси соціальної взаємодії в постмодерному світі: лінгвістичний та психологічний аспекти» (Луцьк, 2019); *всеукраїнських науково-практичних конференціях і семінарах*: «Психічне здоров'я особистості у кризовому суспільстві» (Львів, 2018); міжрегіональному науково-практичному семінарі «Сучасні проблеми практичної психології у Волинському регіоні» (Луцьк, 2012-2015); «Психогенеза особистості: норма і девіація» (Луцьк, 2017).

УКРАЇНА
АДВОКАТСЬКА ПРИВАТНА КОМПАНІЯ
КОНФІДЕНТ

вул. Лесі Українки, 14, місто Луцьк, Україна, 43016
Тел./факс: (0332) 72-62-68; тел.: (0332) 72-41-82; 72-41-80
E-mail: kf@konfident.com.ua

Свідотство Міністерства юстиції
України № 175 від 22.01.97 р.
Код ЄДРПОУ №21751265

№ _____

У спеціалізовану вчену раду К 32.051.05
СНУ імені Лесі Українки

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертації Мартіросян М.В.
«Копінг-стратегії професійної стійкості особистості адвоката»
на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук
із спеціальності 19.00.01 – загальна психологія, історія психології

Мартіросян Марина Вікторівна, аспірантка Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки проводила дисертаційне дослідження за темою «Копінг-стратегії професійної стійкості особистості адвоката» із членами та партнерами АПК «Конфідентт» (n=26).

Мартіросян М.В. складено програму емпіричного вивчення та сконструйовано психодіагностичну процедуру вивчення копінг-стратегій професійної стійкості особистості адвоката. Розроблений теоретичний конструкт особистісно-інваріативної зумовленості копінг-поведінки у переживанні професійного стресу в професійній діяльності адвоката, розкриває психологічний зміст копінг-стратегій професійної поведінки адвокатів в ознаках їх професійної стійкості залежно від стажу професійної діяльності. Дослідниця є активним учасником науково-професійних заходів: нарад, круглих столів, презентацій семінарів, тощо де презентувала основні наукові доробки.

ПРЕЗИДЕНТ АПК «КОНФІДЕНТ» _____ АЦИРБА Ю. Є.

УКРАЇНА

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ОСТРОЗЬКА АКАДЕМІЯ»

вул. Семінарська, 2, м.Острозь, Рівненська обл., Україна, 35800, тел./факс (03654) 2-29-49, e-mail: osa@oa.edu.ua, www.oa.edu.ua

Лист 06.05.2019 № 142
 від № _____

У спеціалізовану вчену раду К 32.051.05

ДОВІДКА

**про впровадження результатів дисертаційного дослідження
 Мартіросян Марини Вікторівни
 «Копінг-стратегії професійної стійкості особистості адвоката»
 із спеціальності 19.00.01 – загальна психологія, історія психології**

Мартіросян Марина Вікторівна впроваджувала теоретичні та емпіричні результати дисертаційного дослідження «Копінг-стратегії професійної стійкості особистості адвоката» на засіданнях науково-методологічного семінару кафедри психології та педагогіки Національного університету «Острозька академія». Нею презентовані методологічні засади вивчення копінг-поведінки і професійної стійкості особистості; запропоновано модель особистісно-інваріативної зумовленості копінг-поведінки у переживанні професійного стресу в юридичній діяльності та емпірично експліковано зміст та ефекти впливу копінг-стратегій на професійну стійкість адвокатів на різних етапах їх професійної реалізації. Результати емпіричного дослідження використовуються під час підготовки навчальних посібників для студентів психологічної спеціальності. Результати дисертаційного дослідження Мартіросян М.В. застосовуються у навчальних дисциплінах «Загальна психологія», «Психологія професійної Я-концепції», «Психологія організацій», «Психологія праці» та «Юридична психологія» для студентів факультету політико-інформаційного менеджменту та Інституту права імені І. Малиновського Національного університету «Острозька академія».

**Проректор з науково-педагогічної роботи
 Національного університету
 «Острозька академія»,
 доктор філософських наук, професор**

Шевчук Д.М.

Національний університет
«Острозька академія»Код ЄДРПОУ 22554101
ГУДКСУ у Рівненській обл.
МФО 833017
р/р 35223201005402XXVII Міжнародний
приз "За якість"
Париж 1999XXVII International
Trophy for Quality
Paris 1999

УНІВЕРСИТЕТ
імені
АЛЬФРЕДА НОБЕЛЯ

ALFRED NOBEL
UNIVERSITY

вул. Січеславська Набережна, 18, м. Дніпро, Україна, 49000
тел.: +38 (056) 370-36-26, fax.: +38 (0562) 31-20-33
e-mail: info@duan.edu.ua, www.duan.edu.ua

18, Sicheslav's'ka Naberezhna Str., Dnipro, 49000, Ukraine
tel.: +38 (056) 370-36-26, fax.: +38 (0562) 31-20-33
e-mail: info@duan.edu.ua, www.duan.edu.ua

№ 320 від 07.05.2019

ДОВІДКА

**про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Мартіросян М.В. «Копінг-стратегії професійної стійкості особистості адвоката» із
спеціальності 19.00.01 – загальна психологія, історія психології
на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук**

Під час роботи над дисертаційним дослідженням Мартіросян Марина Вікторівна презентувала розділи дисертаційного дослідження на наукових заходах кафедри педагогіки та психології, на яких розглядалась концепція вивчення феномену професійної стійкості особистості адвоката. Отримані дисертанткою результати та висновки дослідження демонструють інноваційний підхід у постановці та вирішенні проблеми вивчення професійної стійкості особистості на професійній групі адвокатів, диференційованих за критерієм віку і стажу діяльності.

Дисертанткою узагальнено особистісні інваріанти подолання професійного стресу для фахівців юридичної сфери та розроблено модель особистісно-інваріативної зумовленості копінг-поведінки у переживанні професійного стресу в юридичній діяльності, яка є методологічним орієнтиром у вивченні копінг-поведінки практикуючих адвокатів. Виокремлені структурні складові професійного стресу і функціональні характеристики професійного копіngu адвокатів у взаємозв'язку із особистісними інваріантами пояснюють їх функціонування як психоекологічної системи, що забезпечує їх психічне та соціальне здоров'я та моральний і творчий потенціал реалізації.

Презентовані М.В. Мартіросян матеріали, де висвітлені основні результати та висновки проведеного дослідження, використовуються у освітньому процесі із студентами спеціальності «Психологія» при викладанні дисциплін «Юридична психологія з методикою проведення експертизи», «Психологія кризових та екстремальних ситуацій. Соціально-психологічна допомога військовослужбовцям та членам їх сімей»

В.О. РЕКТОРА

І.С. ШКУРА

УНІВЕРСИТЕТ СЕРТИФІКОВАНО ТА АКРЕДИТОВАНО МІЖНАРОДНИМИ ОРГАНІЗАЦІЯМИ
THE UNIVERSITY HAS BEEN CERTIFIED AND ACCREDITED BY INTERNATIONAL ORGANIZATIONS

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ПРАВА НАН УКРАЇНИ
Рівненський інститут
33028 м. Рівне, пл. Короленка 5, тел./факс 620-589
E-mail: rilaw@ukr.net

вих. № 06-34
від „04” квітня 2019 р.

У спеціалізовану вчену раду К 32.051.05

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертації
на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук
Мартіросян Марини Вікторівни
«Копінг-стратегії професійної стійкості особистості адвоката»
із спеціальності 19.00.01 – загальна психологія, історія психології

Протягом роботи над дисертацією М.В. Мартіросян активно співпрацювала із кафедрою загальнотеоретичних правових дисциплін Рівненського інституту Київського університету права, де на засіданнях наукових семінарів презентувала теоретичні та емпіричні розділи дисертаційного дослідження. Особливий інтерес склали теоретичні доробки з проблеми професійної стресостійкості та положення щодо адаптаційних ознак копінг-стратегій професійної поведінки адвоката. За ініціативи дослідниці проведено серія круглих столів із студентами університету, де обговорювалися емпіричні результати емпіричної експлікації змісту та ефектів впливу копінг-стратегій на професійну стійкість особистості адвоката на різних етапах його професійної реалізації. Висновки проведеного дослідження підтверджують обґрунтованість теоретико-емпіричних припущень та містять цікаві перспективи, які успішно використовуються у лекціях і практичних заняттях зі студентами спеціальності 081 «Право» при викладанні дисциплін «Юридична психологія», «Юридична деонтологія», «Адвокатура України», «Організація судових і правоохоронних органів України».

Т.в.о директора

Українець С.Я.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

просп. Воли, 13, м. Луцьк, 43025, тел. (0332) 24-10-07, факс (0332) 72-01-23
e-mail: post@eenu.edu.ua, web: http://www.eenu.edu.ua, код ЄДРПОУ 02125102

08.04.2019 / № 08-28/02/770
на № _____ від _____

У спеціалізовану вчену раду К 32.051.05
СНУ імені Лесі Українки

ДОВІДКА

**про впровадження результатів
дисертаційного дослідження Мартіросян Марини Вікторівни
«Копінг-стратегії професійної стійкості особистості адвоката»
із спеціальності 19.00.01 – загальна психологія, історія психології**

Мартіросян Марина Вікторівна, аспірантка кафедри загальної і соціальної психології та соціології Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки впроваджувала результати дисертаційного дослідження за темою «Копінг-стратегії професійної стійкості особистості адвоката» із спеціальності 19.00.01 – загальна психологія, історія психології. Результати дослідження обговорювалися на засіданнях кафедри загальної і соціальної психології та соціології та звітних наукових конференціях факультету психології та соціології та юридичного факультету, а також науково-практичних конференціях, які проводилися на факультетах («Волинь очима молодих науковців: минуле, сучасне, майбутнє» (Луцьк, 2008), «Актуальні питання реформування правової системи України» (Луцьк, 2007, 2009), «Особистість у соціальному, віковому та клінічному вимірі сучасного життя» (Луцьк, 2016); «Парадокси та виклики соціальної взаємодії в сучасному світі» (Луцьк, 2019))

Дисертація виконувалася в межах наукової теми кафедри загальної і соціальної психології та соціології «Методологія і практика дослідження особистості» та є складовою комплексної науково-дослідної теми «Психологія професіоналізації особистості: технології професійного самозбереження в практиці» (номер державної реєстрації 0113U002217), що координується Міністерством освіти і науки України. Теоретичні ідеї та практичні здобутки емпіричного дослідження М.В. Мартіросян, що відображені у дисертаційному дослідженні, використовуються у дослідницьких проєктах студентів та аспірантів факультету психології та соціології та юридичного факультету. Результати дисертаційного дослідження М.В. Мартіросян використовуються при викладанні курсів «Загальна психологія», «Психодіагностика», «Диференціальна психологія» та «Юридична психологія» для студентів факультету психології та соціології.

В.о. ректора

Лазорко Ольга
(0332) 24-93-02

А.Цюць

НАЦІОНАЛЬНА АСОЦІАЦІЯ
АДВОКАТІВ УКРАЇНИ
РАДА АДВОКАТІВ
ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

UKRAINIAN NATIONAL
BAR ASSOCIATION
VOLYN REGIONAL
BAR COUNCIL

43016, Волинська область, м. Луцьк, вул. Лесі Українки, буд. 24/3
тел: +38 (0332) 72-80-29, +38 (0332) 21-01-24
email: g.rudenko@unba.org.ua, веб-сайт: www.unba.org.ua

21/3 Lesi Ukrainky Street, Lutsk, Volyn Regional, 43016 Ukraine
phone: +38 (0332) 72-80-29, +38 (0332) 21-01-24
email: g.rudenko@unba.org.ua, web-site: www.unba.org.ua

У спеціалізовану вчену раду К 32.051.05
СНУ імені Лесі Українки

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертації Мартіросян М.В.
«Копінг-стратегії професійної стійкості особистості адвоката»
на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук
із спеціальності 19.00.01 – загальна психологія, історія психології

Мартіросян Марина Вікторівна, аспірантка Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки проводила дисертаційне дослідження за темою «Копінг-стратегії професійної стійкості особистості адвоката» із адвокатами Волинської області (n=142).

Мартіросян М.В. складено програму емпіричного вивчення та сконструйовано психодіагностичну процедуру вивчення копінг-стратегій професійної стійкості особистості адвоката. Розроблений теоретичний конструкт особистісно-інваріативної зумовленості копінг-поведінки у переживанні професійного стресу в професійній діяльності адвоката, розкриває психологічний зміст копінг-стратегій професійної поведінки адвокатів в ознаках їх професійної стійкості залежно від стажу професійної діяльності. Дослідниця є активним учасником науково-професійних заходів, які проводилися на круглих столах, нарадах, семінарах, де презентувала основні наукові доробки.

Голова Ради адвокатів
Волинської області

Руденко Г.А.

ЗАТВЕРДЖУЮ

Проректор
Львівського державного
університету внутрішніх справ
доктор юридичних наук, професор

О.М. Балінська

2019

АКТ07.05 2019

Львів

№ 26

Про впровадження результатів дисертації
Мартіросян Марини Вікторівни на тему «Копінг-
стратегії професійної стійкості особистості
адвоката» в освітній процес ЛьвДУВС

Уклала експертна комісія з виявлення, узагальнення та впровадження позитивного досвіду роботи у складі:

- начальника відділу організації наукової роботи кандидата юридичних наук майора поліції Павлик Л.В.;
- начальника навчально-методичного відділу кандидата юридичних наук, доцента полковника поліції Строцького Р.С.;
- декана факультету психології доктора юридичних наук, професора Кісіль З.Р.;
- завідувача кафедри психології діяльності в особливих умовах кандидата психологічних наук, доцента Бамбурак Н.М.

Комісія відповідно до наказу по університету від 24 вересня 2012 року № 431 розглянула й узагальнила результати дисертації, поданої на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 19.00.06 – юридична психологія, та наукові праці здобувача кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ Мартіросян Марини Вікторівни на тему «Теоретико-методологічні засади спеціального психологічного пізнання в юрисдикційному процесі».

Проаналізовано основні результати дослідження Мартіросян М.В., зокрема наукові праці, в яких опубліковані теоретичні положення дисертації:

1. Мартіросян М.В. Психологічна структура професійної діяльності юриста / М.В. Мартіросян. – Актуальні проблеми психології : збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / за ред. С.Д. Максименка, В.Д. Потапової. – Київ, 2008. – Т. XV, част. 2. – С. 47-53.
2. Мартіросян М.В. Організаційний стрес в адаптаційному вимірі професійного здоров'я фахівця / М.В. Мартіросян. – Aera nauki. – Lublin, 2018. – № 1(4). – Р. 41-50.
3. Мартіросян М.В. Копінг-поведінка: особистісні інваріанти професійного стресу в юридичній діяльності / М.В. Мартіросян // Психологічні перспективи. – Випуск 32. – Луцьк : Східноєвроп. нац. ун-т імені Лесі Українки, 2018. – С. 182-192.
4. Мартіросян М.В. Копінг-стратегія як ментальна ознака професійної стійкості особистості / М.В. Мартіросян. – Психічне здоров'я особистості у кризовому суспільстві : зб. тез III Всеукр. наук.-практ. конф. ; / упоряд. Н.М. Бамбурак. – Львів : ЛьвДУВС, 2018. – С. 264-268 ; режим доступу: http://www.lvduvs.edu.ua/documents_pdf/biblioteka/nauk_konf/19_10_2018.pdf.
5. Мартіросян М.В. Копінг-поведінка і правова деструктивність особистості / М.В. Мартіросян. – Проблеми оптимального функціонування особистості в сучасних умовах : матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Харків, 2018. – С.113-114 ; режим доступу: <https://drive.google.com/file/d/1DIJ2ZZW4n2mfAgF8hfBC5bLLRhMGoRgS/view>

На основі проведеного аналізу комісія зробила висновок, що наукові праці Мартіросян М.В. містять науково обґрунтовані теоретичні положення і практичні рекомендації щодо:

- втілення теоретико-методологічних засад щодо використання спеціальних психологічних знань в галузі психології здоров'я, а саме: вивчення адаптаційних ознак організаційного стресу та його вплив на професійне здоров'я особистості;
- дослідження широкого спектру фахової спеціалізації особистості з урахуванням її соціально-статусної, вікової та гендерної специфіки;
- впровадження різноманітних формувальних технологій, що сприятимуть підвищенню рівня стресостійкості успішного фахівця;
- можливостей використання спеціальних психологічних знань в окремих видах юрисдикційної діяльності, зокрема, в адвокатурі.

Зазначені матеріали запроваджені для використання в освітньому процесі Львівського державного університету внутрішніх справ, зокрема при викладанні навчальних дисциплін «Юридична психологія», «Психологія праці», «Загальна психологія» під час підготовки навчально-методичних і дидактичних матеріалів, а також рекомендовані до вивчення під час самостійної роботи студентів та здобувачів ступеня вищої освіти «магістр».

Члени комісії:

Л.В. Павлик

Р.С. Строцький

З.Р. Кісіль

Н.М. Бамбурак